

This is a digital copy of a book that was preserved for generations on library shelves before it was carefully scanned by Google as part of a project to make the world's books discoverable online.

It has survived long enough for the copyright to expire and the book to enter the public domain. A public domain book is one that was never subject to copyright or whose legal copyright term has expired. Whether a book is in the public domain may vary country to country. Public domain books are our gateways to the past, representing a wealth of history, culture and knowledge that's often difficult to discover.

Marks, notations and other marginalia present in the original volume will appear in this file - a reminder of this book's long journey from the publisher to a library and finally to you.

Usage guidelines

Google is proud to partner with libraries to digitize public domain materials and make them widely accessible. Public domain books belong to the public and we are merely their custodians. Nevertheless, this work is expensive, so in order to keep providing this resource, we have taken steps to prevent abuse by commercial parties, including placing technical restrictions on automated querying.

We also ask that you:

- + *Make non-commercial use of the files* We designed Google Book Search for use by individuals, and we request that you use these files for personal, non-commercial purposes.
- + *Refrain from automated querying* Do not send automated queries of any sort to Google's system: If you are conducting research on machine translation, optical character recognition or other areas where access to a large amount of text is helpful, please contact us. We encourage the use of public domain materials for these purposes and may be able to help.
- + *Maintain attribution* The Google "watermark" you see on each file is essential for informing people about this project and helping them find additional materials through Google Book Search. Please do not remove it.
- + *Keep it legal* Whatever your use, remember that you are responsible for ensuring that what you are doing is legal. Do not assume that just because we believe a book is in the public domain for users in the United States, that the work is also in the public domain for users in other countries. Whether a book is still in copyright varies from country to country, and we can't offer guidance on whether any specific use of any specific book is allowed. Please do not assume that a book's appearance in Google Book Search means it can be used in any manner anywhere in the world. Copyright infringement liability can be quite severe.

About Google Book Search

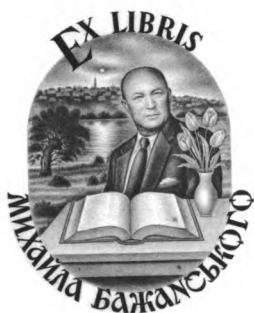
Google's mission is to organize the world's information and to make it universally accessible and useful. Google Book Search helps readers discover the world's books while helping authors and publishers reach new audiences. You can search through the full text of this book on the web at <http://books.google.com/>

HDI

HW 8FPO B

W.D.-LC
PG
3948
F7
116x

A gift to the
Ukrainian collections from
MICHAEL BAZANSKY
Harvard College Library

В ПОТІ ЧОЛА.

ОБРАЗКИ

з життя робучого люду.

НАПИСАВ

ІВАН ФРАНКО.

UKRAINIAN BAZAR

2329 GRAYLING AVENUE

DETROIT, MICH.

ЛЬВІВ 1890.

Накладом Ольги Франкової.

З друкарні Товариства імени Шевченка
під зарядом К. Беднарського.

WID-LC

PG

3948

.F7

V16x

✓

FRANKO

"V POTI CHOLA"

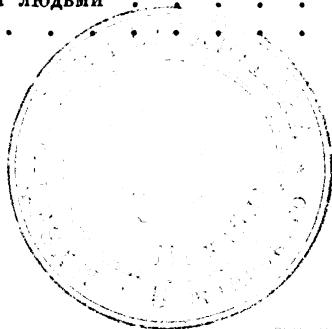
Bazovsky

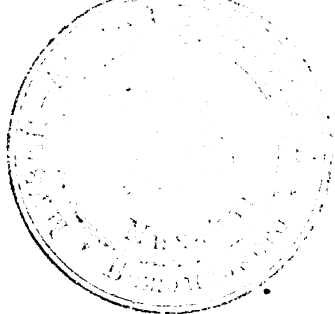

0515
115

Зміст.

	Сторона
Передмова	I
1. Лесишина челядь	1
2. Два приятелі	12
3. Муляр	22
4. Малий Мирон	28
5. Грицева шкільна наука	35
6. Оловець	42
7. „Schön-schreiben“	56
8. На дні	62
9. Сам собі винен	120
10. Слимак	130
11. Добрий заробок	139
12. Хлопська комісія	145
13. Історія моєї січкарні	159
14. Цигани	167
15. Ліси і пасовиска	179
16. Довбанюк	190
17. Домашній промисл	198
18. Маніпулянтка	207
19. До світла!	267
20. Між добрими людьми	389
Словничок	110

ПЕРЕДНЄ СЛОВО.

Другий раз уже випада мені честь писати переднє слово до збору оповідань галицько-руського писателя. І мимоволі я порівнюю в думках обставини, при котрих довелось мені 15 років тому назад писати моє переднє слово до Повістей Федьковича, й теперішні. Ріжниця не мала!

Досить буде сказати, що я коли не против волі Федьковича, то зовсім без усякої его волі й помочи видавав его Повісті. Автор навіть не схотів мені сказати, чи всі повісті его я зібрав по тим виданням, які міг я одшукати. На всі мої запити листами й устно (в Путилові, в домі писателя), він мені відповідав: „Робіть, що хочете! Про мене то (повісті!) не варто нічого, то так собі, пусте!“ Бачите, як признавсь мені Федькович, его думка занята була річами висшими, ніж картинки з простого сільського й солдатського життя, що бачив він навкруги і почав було списувати в повістях. Він носився з замірами та пробами поем та драм, на пів історичних, на пів аллегоричних. Федькович і читав мені кусники з тих творів... Та вони не ворушили в моїм серці нічого окрім жалю до самого Федьковича. Так ми й не погодились ні на чому іншому окрім на формулі: „робіть що хочете!“ На той час я мусів бути вдячним Федьковичеві й за се.

З усієї справи я виніс таке вражіння, що за повісті Федьковича, в котрих наше письменство має кілька живих картин з побиту нашого народу під Карпатами і з котрих треба починати нову добу в галицько-

руському письменстві, ми мусимо дякувати мабуть чи не щасливому випадкові, а зовсім не свідомому вчинкові писателя, що стоїть на ґрунті своєї громади. І форма Федьковичевих повістей — реалізм чи натуралізм, — і зміст їх — життя простого народу, — були очевидно за ранніми і для самого автора і для его громади. Остатнє видно і з того, що в австрійській Русі повісти ті навіть не знайшли собі накладу та й доси розходяться дуже поволі, хоч я робив проби роздавати їх майже без плати.

З повістями Франка стоїть інакше, по крайній мірі що до самого автора. Тут ми бачимо плід праці цілком свідомої і в формі і в змісту. Тут не личить мені розводитись над тим, як Франко виконав свої заміри, — але самі ті заміри ясно видно як в самих повістях, що йдуть далі, так і в других творах, в котрих Франко висказував свої погляди на письменство. По тим поглядам, письменство мусить бути правдивим дзеркалом оснівних (типових) пригод дійсного (реального) життя, закріте щирою прихильністю до людей (гуманністю) і яко таке мусить обертатись найчастіше до тих верстов громади, до котрих належить найбільша часть людности, то б то до так званого простого народу, до тих, що заробляють собі й більшій частині других верстов хліб у поті чола.

Так розуміють завдачу письменства тепер по всіх освічених країнах, — і може нема другої країни, як наша, де б стільки було потрібно поставити таку власне завдачу письменству, бо мало знайдемо країн, де б простому людови було важче, і ще менше знайдете таких країн, де б, як у нас, ті робучі верстви були так занедбані од висших, більше освічених верстов людности, котрі у нас навіть мовою одрізняються од простого люду.

Такі письменні праці, як Франкова, будять прихильність для нашого простого люду і кличуть освічених людей іменем самої освіти обернутись до того люду, як до брата.

Тількиж Франко не виключа з кругу своїх картин неруських постатів, що бідують поряд з нашим, руським робітником у поті чола. Він показує нам і польського й жидівського й циганського бідолажу,

і тим зверта на них увагу освічених Русинів, як з другого боку примушує й освічених Поляків та Жидів братись до руської книжки, щоб побачити життя людей однієї з ними породи.

Таким способом Франко, хоть і не кричить про свою рущину, а служить їй мабуть чи не більше, ніж хто інший з теперішніх руських писателів. Не дурно ж повісти Франкові перекладаються на чужі мови (польську, російську, німецьку) більше, як чийі інші з нашого темерішнього письменства.

Так порівнюючи повну свідомість праці і широту думок самого Франка з поглядами Федьковича, не можна не признати великого поступу наперед, який ставсь в невеличкому гурті письменників галицко-руських за остатні роки. Чи можна те-ж сказати про всю нашу громаду, ту навіть, що найбільше мусіла б інтересуватись письменством? Не можна не признати, що громада галицко-руська не піддержала Федьковича на тій дорозі, на котру ступив був він більш несвідомо, ніж свідомо, коли почав співати й оповідати про життя простого жовніра й селянина їх простою, живою мовою — серед тих письменників, котрі мертвою мовою величали стародавніх князів та сучасних владик, що кропили мертвою водою і теперішніх наших людей. Одні, навіть ті, котрі перші видрукували твори Федьковича, не зрозуміли самі вартости его праці і не пішли за ним навіть що до мови его творів; другі приблизились до Федьковича мовою, та не тільки не підперли писателя в праці малювання простого життя, а ще по-пхнули его назад до мертвяцької старовини картин і думок.

Яку-ж поміч мав і має Франко од нашої громади? Про се довідаєтесь з короткого оповідання его про своє власне життя (автобіографія), надрукованого далі. Я мушу взяти на себе відповідальність за те, що ся автобіографія появляється в світ. Вона була написана на моє прохання для однієї певної ціли. Але я випрохав у Франка, щоб він згодивсь опублікувати єї при сій книжці. Сей огляд життя писателя викінчує те справоздання з его праці, яке робить збір его повістей, оголошених нарізно за кільканадцять років, і допоможе зрозуміти суть і вартість самих повістей.

Хай громада побачить, скільки то поту, і навіть кровавого поту потекло з чола самого писателя, поки він узявся малювати поти чола других людей, скільки текло єго й тоді, коли він писав свої повісти... Та чи буде-ж кінець сим потоками і тепер, коли Франка почина вже визнавати і шанувати ширший світ, чужина?... Колиб то!... Та навряд!...

Сонце правдивої науки безпрерівно зійде і над нашою країною, але поки що, та роса туманів, що назбирались на нашому небі од віків, не щеза, од разу, а навіть прибира собі нові форми, та все таки виїда очі тим робітникам, що єї обметають, щоб легше було сонцевому світови дійти до поля, де ще заховались живі зерна й парослі... Тим більше подякують колись оживші люде таким робітникам.. Нехай ся надія підтримить їх в їх важкій праці!

Софія, 6 новембра 1890.

М. Драгоманов.

Відривок з листу Ів. Франка до М. Драгоманова.

Ось Вам мое curriculum vitae.

Я родився в Нагуєвичах, пов. дрогобицького, в р. 1856. Батько мій був доволі заможній селянин, а до того коваль. Як чоловік і ремісник він мав велику повагу не тільки в своїм селі, але й широко в окрузі, і досі ще багато людей з великою пошаною згадує „Яця (Якова) коваля з Гори“ (так зовеся присілок чи слобода, де я родився). Хрестив мене знаний в літературі Осип Левіцький, автор граматики й кенських перекладів з Гете; деякі книжки, котрі по нім осталися в селі в руках мужиків, як „Вѣнок Русинам на обжинки“ (1846—47 рр.), історія біблійна і збірник „пѣсень богоговѣйныхъ“ (Перемишль 1837) належали до першої моєї лектури. На шестім році життя батько віддав мене до сільської школи до сусідного села Ясениці Сільної. В Нагуєвичах є школа ще від 1828 р., але да-

леко, в горішньому кінці села, для того віддано мене в сусіднє село до брата моєї матери, шляхтича „законового“ Павла Кульчицького, досить бідного селянина і одного з найсимпатичніших людей, яких я знаю. Він сам учив мене читати, хоч я при тому ходив і до школи, котра була близько його хати і котра в Ясениці здавна ведеся далеко краще, чим в Нагуевичах.

Там я пробув два роки і вивчивсь читати по руськи (під проводом вуйка, через 10 день), по польськи і по німецьки, (се ще були часи германізації), писати, рахувати (чотири операції) і співати до служби божої. По двох роках батько віддав мене до Дрогобича до тзв. німецької або нормальної школи у Василіян, до другої класи, де я, по мужицьки вбраний, боязливий, неспілий та часто немітий хлопець, цілий курс бувши посміховищем у класі і перетерпівши досить від деяких нелюдських учителів (гл. Schön-Schreiben), при кінці першого курсу на превелике диво цілої класи і своє власне одержав першу льокацію. На екзамені, котрий був властиво тільки парадом, був і мій батько, — я не бачив його, а тільки коли мене викликали першого, щоб одержати надгороду (книжку), то я почув, що він голосно заплакав. В два місяці опісля, на самий великдень він умер, покинувши господарство в розстрою і в довгах, молоду матір і четверо дрібних дітей. Мати мусіла швидко вийти замуж, щоб запобігти цілковитому розстроєви господарства. Пристав до неї молодий парубок, також з Ясениці, Гринь Гаврилик, котрий заробив був троха грошей у Бориславі при ямах. Він довгі літа мусів боротися з ріжними труднощами, а по часті навіть з традиціями сусідськими, які виробились були за часів батька, а тепер підкопували господарство. За часів батька у нас бувало багато людей, ішло гостеприємство, водились знайомости чисто безкористні і поетичні, годувалось при хаті багато бідної а то й неробучої батькової рідні, котра по батьковій смерті почала красти та розтягати оставше добро. Вітчизна звільна все се покасував. Се натура наскрізь практична і реальна, без іскри поезії, а за то з значною дозою скептицизму і вільнодумства, чоловік сильної волі і енергії. Я й досі дуже високо поважаю його, як звичайно поважаємо того чоловіка, що відзначаєсь при-

кметами, яких у нас самих мало. Я кінчив за его старанем школи нормальні і перейшов до гімназії саме в р. 1868, коли заведена була шкільна рада і мова викладова німецька змінена була на польську. В гімназії повторилось зо мною те саме, що у Василіян. Зразу ніхто мене не знав і весь перший курс я сидів у „ослячій лавці“ в самім куті, та пальцями довбав діри в стіні — і раптом дістав другу льокацію, і так ішов через цілу гімназію другим, третім або першим. Науки шкільної я не любив, тож звичайно інші побивали мене пильністю і акуратністю, навіть такі, котрі без мене не могли зробити письменною задачі або вияснити труднішого місця в німецькім, латинськім або грецькім авторі. Коли я був у шестій класі, вмерла моя мати, і вітчим оженився другий раз, так що ми дістали вітчима й мачиху замість родителів. З четверих дітей, що остались по батькови, жили тільки три брати, між ними я найстарший; наймолодша сестра померла. По матері з вітчимом осталась сестра, з мачихою у вітчима дітей не було. Тепер ми всі вже „на своїм хлібу“, т. є. всі три брати женаті і сестра за мужем; у середнього брата й сестри є по двоє а у мене й меншого брата по троє дітей. В р. 1875 я видержав „матуру“ (генеральний екзаме́н гімназіяльний) і перейшов на університет до Львова. Тут я вступив до „Академического кружка“, приваблений туди видаваним „Другом“, з котрого редакцією я був у переписці ще з гімназії. В „Друзі“ від 1874 почали друкуватися мої вірші, а прийшовши до Львова, я почав для тої газети писати повість „Петрѣи и Добошуки“. Але тут годиться сказати кілька слів про початок і характер мого письменства. Почав я писати — віршом і прозою — дуже вчасно, ще в низшій гімназії. Вплив на вироблення у мене літературного смаку мали два вчителі: Іван Верхратський і Юлій Турчинський, оба писателі і поети, хоч оден одного дуже не любили. (Турчинський повстанець і патріот польський, автор скучних драм „Kiejstut“ і „Mojmir“, досить інтересної казки „Poema o czarnobrewcu“ — ліпший критик і знавець літератури польської, автор цінних розборів Міцкевичевих *Dziadów*, *Walenroda* і *Grażyny*). Заохотив мене до письменства також примір товариша Ізидора Пасічин-

ського, котрий ще в низшій гімназії почав друкувати свої вірні в „Учителю“, „Русскої Радѣ“ і „Ластівці“. Верхратський ставив его вірші дуже високо. Другий товариш Дмитро Вінцовський, також поет, ходив кількома роками висше мене, і тільки его слава доходила до мене та его скучна гексаметрова поема „Попадя“, котру я читав набожно, але в котрій не міг найти смаку. В низшій гімназії я читав дуже мало. Перша книжка друкована фонетикою, що попалась мені в руки, то було львівське видане „Переяславської ночі“ Костомарова, але я не зрозумів ані язика ані річи. Так само не розумів я Русалки Дністрової, котру міні визичив був Верхр. За то Шевченка (львівське видане), також визиченого від Верхр., я вивчив майже всего напам'ять, (а пам'ять у мене була така, що лекцію історії, котру вчитель цілу годину говорив, я міг опісля продіктувати товаришам майже слово в слово!). Ще в низшій гімназії я почав збирати пісні народні, спершу від моєї матери, а опісля і в Дрогобичі роспитував свідущих людей (ремісників і т. і.), так що швидко мав мілко списані два товсті зшитки вміщаючі 800 номерів — правда, в значній части коломийок. Менший зошит я післав у Просвіту і опісля случайно віднайшов його в третіх руках, а більший таки в Дрогобичі у мене пропав. В висшій гімназії я кинувся з жаром до читання всякої всячини: Шекспір, Шіллер, Клопшток, Красіцкий, Гете, Ежен Сю, Коцебу, Nibelungenlied, Красівський, Міцкевич, Словацкий і т. д. Я прочитав усе, що було інтереснішого в бібліотеці гімназіяльній (з виємком дитських повістей Шміда і Гофмана), що міг дістати від Верхратського, з котрим відбував кілька разів природничі екскурсії до Урича і до Нагуевич*), а від 6-ої класи почав збирати собі власну бібліотеку, котра за 3 роки заповнила у мене цілу шафу і в котрій крім комплекту Шіллера, Клопштока, Шекспіра мав я й „Neues Leben“ Ауербаха, і Діккенса, том Гейне, дещо з Жан Поля, Гете, Віктора Гюго і т. і. Гомер, Софокль і Тацит, читані в гімназії, зробили на мене сильно вражінє, а так само й біблія, котру

*) Одну з них описав Верхратський у своїй „Денниці“.

я читав по часті в старословянським, а по часті в польським тексті, і я почав дещо перекладувати з тих авторів. Вийїжджаючи з Дрогобича, я віз із собою кілька книжок записаних своїми роботами. Були там і оригінальні складання — вірші любовні (патріотизму я тоді ще не знав), драми і оповідання віршовані, але головню були переклади: Антігона й Електра Софокля, значна частина Йова, кілька глав Ісаїї, кілька пісень Нібелюнгів, дві пісні Одиссеї, два перші акти Уріеля Акості Гуцкова, ціла Короледворська рукопись і т. і. Я писав фонетикою і провадив за неї горячі спори з учителем історії і староручини, д-ром Антоневичем (послом). Від І. Сельського, котрий ходив о рік чи о два вище від мене, я дістав був перші рочники „Правди“ і читав з них тільки беллетристику українську: Стороженка, Марка Вовчка, Куліша, Шевченка, Руданського, Мирного. Сей останній (крім Шевч. і М. Вовч.) зробив на мене найсильніше вражінє своїм оповіданєм „Лихий попутав“. Публіцистики і „наукових“ річей в „Правді“ (крім розборів Шевченка, котрі мені не подобались), я не читав. Скінчивши сему класу я перший раз пустився підчас вакацій в дальшу вандрівку, перший раз не поїхав до дому пасти худобу та помагати при збірці сіна і збіжя. Я поїхав залізницею до Стрия, а відси рушив скільським трактом до Синевідська, та на Побук, Бубнище, Тисів, Церковну, Мізунь, Велдіж зайшов до Лолина. Ся маленька вандрівка дала міні пізнати троха більше світа і людей, ніж я знав доси. Вернувши з Лолина до Дрогобича, я пустився в противний бік у гори на Опаку, Смільну, Турє, до Волосянки, де вуйко моєї пок. матері був попом.

Прийшовши до Львова до Акад. Кружка, я опинився раптом серед сиорів язикових і національних, котрі для мене були доси майже зовсім чужі і незрозумілі, то й очевидно не міг у них найти ладу і житався довго то на сей то на той бік. Я заприятелював тут з М. Павликом. Хоч оба ми були хлопські сини, але наше вихованє, розвій і склад думок були дуже неоднакові, не говорячи вже про велику ріжницю темпераментів і привычок. То й не диво, що приятель наша була властиво з разу вічною суперечкою.

Я не буду тут розказувати історію тої переміни, яка сталася з редакцією „Друга“ під впливом головно Ваших листів: і історія й психологія тої переміни для Вас яснійша мабуть, ніж для мене. Скажу лиш тільки, що сам я в спорах кружкових не грав майже ніякої ролі, а хоч у „Друзі“ мусів зразу друкувати „язичієм“, то все таки у себе писав фонетикою і народнім язиком. А коли в половині 1876 року народній напрям узяв верх і заманіфестувався поперед усього виданем „Дністрянки“, я виступив в ній з першими оповіданнями з народнього житя „Лесишина челядь“, „Два товариші“, та з перекладом „Повені“ Золя (з „Вістника Європы“). В „Друзі“ тим часом кінчились мої „Петрії“, розпочаті під вражінем фантастичних оповідань К. А. Гофмана, а кінчені вже по троха в іншій дусі (при кінці піднесено важпість читалень і спілок господарських), друкувавсь такий вірш, як „Наймит“, а в 1877 р. почались образки п. з. Борислав, котрі мали повний succès de scandal серед галицької публіки. Ви були перший і майже одинокий чоловік, що додав міні духа і охоги. З Ваших листів до ред. „Друга“ я вичитав лиш тільки, що треба знайомитись з сучасними писателями, і кинувсь читати Золя, Флобера, Шпільгагена, так як перед тим уже з зачалом читав Л. Толстого, Тургенева та Помяловського, а далі Чернишевського, Герцена і т. і. В тих трьох роках університетського житя я читав досить багато, хоч без вибору, більш беллетристики, ніж наукових річей. Лекції на університеті зовсім мене не заняли і не дали міні нічогоісінько — ані методи ані здобутків. Я слухав класичної філології у пок Венцлевського і зівав, слухав руської граматики і літератури у дра Огоновського. В р. 1877 в іюлі арестовано мене і цілу редакцію „Друга“. Безтолковий процес, котрий упав на мене, як серед вулиці цегла на голову і котрий скінчився моім засудженням, хоч у мене не було за душею й тіни того гріха, який міні закидували (ані тайних товариств, ані соціялізму; я був соціялістом по симпатії, як мужик, але далекий був від розуміння, що таке соціялізм науковий) — був для мене страшною і тяжкою пробою. Девять місяців, пробутих в тюрмі, були для мене тортурою. Мене трактовано як звичайного злодія, посаджено між самих злодіїв та во-

лоцюг, котрих бувало в одній камері зо мною по 14 — 18, перекидувано з камери до камери при ненастанних ревізіях та придирках (се, бач, за те, що я „писав“, т. є. записував на случайно роздобутих карточках паперу случайно роздобутим оловцем — пісні та приповідки з уст союзників, або й свої вірші), а кілька тижнів я просидів в такій камері, що мала тільки одно вікно а містила 12 людей, з котрих 8 спало на тапчані а 4 під тапчаном для браку місця. З протекції, для свіжого повітря, союзники відступили міні „найліпше“ місце до спання — під вікном насупротив дверей; а що вікно задля задухи мусіло бути день і ніч отворене, і до дверей продувало, то я що рана будився, маючи на голові повно снігу навіяного з вікна. Та не сама тюрма була для мене найтяжшою пробою: засуд кримінального суду, а особливо те, що я опісля застав на світі — сто раз тяжший і несправедливіший засуд усеї суспільности кинений на нас, страшенно болів мене. Мене викинено з Просвіти, заборонено приходити на Бесіду (бо др. Шараневич, котрий пару разів побачив мене там читаючи газети, настояв на тім, щоб міні конче заказати приходити туди, а то він виступить з товариства, і коли мені справді заказано, він таки виступив), а люде (з старших), котрі хотіли мати зо мною яке небудь діло, виділась зо мною тільки в секреті, що мене ще дужше принижувало. Сей настрій відбився й на видаванім М. Павликом при моїй помочи письмі місячним а потім неперіодичним п. заг. „Громадськиј Друг“, „Дзвін“ і „Молот“ (1878). Тут я помістив свою більшу повість (з ряду „Борислава“) п. з. Воа Constrictor, пару дрібних ескізів і віршів (між котрими переклад Пісні про сорочку Томаса Гуда і вірш Каменярі, котрий 1879 р. перекладений був на німецьке і поміщений в віденській часописі „Die Heimath“). Признати треба, що до видавання такої часописі, як Гром. Друг, ми оба з Павликом були зовсім неприготовані, не мали ані достаточної підготовки теоретично-наукової, ані практичного знання свого краю і людей. Старші народовці і попи нас цуралися, при нас стояла тільки горстка молодіжи, тимчасом, коли нам самим треба було ще багато вчитися. Я впрочім не покинув університету і користав головню з викладів

д-ра Охроровича, котрий читав філософію, психологію, антропологію і прегісторію. Пару курсів я працював у него в семінарії, слухав також курс економії у проф. Білінського, бував на викладах римського права проф. Зьрудловського, німецької літератури проф. Зауера, не покидаючи й викладів проф. Огоновського. По упадку Гром. Друга, коли М. П-к був змушений виїхати за границю, я почав разом з купкою молодіжи видавати „Дрібну бібліотеку“ і задумав було видавати часопись „Нова Основа“, та се не вдалось. Ще 1878 р. поклик з Відня до співробітництва в виданю „Славянського Альманаха“ заставивив мене засісти до писання новелл з життя народнього; деякі з написаних тоді новелл були друковані пізнійше („Мавка“, „Муляр“), одна надрукована в другім томі Альманаха Слав. (сконфіскованім) так і пропала, але тоді таки я задумав в цілім ціклі новелл списати по змозі всі боки життя простого люду і інтелігенції: відносини економічні, освітні, правні, політичні і т. і. В. р. 1879 я через посередництво д. Лімановського дістав доступ до польського журналу „Tydzień polski“ і помістив ту невеличку статтю про Ем. Золя, а також три ескізи п. з. Ruteński, де в сатиричний спосіб спортретував кілька фігур окружуючої мене інтелігенції руської. Кілька дальших ескізів з тої серії осталось недрукованих в портфелі редакції Tygodnia, як також обширний розбір книжки д. Ау „Socjalizm jako objaw choroby społecznej“. Рівночасно кінчив я деякі давнійше позачинані роботи, особливо переклад поеми Гейне Deutschland, Фауста Гете, Каїна Байрона, розпочав перекладувати Шеллі Queen Mab. З початком (мабуть в марті) 1880 року я виїхав в пов. коломиїський до К. Геника до Березова, щоб там пробути якийсь час, по дорозі був арестований в Яблоніві і потім ураз із К. Геником, Ковцуняком і ще кількома іншими пришпилений до процесу, що вівся в Коломиї против сестер Павликівен і селян Фокшейїв. Нас тримали три місяці і пустили, а мене спеціально яко неналежачого до сего повіту велено було відставити під ескортою поліції на місце уродження. Сей транспорт по поліцейським арестам в Коломиї, Станіславові, Стрию і Дрогобичі належить до найтяжших моментів в моїм житю. Вже до Дрогобича я прийїхав з сильною горяч-

кою. Ту впаковано мене в яму описану в моїй новелі „На дні“, а відти ще того самого дня (через протекцію) послано пішки з поліціантом до Нагуевич. По дорозі нас заскочив дощ і промочив до нитки. Я дістав сильну лихорадку, прожив тиждень дома в дуже прикрих обставинах, вернув до Коломиї, щоб удатись до Геника, прожив там страшенний тиждень в готелі, написав повістку „На Дні“ і на останні гроші вислав єї до Львова, опісля жив три дні трьома центами найде-ними над Прутом над піску, а коли й тих не стало, я заперся в своїй комнатці в готелю і лежав півтора дня, в горячці й голоді, ждучи смерти, безсильний і знеохочений до життя. Один із моїх союзників, посланий Геником, спас мене від голодної смерти. Я ще раз поїхав до Дрогобича, взяв собі паспорт і вернув до Коломиї, а відтак пішком пішов до Березова, де в гостиннім домі Геника прожив кілька тижнів, ліча-чись від пропасниці і гуляючи по свіжому повітрі. В коломийській тюрмі я зібрав значне число пісень, приповідок і інших матеріалів етнографічних, а також написав ряд віршів, з котрих тільки невелика часть досі була друкована. Але не довго міг я попасати в Березові. Староста коломийський дізнався про мій побут і наказав жандармам приставити мене до Коло-миї, а що у мене не було грошей на підводу, то жан-дарм, ще хорого, в літню спеку погнав мене туди пішком. Тяжка се була дорога, після котрої міні на обох ногах повідпадали нігті на пальцях. Староста дуже озлився, побачивши у мене паспорт, але мусів пустити мене на волю, а тільки написав до намісництва до Львова просьбу, щоби заборонили міні побут в коломийськім повіті, і намісництво се вчинило. Я не дожидавсь другого примусового транспорту і поїхав до Нагуевич, відки в осени вер-нув оиять до Львова і знов записався на університет. У Львові підчас моєї неприсутности надруковано мою новеллу „На дні“ на складкові гроші деяких молодих Русинів, Поляків і Жидів. Новелла та зробила сильно вражінє; польський єї переклад зачала (та не скін-чила) друкувати робітницька часопись „Ргаса“, котрої співробітником я був ще від 1878 р. В тих роках зна-сини мої з львівськими робітниками були досить живі.

Ще 1878 р. я написав невеличкий катехізм економічного соціалізму, котрий був виданий львівськими робітниками. 1879 і 1880 р. я в спілці з другим знайомим (із Жидів) викладав економіку суспільну в робітничких кружках самоосвіти. В р. 1879 я зладив був невеличкий елементарний підручник економії сусп. по Міллю, Чернишевському й Марксу на взір сербської компіляції Светозара Марковича, а 1883 частину єї переробив і дав Просвіті, котра й випустила єї як осібну книжочку „Про гроші і скарби“. Результатом зносин з робітниками і отих кружків була видана в Женеві 1881 р. брошурка „Program socjalistów polskich i ruskich wschodniej Galicji“, написана не мною, але при моїм співуділі. Тимчасом з початком 1881 р. почали ми з Ів. Белеєм видавати місячне письмо „Сьвіт“, в котрім я помістив початок своєї більшої повісті „Борислав сьмієся“, кілька статей наукових і значне число віршів оригінальних і перекладених (Некрасова „Русскія женщины“ і т. і.). Не маючи з чого удержатись у Львові, я вже в великий піст 1881 р. вернув на село до Нагуевич, де з разу жив під дозором жандармським і де жандарм радив міні вступити до Василян. На весну я перебував тіф, потому працював коло поля, кінчив переклад Фауста, лагодив статі для „Сьвіта“ і кореспонденції для київської „Зарі“, котрих вислав дві, але з котрих ані одної цензура не пропустила. В р. 1882 за підмогою Вашою Фауст вийшов особною книжкою, а швидко опісля „Сьвіт“ упав. Я писав з села дописи до „Вольного Слова“ в Женеві, а рівночасно лагодив на розписаний „Зорею“ Партицького конкурс обширнійшу повість „Захаръ Беркутъ“, котра й одержала премію і 1883 р. видана була в „Зорі“ і особною книжкою і була прихильно оцінена між іншим і „Кіевскою Стариною“. Зимою з початком 1883 р. я приїхав до Львова саме перед смертю В. Барвінського, і по єго смерті якийсь час працював при „Дѣлѣ“. До него кликав мене Барв. ще з самого початку єго видавання 1880 р., але ми не могли погодитися. Пізнійше, з села я дав для „Дѣла“ пару новелл, а 1882, коли Барв. був у Карлсбаді, ширшу статтю про галицьку індемнізацію. Але й по смерті Барв. я не довго був при „Дѣлѣ“, а поїхав уже в апрілі до

Вікна, куди запросив мене В. Федорович (за радою К. Устияновича) і поручив міні написати біографію его батька, бувшого в 1848 році посла до Відня і автора невиданого досі діла філософічного. Я пробув там пару місяців, зібрав дещо троха матеріялу з архіву, відтак поїхав на село до Нагуевич і занявся читанням книг і праць до історії політичної й економічної Галичини в роках 1810—1848. В осені я вернув до Львова, щоб користати з бібліотек, і мене запрошено до редакції „Дїла“ і „Зорї“. При обох сих часописах я працював від осені 1883 до початку 1885 року. В „Дїлї“ я головню наляг на краєві, економічні і громадські справи, випрацював реферат о справах економічних, що був виголошений д. Нагірним на вічу 1883 р. і зробив в цілій Галичині велике вражінє. На статі „Дїла“ про справи краєві почали звертати увагу і посли і краківські Станчики. Рівночасно (1884 р.) я обняв в варшавськїм журналі „Prawda“ кореспонденції з Руси галицької замість Ревері-Раулта; крім кореспонденцій я посилав туди й переклади деяких своїх новелл, котрих у мене за той час назбиралось значнійше число. Деякі з них були друковані в Календарях „Просвіти“, а одна („Ліси і пасовиска“) сталась навіть причиною, що звісний посол Поляновський в соймі остро ударив на Просвіту і радив відмовити їй субвенції. З кінцем 1884 р. Партицкий обіцяв передати міні на власність „Зорю“; я поїхав до Вікна до Федоровича, щоби ще раз переглянути его збірники кореспонденцій з часу 1848—1870 рр., зібрав там за місяць багато матеріялу, а вернувши до Львова, застав несподівану зміну. Народовці перелякалися, що Парт. передасть „Зорю“ в мої руки, Вахнянин виміг на нім те, що він передав єї товариству Шевченка. Я виступив з „Дїла“ котре зараз за пару день ударило на мене за статейку поміщену в „Kurjer'i Lw.“ Весною 1885 р. я перший раз поїхав до Кіива стараючись склонити тамошніх людей, щоби помогли заснувати нову часопись літературну. Головна користь з тої подорожі була та, що я пізнав людей; що до часописі, то не багато вийшло добра; Кіяне згодились дати ледво 500 руб. на перший рік, тай то по частям. І справді міні прислано було руб. 300, але до видання часописі не

прийшло. Під осінь того року уклено натомиць „згоду“ між мною і „Зорею“: я мав узяти на себе єї редаговане, але стояти під цензурою одвіч. редактора. Діло вийшло мертворожденне, тим більше, що мої кореспонденції в Prawdzie і Kraju, не цензуровані народовцями мішали сему ділу на кождім кроці, і народовці раз у раз всилувались і на ті кореспонденції наложити свою цензуру. Весною 1886 р. я опять поїхав до Кіива і оженився там; в осени тогож року народовці відставили мене від „Зорі“ за поміщене деяких українських річей (вірш Руданського і рецензія Вільхівського), котрі їм видались неморальними, хоч річи ті повинні були перейти цензуру редактора Борковського, і хоч я редактору передав був рукописі перед друком. Літом 1887 р. я вступив до редакції „Kurjera Lwow-skiego“, де працюю й досі. Від тепер я почав головну часть своїх робіт поміщувати в польських журналах, галицьких і заграничних. І так Kurjer Lw. друкував крім біжучих статей публіцистичних (в тім числі о панславизмі, о організації тов. демократичного і т. і.) мої новели: Яць Зелепуга, Панталаха, Маніпулянтка. В „Kraju“ друкувався цілий ряд дрібних новел, то само і в „Prawdzie“ Варш. „Przegląd tygodniowy“ в своїм місячнім додатку помістив був ще 1880 р. мій реферат з Гранта Аллена про розвій барв у світі звірячій, а 1885 р. переклад Boa Constrictor. „Dziennik Łódzki“ 1888 помістив переклад „На дні“, dokonаний за ініціативою і під доглядом Елізи Оржешкової. Другий (а властиво третій) переклад тої новели вийшов 1886 р. в місячнику „Przegląd społeczny“, котрого я був одним з пильних співробітників і в котрім помістив крім того свою казку „Rebasz“ а також ряд статей про економічні й соціальні справи Галичини. В р. 1887 і 1888 помістив також деякі мої речі „Kurjer Warszawski“, а 1889 надрукована була в Ateneum одна глава з моєї ширшої повісті п. з. Jeden dzień z życia uliczników lwowskich. Від р. 1887 я пишу також до варшавського журналу „Głos“, де видрукував кілька статей про економічні справи і про літературу галицько-руську. Від 1888 р. деякі мої роботи поміщувані були також в Кіевской Старині, а іменно новели „Гава“ і „Чума“, статья про Івана Вишенського і де-

які дрібніші матеріали. В р. 1889 я ураз з д. Вислюхом почав був видавати польську часопись людovu „Przyjacieli Ludu.“. В тімже часі я друкував ряд ота-тей і в руській писемі людovім „Батьківщина“. З ру-ських моїх праць згадати ще треба: переклад Мер-твих душ Гоголя (1882), переклади з Щедрина, До-стовського, Брет Гарта, Марка Твейна, друковані на-части в бібліотеці „Діла“ („Зъ чужихъ зѣльникѡвъ“) а по части в фельетонах тої часописі. В р 1887 ви-дав я своїм коштом збірник своїх віршів „З вершин і низин“, далі на гроші прислані з України на часо-пись я видав працю М. Павлика про Читальні і роз-почав видавництво Літературно-наукової бібліотеки. Крім того я дописував до польської літературної часо-писі „Ruch“, де помістив дві казки „W pogoni za biedą“, „Jak Rusin tukał się po tamtym świecie“ і розбір повісті Б. Пруса (Гловацького) Płascówka, крім інших дрібніших річей. Літом 1889 р. мене знов арес-товано враз із Росіянами прибувшими в Галичину. Мене держано 10 тижнів, але за що, який факт міні закинено, сего я не міг дізнатися і досі не знаю. По 10 тижнях мене випущено. В тюрмі я написав ряд по-ем з оповідань арестантів. — головню Жидів, а також оповідане „До світла“ і ряд тюремних сонетів. Від по-чатку 1890 р. я почав ураз з М. Павликом видавати на-сопись „Народ“.

До бібліографічного списку моїх праць додати б хі-ба ще, що з моїх новел „Цигани“ були перекладені на німе-цьке (Züricher Volksblatt і віденьська Arbeiterzeitung), а віденьська робітницька часопись Gleichheit в своїм тиж-невім додатку друкувала переклади „Рубача“ і „W po-goni za biedą“. З віршів дещо було перекладено на польське.

Подав я тільки з дебільшого факти з мого життя, номинаючи багато таких, котрі хоч мали на мене зна-чний вплив, але мали при тім характер більш особли-стий. Про свої новели скажу тільки одно, що майже всі вони показують дійсних людей, котрих я коли-сь знав, дійсні факти, на котрі я дивився або про котрі чув від свідків, малюють крайобрази тих заку-тків нашого краю, котрі я, як то кажуть, переміряв власними ногами. В такім розуміню — всі вони частини моєї автобіографії.

Львів д. 26 цвітня 1890.

ЛЕСИШИНА ЧЕЛЯДЬ.

I.

Нречудний літній поранок. В холоднім, легенькім вітрі ледви-ледви лелієся широкий лан жита. Жито мов золото. Колосе, наче прапики, аж похилилося під вагою зерна та перлових крапель роси, що повисали з кожної стебелинки. Стебла стоять високі та рівні, жовті і гладкі між зеленим листем по-війки, полетиці, осету та другого буряну, що стелиться сподом. Денеде виднієсь з посеред того золотого, шумячого та пахучого моря синє чаруюче око блавату або Квітка куколю, або дівоче, паленіюче лице польового маку.

Зійшло сонце. Зацвіркотали сверщки на всілякі лади, забреніли великі польові мухи, затріпотались пестрі мотилі понад колосистим морем. Природа ожила. Вітер подув сильнійше, подув теплом зі сторони ліса і зачав стрясати срібну росу з трав і цвітів.

В селі піднявся гамір, закипіло житєм. Вигін занестрівся від худоби, котру гнали на нашу. За худобою йшли заснані та немиті пастухи. Декотрі лишень, котрі всіли вже й поснідати, співали весело, гойкали та вилускували батогами, женучи свій товар.

З хат закурився дим. Газдині топлять зарана, щоби скоро зварити обід, — молодших виправляють у поле.

Лиш у старої Лесихи не куриться зо стріхи. Хоть там йіх три: стара, донька Горпина і молода невістка

Анна, але вони таки ніколи рано не топлять, все в вечір. Вечером спечуть та зварять, що там треба, — а весь день божистий не дбають. Западні господині, хоть куди!

Газдівство у старі Лесяхи несогірше. Хата хоть стара, та ще сильна; будиночки нові, просторі і опрятні, худібка красна, що Господи, — гладке кожде мов слимак. Пасіка також по смерті небіщика Леся не пішла ніворотом. Лесяха приняла старого діда жебручого Зарубу в хату, обшила, обхамрала, — тай уже старий літом і пасіки пильнує, і коло хати найменшої крихіточки допантрує.

Лесяха була й справді жінка дуже господарна та западна. Сукриста дуже та тверда. Бувало, як на що завізьмесь, то хоть рака лась, все поставить на своїм. Хоть волосе в неї вже й сивіло, то лице єї було червоне і здорове, як цвильовий бурак. Облесного й масного язика в неї не було. За то говорила все уривисто і якось гнівно. Жарту або якого другого радого та щирого слова не чув від неї ніхто. Кождому, аби хто, уміла дотяти своїм острим язиком. Правда, — кажуть — не з добра вона така й стала. Небіщик Лесь, повідають, убивав її тяжко за молодих літ, прибивав кілком за косу до лави, а бив... З горя вона тогди нераз і напивалася, і той звичай остав у неї ще до тепер, хоть ніколи пянство не довело єї до того, щоби розтренькувала та прошастувала гірко запрацьоване добро. Сли пила, то пила сама. В єї хаті ані в селі ніхто від неї ніколи й не понюхав порції горівки. Стара Лесяха була дуже тверда і скупа.

Гнат Лесяшин довго не міг оженитися. Ні одна дівка в селі не хотіла йти за нього. Не знати, чи то тому, що був такий злий та забіяка, чи тому що такий поганий. Волосе червоне, очка маленькі, хитрі як у якого Татарина, сам великий, голова як макортет, а губи мов подушки, такі повіддувані. Ну, не про те річ, — най єго там божа Мати судить! — але досить на тім, що нікотра дівка не хотіла за нього йти. Ще — не знати як і чому — плели щось люде, що Гнат не зовсім має чисті пальці, нераз там крізь них і дещо чуже прослизнеся. Не знаю як де, а в нашім селі вже нема гіршої ганьби, як коли кого обнесуть яко злодія!

Таке було і з Гнатом Лесишиним, тому то не міг він довго оженитися. Нікотра не хотіла йти за него.

Але в кінці трафилася таки одна — Анна Тимишина. Пішла вона за Гната, та на своє горе. Бідна сирота, без вітця без матери, тільки й віна внесла в Лесишину хату, що свої чорні брови, карі очі, та двоє рук робучих та терпливе, послухне і покірливе серце. Ой зазналаж вона долі за Гнатом! Не минув рік, а вже стала щезати єї краса, погасати блиск ока, хилитися до землі вродлива голова! Звичайне — гризота, сварка та бійка! Кого вони не пригнуть до землі, не позбавлять веселости?...

І от вам уся Лесишина челядь. Ага, був ще у Лесихи хлопчина наймит, Василь, що нас худобу. Ёго прозивали Галаєм, бо вічно, скоро вжене худобу в ліс, галайкоче та галайкоче, і не вгаває на волосок. В одній хвилі і коломийки задробить, і думки затагне, і весільної, і з псавтирі та гласів церковних. Не був він письменний, все те попереймав зі слуху, і аби вам одну співанку умів скінчити. Голоси та співанки плелися в его голові в якімось дикім неладі і моталися, мов клоче сіна в буйнім вітрі. Вони не занимали, а тільки заглушували ёго. Він тогди не тямив о світі і о собі. Худоба брила ніворотом. А як хто другий співав, то він не любив слухати. Сказано, якийсь тумановатий. З чого ему таке пішло, Бог знає. Може також з нужди та бійки. Ой, бо то й натерпівся він усілякого лиха, відколи померли его родичі на холеру. Вони, кажуть, були багатенькі і пестили дуже свого Васильчика. Смерть забрала їх нагло одного дня, — Васильчик перейшов у чужі руки, а чужі руки, звісно, не гладять! Били його, бо був розпещений, упертий, лінивий. Видали з нього ті хиби, та заголомшили молоду голову, затоптали послідню іскорку дитинячої свободи і живості. Маєток зсиз у чужих руках, мов сніг у воді, а Василя дали на службу до старої Лесихи. Ой, не рай же він і ту найшов!

II.

Лесиха, сказано, запопадна, перша йде зажинати з донькою і невісткою.

— Найно, чи наш Галай і нині пустить худобу у царину, чи буде тямити вчорашні синці? — заговорила якось ніби грозючи комусь Лесиха, йдучи передом та поблискуючи новим серпом під пахою.

— Ба, а чому жби не пустив? Як зачне вигалайкувати, то й о світі забуде, не то у худобі! — відрекла Горпина. Її красне, молоде лице світилось здоровим румянцем супроти сходячого сонця. Вона одна була ще найщасливіша на всю хату. Мати любила йїї, хоть правду сказавши, нераз і Горпині прийшлося скоштувати гіркої від матері або брата.

— Ой, так, приголомшили бідного хлопця, як kota загорілого, та тепер добивають! — шепнула сама до себе несміло Анна. В серці бідної сироти найскорше збудилося пожалуване над таким же круглим, нещасним сиротою.

— Ага, свій все зі своїм рука! — відрізала йїї гнівно Лесиха. Вона зачула тихі слова невістки.

— Сирота, а писок як ворота! — кричала дальше. — Небійся, моя кіточко і ти би варта зним на одну гилю! Зійшлисте ся обое, тай зараз одно над другим і жалусь. Ех, божа би вам Мати не дала просвітної години, що ви мою працю дармо марнуєте, мій хліб дармо жрете, а все лельом-полельом поводитесь!

Лесиха замовкла. Задихалась. Ніхто більше не обзивався.

Прийшли на місце. Анна вибрала місце на межі, де склала полуденок. Лесишина нивка була шість загонів заширока. Три йїх за день могли йїї набезпечно обалити.

Лесиха тут же порядкує.

— Ти непотрібе, (відозвалась прудко до невістки) ставай онту! (Показала найширший загін). Ти (до доньки) сюда, — а я на прилуду! — Поставали.

— Господи помагай! сказала Лесиха і перша ужала жмінку спілого, колосистого жита, перша зробила перевесло, звязала снопок і відставила його бік. То первачок, він на урожай значить.

— Ану, до роботи! — промовила знов. І три жіночі голови схилились до землі, красціючи. В руках заблискотіли серпи, захрустіли тверді стебла жита, підтинані блискучим, зубчастим зелізом, — жменя за жменею паде на землю. Гарним, протягним луком перемикають жменці нажаті жмінку понад головою за себе і кладуть на стерні. Час від часу одна випрямиться, вимкне жмінку жита, стрясє з пашнистого буряну, розділить на двох, скрутить перевесло і простре его на свіжий, нахучий стерні. Сверхки, жуки і всяка комашня утікає поперед серпами. Часами й злякана сіра миш вимкне із своєї норі, перебіжить по під ноги жменці, таї знов повзе у ямку.

Рано, за холоду, з роскою добре жати. Хруп-хруп, хруп, хруп... Лиш тільки всього й чути, та шелест складаного в снопи жита.

Але поводи-поводи свіжий, польовий воздух, широка самота і тишина поля, одностайність роботи спонукують духа, щоби об'явив себе. Розмова не легко ту завяжеться, — стара Лесиха все йййй якось прикро перерве. От одно що, так се співі...

І поводи-поводи із загальної тишини і одностайного хрупання стебел вирізується чудовий, срібний, а тихенький, несмілий голосок. Се Горпина голос. Стара жне, не зважає на те. Горпина стає смілійша, голос міцніє, із серця нехотя ллється тужна а чудова пісенька:

Туди лози хилилися, куди ййй похило,

Туди очі дивилися, куди серцю мило.

— Гей ти неліпо якась! — крикнула Лесиха до невістки, — чи вже лишаєшся? Вже тобі руки покулило, чи що?

Анна, слабовита й так, не змагала на найширшім загоні йти по рівно з другими. Вона лишилась була вже майже о півтора снопа з заду.

— Щож бо ви, мамо, мене нині вчепилися, як оса? — відрекла вона зібравшись якось на смілість, але не підводячи голови. — Хіба не видите, що не можу борше жати, бо загін широкий? Ваша прилуда не тото. Лацно вам виварачати!

Се розлютило Лесиху.

— О, дивіть ми ся на ню! Яке сміло та угурне. Ще й своє рило ставить напротив мене! Ей, небого

моя! Коби мені борзо вечір, прийде Гнат з косовиці, не будеш ти така широка!

Анна хотіла ще щось відповісти, але Горпина шепнула до неї:

— Дай спокій, сестрице! Мама все мусять теркотати. Жнім разом!

Анна замовкла. Горпина зачала йійі все піджигати, майже пів загона собі забирала. Була то щира душа, не в маму вдалася, та часом лиш говорила під її лад, бо знала сукристу материну натуру. Знов стало тихо, лиш стебла хрупотять та час від часу серп бренькне о камінець.

Горпина десь с перегодом затягла другу пісню. Зібралось Анні на тугу й жалощі, котрі також всилувались вилитися піснею. Вона несміло та рівно і переливно затягла:

Зайшло сонінько за віконінько,
Як промінне коло;
Вийди миленька, вийди серденько,
Промов до мене слово!
Радабим вийти, радабим вийти,
До тебе говорити, —
Та лежить нелюб по правій руці,
Бою ся го збудити!

Лесиха слухала пісню затиснувши зуби. Кілька разів з під лоба суворо поглянула на невістку. Анна не бачила того, жала далі і співала. З її тусклого ока скотилася навіть груба слеза і впала на серп. Знак, що й серце її співало тотуж пісню, не лиш уста.

— От що йій на голові! Господиня моя зателенана! Які співаночки виводить! — перебила гнівно Лесиха.

— Дайте бо ви, мамо, Анні спокій! — з серцем відказала Горпина. — Що вас за говорінка напала? Ні говорити, ні плакати, ні сміятися не даєте, ще й співати бороните! Яка мара далі витримає у вас?

— Но, но, розтріскоталас-ся, сороко куцохвоста! — скрикнула мати — волиш жати та тихо бути! Небійся, знаю я, де у тебе раки зимують! Лиш ми не мовчи, то й ти будеш знати, по чому локоть борщу!

Знов одностайно і понуро йшла робота. Стара хвиля від хвилі покликувала на невістку, то на доньку, мов оком. Вже сонце геть-геть підійшло. Жито кми-

лося на поміть та встелювало широко загони. Вже наші три женчики пополуднували і не спочиваючи взялися знов за діло. Сонце жарило, з лиць котився піт. Сверчки цвіркали голосно та проникливо. Здавалося, що їх голос роздаєся десь глибоко під землею і впадає до уха, мов острій кремінний пісок. Окрім свершків усе затихло, все поховалося в тінь перед жарючим сонічним промінем. Лиш люде, пани сотворіня, мучаться тогди, коли спочиває природа.

III.

— Лесихо, Лесихо! — роздався голос якогось косаря з під ліса.

Лесиха встала, приложила руку над чоло і вперла очи в даль.

— Чи не видите, онде три ваші корови в вівсі? — кричав голос дальше.

Із ліса долітало галайкане і верескливий спів Василя:

Ой там на горбочку
Сидів дідко в черепочку,
А ми его не пізнали...

Гей (тото гей тяглося безконечно довго) мати-ж моя, мати, Пусти мене погуляти...

Го о-о-а-усподи, воззвах тебе, услиши мя!...

— Ах, чортів накоренок! Уже знов змалював! Бойдажесь із себе печінки викричав! Василю — гей! Василю — гей! Дідьча би ти ся мати в печені всадила! Ту-у-мане вісімнадцятий — на! А не видиш, що корови в шкоді — га? А, повилазилиби тобі тоті сліпаки, та би ти повилазили!

— Господи помило-о-ой! — ішов відгук із ліса. Те „лой“ тяглося знов дуже довго і згубилося вкінці десь в далекім, темнім лісі.

— Галаю — на, Галаю! — закричав знов косар з під ліса. — А не виженеш ти собі корови з царни? Вигналоби тебе, як гору Бачинську, га!

— Ой туду, ду, ду, ду, ду, ду; за волами я й йду! — репетував Галай з ліса.

Косар відай стратив терпливість, вхопив кошу на плече та побіг сам виганяти корови з вівса. Вігнав їх у ліс і щез за ними в темряві зелені. Лиш пезадовго чуто було крик і ревіт Василя.

— А то, то, то! — приговорювала Лесиха, знов схиляючись до живива. — Най з нього там і третю шкіру здійме, слова єму не скажу! Най пантрує худоби, а не галайкоче!

Вечеріло. Сонце пишно закотилося за сині гори. Мрака зачала налягати на луки і клубитися чим раз ширше сивими туманами. З під неї, мов дитина з під теплої перини, обізвалися деркачі. Перепелиці запітіліткали з жита. Вітер повіяв від мочарів теплом та запахом сирого лепеху і татарського зілля. Любо якось та легко ставало на серці.

Наші женчихи дожали нивки, поставали, повинростовували крижі та відсапували.

— Ладний деньок буде завтра, — промовила Лесиха якось ласкавійше, як звичайно. — Богу дякувати, щосмо ся ту нині обпорали. Завтра треба буде ячмінь на Базарищи схопити.

— Ладна ніч буде нині! — прошентала Горпина, легко покрасніла і зітхнула.

Анна всміхнулася до неї, та щось сумно, мов крізь сльози. Вона одна знала про тайну Горпининого дівочого серденька, про її любови до вродливого, чорнобрового парубка Митра Грома.

— Ну, чого стоїте! Анно! хопти узбирати, коровам до припусту! Ти дівко бігай, телята наші! Ну, борше!

Анна зараз метнулася мовчки, раднійше, як звичайно. Чаруюча сила лежить в однім однісінькім ласкавійшім слові! Горпина підбігцем і приспівуючи поквапилася до дому, а стара Лесиха, положивши серп на голову вістрем до хустки і завдавши собі на плече сніп первак гордо помела за нею. Остатня прийшла до дому Анна двигаючи на плечах велику верету свіжого, пахучого та пестрого буряну. Корови чекали вже на ню, а побачивши свою звичайну вечерю, зачали ричати з радости і стовпилися разом коло сіяних дверей, чекаючи, аж прийде черга на кожду іти до сіней.

перекусити смачного зілля і віддати в чистий сконець свій цілоденний запас молока.

Уже геть-геть змерклося. У Лесихи затоплено в печі і огонь палає ярким, червоним світлом. Анна з Горпиною пораються, варять що треба на завтра. Дід Заруба голосно говорить молитви сидючи на припічку, а Василь, наслухавшись сварки Лесихи і відобравши зо два бухнаки меже плечі, поліз на піч і заснув не чекаючи вечері.

Під вікнами почувлися тяжкі мужицькі кроки і бреньк коси, а троха згодом увійшов Гнат у хату, кинув старий солом'яний капелюх на лаву і сів кінець стола.

— Ти на, Галаю! Бики поприпинані?

— Поприпинані, поприпинані, — відповіла Анна миючи миски і заходячися коло вечері.

— А ти газдине, де твої серпи лежать?

— Або деж? Тадже в сінях над одвірком! Деж би мали?..

— Ага! Абим був троха не діздрів, був бим собі ногу на вік вічений просадив! Під самим порогом!

— То певне коти..!

— Ой небого моя! Лиш ти не пантруй моєї праці, як ока в голові! Не маєш свого що розмітувати! Не принеслась ми ту ніякого віна!

Анна змовкла. Йійі дуже прикро вкололо тото слово. На щож ти брав мене? Таже ти й тогди видів, що я бідна! Тоті гадки тислися йій до голови, але смілости не було у неї кинути й собіж ними Гнатови в очи.

— Ну, спати! — комендерує Лесиха. — Ти не потрібе огонь в печі погаси, грань позамітай у закутець, чуєш? Горшки у піч, най ся круни на завтра допроять! Горпино, води ще нема! Рушай по воду, а хутко!

Анна почала поратися, а Горпина вибігла до сійней. Ту лиш злопотіла коновцями тай коромислом, рипнула дверми, а з обори чутио лиш було веселу пісеньку:

Кобим була така красна, як та зоря ясна,
Світилабим миленькому, ніколи не згасла!

— О, які йій по голові сверщки цвіркочуть! — відозвався сердито Гнат, роздягаючись. — Мамо, не висилайте єї ніколи вечером за водою!

— Або чому?

— Та хіба не знаєте? Той довгоносий Громик, он із за дороги, щось дуже до неї...

— Що? — верескнула Лесиха. — Тото засмажане сміє підлазити до моєї доньки? Таже я ему волосє обмикаю на его капустяній голові! Я ему піду до матери, най го собі держить, сли не хоче, щоби яка кавза сталася!

Гнат ляг уже на постіль. Лесиха довго ще сапала та ходила по хаті.

— Ех, най но я його йімлю в свої руки! Буде він ся мати! Підсвинок якийсь ходить! Тадже як го пірву за лабу, а за другу приступлю, то го розідру.

— Угу, а вам що таке, мамо? — зачала уговорювати Анна. Вона доси мовчала на тоту бесіду, кінчила прятати. — Що вам такого припало? От, слухалибисте, що Гнат плете! Та най скаже, чи видів коли своїми очима, щоби Громик Горпину зачінав?

— О, який ми ту з неї адука! — відкрикнув на постели Гнат. — А не підеш ти спати, ти, робітнище моя неплачена!...

Лесиха роздяглася і лягла на запічок, де Анна постелила вже була для неї мягку перину і два заголовки. На печи храпів уже голосно дід Заруба, та час від часу галайкав крізь сон Василь.

— Діду, а оберніться на другий бік! Не храпїть так, піч завалиться! — крикнула Лесиха штуркаючи діда в бік.

— Бог запласть! Ручечкам роботящим і ножечкам приходящим і головам вислухающим, — зачав Заруба крізь сон свою звичайну молитву, але зараз-же обернувся на другий бік і втих. По хвилі заснула й Лесиха.

Тихо стало в хаті. Місяць несміло, блідо проглядає крізь тісні, тусклі шибї. Анна ще не лягала спати. Вона сперла голову о вікно а лікті о варцаби і довго стояла тяжко задумавшись. Над чим вона думала? Бог знає. Може переходили поперед єї очима єї літє молоді, невеселі, сирітські. Може пригадувалася їй серцю яка перша, щаслива, безталанна любов,

в очох закрутилися дві сльози, а з уст ледво чутно полилася сумна думка:

Шуміли верби в Поцовій Дебри,
Тай лозовое прутя;
Люблю тя, дівча, люблю серденько,
Про людей не возьму тя.
Не так про людей, не так про людей,
Отець мати не велить...
Мена за тобов, мене за тобов
Само серденько болить!

— Жінко, ти каланнице моя неприторонна! Що ти, вибралася миши ловити, чи що? Чому спати не йдеш? — обізвався Гнат.

Анна схаменулася, обтерла сльози і клякла до молитви.

Молилась вона довго, горячо, простими, сердечними словами. А під вікнами на вишні виводив соловій свої голосні співи, все починаючи мов на сміх: патином, патином, патином, тай тріс! цюррр... А на вигоні прощалася Горпина зі своїм любком.

— Горпино, серце, зажди ще хвиличку! Ми ще й не наговорилися.

— Ні, Митрику, нема коли, мама будуть сварити. Ти знаєш, які воии! Добраніч тобі! А завтра...

Не докінчила, хопила коновці з водою і побігла до хати.

— Завтра, — шептав за нею Митро. Довго поглядав з вигона на Лесишину хату, а далі й задумався.

— Чи не дармо я єї люблю? Чи віддасть єї стара Лесиха за мене? — подумав він. Серце єму стислося, коли погадав о своїй бідності.

— Треба робити, заробляти що сили, а чи що з того вийде?... Таке то наше гречане...

Зітхнув важко, витяг сопівку з за пазухи, заграв, затиликав, та так дрібно та тужно та якось так, немов би в тім голосі тонула вся єго надія на тихе щасте.

— Гірка моя доле! прошептав Митро і повернувся у свій вигін до бідної, вербами обсадженої хатини, де жила єго стара мати. З межі густих зелених дерб роздався парубоцький голос, що виводив пісню:

Ой ще кури не піли,
Кажуть люде: день білий!
Ой вижди, вижди, хороша дівчино,
Поговори зо мною!

Долин, у червні 1876.

ДВА ПРИЯТЕЛІ.

І що ви, куме, говорите о прязни! Приятелі, приятелі! А я вам незнати що ставлю і кажу, що нема на світі правдивої прязни ані правдивих приятелів! Звіть мя, яким хочете, говоріть, що вам злюбиться, я все буду своє! Бо і щож то: приятіль? Чи найдете такого приятеля, щоби вам або там в нужді поміг, або чим будь поратував? От говориться, абися говорило, тай годі! А сли хочете, то я вам ось зараз і доказ розкажу, абисте знали, як то мало нині можна спуститися на приятеля!

Таже ви знаєте, в якій я був прязни с Хомою Підгорбочним. Тай якже нам було не й побратиматись! Ми, бачите, оба були парубки на ціле село; хлопці мов дубе крескі. На маєтку родичів Бог не скривдив, ані нас на працювитости. Вистроїмося бувало що не ділі, як Бог приказав, — не сором межи людей поназатися. А дівчата! О, що вже тоті не налітаються за нами, то святий йїх Андрій один знає! Звісно, чисті хлопаки і неабияких батьків діти.

Товаришували ми с Хомою, що аж люблю. Чи бувало в ліс по дрова, чи в очерети зо стрільбами на качки, чи до танцю, чи й до другого діла, оба тай оба. І не було межи нами ніякої ані сварки ані незгоди. Скаже було Хома: — Семене, вижди завтра на мій сіножатку підтяти там троха трави, твоя вже пошешена! — Та чому не вийти? вижду! говорю. Скажу буй Хоми: — Побратиме, у вас нема роботи, візьміть

волок та понаправляйте, підемо з неділі в Дністер на рибу. — А, то добре! каже Хома, і зараз бере волок до направи.

Наше село, як бачите, над самим Дністром, тай ще на рівнині. А ми оба дуже охочі були до рибацтва. Підемо бувало чи то з саками, чи з волоком, чи як у повінь, з крошнями, наловимо такої красоти, що кар-карезний! Є що і собі і на продаж!

Ну нічого! Парубочили ми з Хомою як рідні брати. Нераз і дивувалися люде. Як вони, кажуть, погодяться? Та то немов огонь а вода! Я, бачите, з роду повільний собі, а Хома, то прудке як іскра. Але що то й говорити! стали приятелями, то годі вже позад себе оглядатися! Якось ми погодилися, тай ще й як. Коби так наша громада кожного разу годилася при виборі нового війта, то певно би не було у нас не-раз такої кавзи, як буває!

Ех літа, літа молоді! Хороші би ви були, золоті би ви були для кожного парубка, сли би не приходила на вас тота страшна відьма — бранка. Ще то тепер, то все фрашки. Возьмуть тебе до війська, ну, бодай чоловіка за чоловіка держать: не збиткуються, як над німиною. Правда, прийдеся ще й тепер не одному відобрати своє, заким тої муштри вивчиться, та що то против давного? А в тім і старі люде говорять: Доти пєс не навчиться плавати, доки єму в вука не налєся. Нема науки без муки. Алеж бо тепер сам той асентерунок то вже не такий страшний, як бувало. Ставишся раз, другий третій, — не возьмуть, випишуть, і ти вільний, хоч женися, хоч дальше гуляй! Але за моїх часів, о, то не туди йшло! Крий нас Боже від такого! То бувало мандатор сам списує і подає, кого єму подобаєся, до асентерунку, не питає, чи він уже ставився три чи шість чи кілька разів. Так бувало не один бідолаха і десять і пятнадцять літ жиє в вічнім острасі. Ось, гадає собі, спадуть шандарі, закують у ланцюшки, тай гайда під міру! А то, бачите, не на те йшло, що нині. Не йшли хлопці так самі до бєццирку, не ставились так як тепер, — утікали і ховалися, хто куди міг, а мандатори з шандарами волочилися за ними по всіх закамарках. Погано було жити на світі.

Ось десь так серед мясниць чуємо і ми: Записано нас до асентерунку. Боже! зівало в мені серденько, як-єм тото почув. А мій Хома аж одеревів цілий, сердешний.

— Не дожидаймося, каже, Семене, лихої години на себе, утікаймо!

— Утікаймо! — кажу й я тай побіг домів збиратися. Тато, мамо всі дома як почувли що дієся, так і померкли з превеликого жалю.

— Синочку, синочку! — заводили мама — одного тя маю, як одну душу в Бога, тай того ми тя хочать відібрати!

— Цить стара — сказали тато крізь сльози, — не держи его, най іде, чень его Бог милосерний устереже від тяжкої нужди! Збирайся, небоже, прощайся з матірю, з сестрами, підемо, підведу тя за село.

Зібрався, попрощався. Ненька умліли, як я вийшов.

— Семене, Семене, вернися! — кричали вони. Я вернувся.

— Най хоть надивлю ся на тебе, синочку мій, душенько моя! може то остатній раз тебе бачу.

— Дайте, мамко, спокій, Бог ласкав! — відповів я дрожащим голосом, цілуючи їх у коліна, а самому аж серце стискалося.

Пішли ми с татом долі загородою над Дністер. Там ждав уже на мене Хома. Тато поблагословили нас, порозповідали, де і куди які крийівки, ми попрощалися тай пішли.

Ой, набідувалися ми до весни, Боже єдиний, ти йно сам то знаєш! От чуємо, по селах туди і сюди бушують шандарі, того і другого зловили. Нас ще якось Господь сохранияв. Ми все держалися придністрянських сторін, мокряків та очеретів.

Аж ось в однім селі-говорять нам: Утікайте в поле! Шандарі з двох боків надійшли, черешують очерети, виловлять вас як рибу в саку! Падоньку нещасний, куди ту повернутися? В селі сховатись — і гадки нема. В поле втікати, то на певно пропадати: поле чисте, ліса і полики нема, — виловлять, хіба би у нас заячі ноги, або хібабисмо поховалися в мишачі норі.

— Хомо, прийдеся пропадати аж ту! — кажу, я опускаючи руки.

Ми вже щось три ночі не спали, помучились, утеченилися, що ледво дихаємо. Нема сили і кроком поступитися, не то щоби втікати по полю.

— Знаєш що, — каже прудко Хома. — Ходи за мною.

— Куди?

— Не питай, ходи, сли не хочеш пропадати!

Я знав прудку Хомину натуру, змігся якось тай іду. Дорогою гадаю собі:

— І тото приятіль, то щирий товариш? Веде мене кудись, Бог вість куди, а словечка щирого не скаже, не потішить, не порадить! Гой, гой, світе мій білий, нещасна моя годинонько!

Правда, нераз мені і до тої пори Хома ставав у великій пригоді, нераз ратував мене не зважаючи на своє небезпеченство — ну, алеж і я не лишав его ніколи в ніякій потребі, слухав его, як вітця.

Так і тепер.

Таке розгадуючи іду, ноги волочу по якійсь обочи край села з Хомою. Іду тай дивлюся, куди він поведе.

— Гов! — сказав Хома підходячи до самої крайної хати, — ту треба відпочити.

— Ту відпочити? — скрикнув я роздивившись. — Хомо, а тобі що такого? Таже то сама крайня хата, ще й стоїть на такій голотечи без найменшого захисту! Ту нас так найдуть і зловять, як воробця в силці!

— Ту мусимо спочивати! — сказав знов Хома холодно і твердо. — Я не можу дальше!

— Алеж чоловіче, бійся Бога! — кричу я, — сам у пропасть пхаєшся! Що тобі сталося? Чи тобі розум з голови вплив? Я ту не буду спочивати, абись ми не знати що давав!

— Не будеш? Га, то як хочеш. Я ту спочиваю!

— Ходи бодай до онтої стирти та там зариемося в сіно. Не дурій, чоловіче, не пхай ся сам у нужду!

— Я і кроком відси не рушуся! — сказав знов уперто Хома і пішов до хати.

— Боже мій милосерний, тожто мій приятіль, то мій щирий товариш! Доброхїть пхає мене і себе у різницю! І не уступить від свого, хоть гинь! Упреся

як козел рогами! Мати Пречиста! ратуй мене від усього злого і від такого приятеля!

— Але щож тепер діяти? — гадаю собі даліше. Прийдеться самому пропадати! Ех, — гадаю собі даліше, — пропадати мені самому де інде, а Хоми ту, — волимо вже бодай оба разом гинути!

І я пішов за Хомою до хати.

— Що, нагадався, нарозумився? — питає він мене з насмішкою. Боже, він ще насміхався над моєю нуждою, а з мене би й крові не дорізався!

Хата, до котрої ми зайшли, то була на пів розвалена стара кучка, житло старого діда жебрака. Лиш літом він ту часом ночував, — зимою сидів у селі, а й літом звичайно цілими тижнями волочився по селах за жебраним хлібом. І тепер ми не застали его. Хата була засунена засувом, але Хома відсунув его кусником якогось патики. В хаті не було нічого крім кількох торбів, палиці дідової, шапки позшиваної з тисячних латок таї деяких других лахів.

Але мені дивно було, чого то Хома так тішиться і бігає по хатині.

— Гей Семене — каже він, — ти бачу двері засунув? Не засувай їх! Ще й відхили троха, тут душно!

Боже мій милий, той чоловік видно весь розум стратив, чи що!

— Відсунь двері і відхили, чуєш? — гукнув на мене.

Щож було робити? Мусів-ем слухати налибоватого.

— Розбирайся і лягай спати! Треба проспатися, бо в ночі і на волосок оком не змигнемо!

Я стою витріщивши на него очі, сам не знаю, що дієся зі мною.

— Чуєш, чи ні, тумане вісімнадцятий! Розбирайся та лягай спати! Як буде час іти, то я тебе збуджу.

Мені переверталось в серці і кінїло як у кітї, Сльози виступали на очі.

— Хома! — кажу крізь плач, — що тобі сталося? Чи ти стратив Бога з серця? Чи ти забув, що маємо родичів?... Чи ти забув, що шандарі леда хвиля нападуть? Що ти робиш? Зглянься на Бога, не губи

нас обох! Таже ми колись були товаришами, я любив тебе щиро, як свого рідного брата! Що я тобі провинив? За що ти хочеш мене віку збавити?

І що ви гадаєте, Хома зм'ягчився тою бесідою? Бодай так пси траву пасли! Відвернувся вам від мене, як нелюд, потер рукою по чолі чи по лиці, тай в сміх.

— Ха, ха ха! Отто мені парубок! — реготався. — Занюхав біду, як той сліпий ковбасу в борщи, тай уже: гину, каже, нема мя!

Отто, видите щирий приятіль! І спустиж ся на такого чоловіка! Заждіть, яке він мені ще вистроїв!...

— Семене, — каже Хома по хвили вже якось лагіднійше, — Семене, братчику, хіба ти гадаєш, що я би не віддав життя свого за тебе? Хіба ти забув, що ми оба на одній дорозі? Не гадай прецінь, що я з глузду зсунувся, або що, що хочу себе і тебе погубити! Лиш роби, як тобі кажу, а увидиш, що я, ще не такий дурний, як тобі видиться.

Троха мене успокоїли ті слова, а зрештою щож було робити? Роздягся я, постелів сірак на землю і ляг. Але де там мені заснути! Дрожу цілим тілом, як риба в матні! Кому би в такій тяжкій трівозі сон до голови брався?

Хома не лягав, шарив щось по хаті. Що він задумав? Господь его знає. Я не догадаюся, аби й що!

— Семене, — каже він, видячи, що я не можу заснути, — на, випий!

І підніс мені порядну чарку горівки. Горівку він мав при собі, чарку найшов десь у закутку.

Я випив. Напій був сильний, мене якось проняло теплом, утома відозвалась — за хвилю я заснув мов камінь.

Не знаю, чи довго я спав, чи ні, аж ось Хома будить мене знов.

— Семене, Семене, вставай, шандарі!

Остатнє слово мов ясный грім над ухом протверезило мене в одній хвили.

— Де, де, — питаю зірвавшись на рівні ноги.

— Не питай, роби що тобі скажу!

— Що робити?

— Зажмури очі, і не отворюй їх, аби що було, аж доки тобі не скажу. Памятай!

— Добре, добре!

— А тепер на тобі отсе в руку!

Я взяв. То був мотуз чи воловід якийсь, не знаю.

— Держися добре!

— Держу.

— Ходи тепер за мною!

Ми пішли.

Дорогою чую — крик якийсь, плач. завід, товар реве, пси гавкають, під ногами болото, — ми відай ідемо селом.

— Хомо, бійся Бога, куди ти ведеш мене?

— Ані слова, тумане! шандарі надходять! шепнув він мені своїм твердим голосом. Я замер зо страху.

— Оттут нам буде — гадаю собі! — Пропала коза, пропала й береза!

Ідемо далше, а підомною коліна лиш дилъ, дилъ, дилъ! Аж ось чую:

— A skąd wy, dziady? питає різкий голос.

— То певно шандар, — гадаю собі. — Ну, Господи помилуй грішну душу! Зараз і до нас заговорить! Дивно мені лишень, чому насамперед говорить до якихось дідів.

Смішливий старечий дідівський голос відповідає туй передомною:

— З білого світа, паночку ласкавий! Ми божі старці, братя близці. В ріці купалися, в воду нурялися; я его занурих, а він в воді очі погубив. Хотів найти та не міг. таки до дому побіг.

— Ха, ха, ха! — засміялось кілька голосів.

Боже ласкавий, ту їх мусить бути немало. І чому вони не хапають, не вяжуть нас? навіть не відзиваються ні словом до нас.

— Gdzie mieszkacie, włóczęgi? — питає знов різкий голос, але видно було, що крізь сміх.

— Край води, паночку, край води! Наша хата з лободи, — заціпка з ріпяха, а стріха з лопуха!

Знов сміх довкола, але шандарі ще не займають нас. Я дрожу цілий і держу ся за мотузок, не сміючи вже на правду зі страху проглинити на світ. Гадаю собі: най буде що має бути, побачу, як то скінчиться.

— Jakiś bestja dowcipny! — сказав насміявшись

до сита різкий голос до других. — Ale chodźmy już! Zdaje mi się, że w tej stercie za wsią uda nam się złowić jakiego ptaszka!

Я чув, як шандарі регочучись віддалились і з диву не знав, де стою.

— Ходи, сліпий братище! кричав дідівський дряхлий голос все ще передомною, — ходи там де вітер свище! На вітер полягаємо, вітром со покриваємо, вітер під голову візьмемо і тепленько заснемо.

— Złodziej ze swojemi przymówkami! — почувлось мені з далека. Хома сіпнув мене за шнурок. Я пішов за ним, все ще не знаючи докладно, чи то сон, чи ява, що зо мною дієся.

Ми йшли ще досить довго.

— Ну, отвори очи, сліпий коте! — сказав до мене весело Хома. Я проглянув. Густа мрака вже розсілася круг нас по полю, далеко ще виднілося село, пізначне по клубах диму, що тут і там зносилися по над низькі, солом'яні стріхи.

— Ну, що, зійшли нас шандарі? — питає мене Хома сміючись.

Я не відповів і слова, не міг ще прийти до себе.

— Товаришу любий, а видиш, що я не пхнув тебе у пропасть! — сказав він по тихо. Я тепер перший раз поглянув на него.

Що се знов? Якийсь дід з довгою бородою стояв при мені.

— Во ім'я Отця і Сина, а тобі що, Хомо?

— Те, що й тобі! — відповів він.

— Те що й мені? А се як ти гадаєш?

— Подивися в воду на свою вроду! — відказав він дряхлим дідівським голосом. Недалеко була широка калюжа, я поглянув — угу на тя маро! Сливим не знав, що я мере я сам, то бимся не пізнав, аби що! Дід тай дід з мене, хоть гинь не пізнаєш Семена. Пообвішуваний торбами, з довгою палицею в руці, з сорокатою шапкою на голові. Хома й собіж так! Того то він казав мені так напруго йти спати в дідівській хаті! Угу!

Так ми, бачите, уйшли на сей раз біди, але чи гадаєте, що на тім скінчилося? Шандарі шукали, парцували далше, ми йшли та кидался в різні боки,

як ті ворони на вітрі, колесили та колесили по за Дні-
стром. Аж ось чуємо: вже унялася троха біда, вже
нема шандарів в околиці. Ну, слава тобі Господи! —
гадаємо — таки ми на сей раз спаслися! Тепер треба
міркувати, щоби деяким чином до дому вернути. Рад
Хомо! Провадь Хомо! Хома взявся провадити.

Ми вертали поволи манівцями, осторожно, щоби
де несподівано не попались в руки шандарам. Бо
поміг, ми зблизилися вже до свого села, ось лиш
пів милки, не дальше. Хто би був гадав, що ту най-
демо те, чого-смо майже через пів року не могли найти
по чужих селах? А таки найшли свою біду на мості,
як кажуть. Тай то через мого приятеля, через Хому!

Сиділи ми два дні в очереті. Було чути, що ще
в наших селі шандарі. Друго дня вечером каже Хома:

— Знаєш що, Семене. Мене нога болить, можеб ти
вийшов де у село, розвідався що чувати, та приніс що
лісти?

Я пішов. Ледвом вийшов з очерету, дивлюся —
шандарі ходять по полю. Я побачивши їх, аж одебе-
лів з переполоху. Господи, ануж не вони побачуть
мене! Ех, задер я поли, змикай у очерет! Але вже
було запізно, доглянули мене собачі діти, пусти-
лися за мною на здогін. Ще лиш то собі пригадую,
що їх було чотири.

Як і куди я біг, не тямлю. То лиш тямлю, що
обмочений, обшарпаний, окровавлений я впав коло
Хоми. Хома від разу зрозумів, о що йде.

— Вставай, — крикнув він мені, — скачи під міст!

Недалеко був міст через ріку. Під ним була
знайома нам крийівка.

Я добув остатніх сил і встав.

— А ти ж куди подієшся? — питаю Хому.

— Бігай, я вже собі пораджу!

Я побіг лишаючи его в очереті.

Не знаю і до нині, що за хитрість придумав був
Хома, щоби і сей раз уйти погоні. За хвилину, дрожачи
на цілیم тілі, сидів я уже під мостом схований безпе-
чно. Сиджу я, сиджу, поволи й страх пройшов, надзи-
раю, надслухую, що станесе с Хомою. Нічого не чую,
лиш ріка шумить боком по під міст.

Довго я сидів скулений, не рушаючись під мотом межи двома делинами. Аж ось чую якийсь го-
гін. Зазираю з далека, — Господи милосерний! сеж
мого приятеля, мого Хома ведуть шандарі. На руках
ногах побрязкують ланцюшки, шандарі оточили его
і поблискують карабинами. Мені в очах потемніло,
серце мов ледом обдало. Гляджу ліпше, Хома по саму
шию мокрий, обталапаний, ще до того повно на нім
щувару, гнилого листя і зеленої водяної трави Певно
неборак хотів сховатися в бакюру, та дарма, найшли
его, зловили!

— Слава тобі Господи, що хоч я цілий, — по-
думав я собі, скулився в трое і сиджу тихо, ледво дух
у собі переводжу.

Ну, хто би гадав, що Хома бодай тепер не схоче
мені зашкодити! Гай, гай, Боже єдиний! Приятіль,
приятіль! Слухайте лишень, на яку хитрість узявся
мій приятіль неприторонний, щоби й мене погу-
бити і видати в руки шандарам. Слухаю я, чути
здалека кроки. Йдуть шандарі на той міст, де я си-
джу. Гов! чую ще щось. Хтось чи співає, чи що! При-
слухуюсь ближше, то голос Хоми. Йде він тай ніби
приспівує протяжно:

Ой Семене, мій друже Семене!

Та скажи ти батькови від мене,

Що не буде вже Хома

У неділеньку дома!

— Добре, добре! — крикнув я з під моста, по-
рушений жалібним Хоминим співом.

Господи, як я в тій хвили налякався власного
голосу! Жити і вмирати буду, а тота хвиля не вийде
мені з пам'яті. Мені зашуміло в ухах, замерещило пе-
ред очима, кров бухнула до голови, — сам не знаю,
що зо мною сталося.

Я отямився на мості. Два шандарі держали мене
за руки, один замикав на залізну колодку ланцюшок,
котрим вони були зв'язані. Я рушив ногою, на ній за-
бреньчав такий самий ланцюшок.

І ви говорите мені о привязи! Чи ж то по при-
ятельськи поступив собі Хома зі мною? Я поглянув
на него. Стояв понурий, мокрий, дрожачий. Раз гли-
пнув на мене — в его очох крутилися сльози... Що

мені з тих сліз? Вони ні мені, ні ему не допоможуть!

На другий день нам уже обстригли кучері. Ми були вояками.

Ох приязнь, приязнь! товариство! Далось ти мені гірко в знаки, не забуду я тебе до смерті! Бо через тебе пропали мої літа молоді!

Лолин, у червні 1876 р.

МУЛЯР.

Ах, той стук, те калатанє, ті крики на вулиці як раз проти мого вікна прогонюють усяку думку з моєї голови, не дають мені й на хвилю спокою, відривають від праці! І нікуди мені подітися, нікуди сховатися від того невгомного стуку. Від рана до вечера він не перестає, а коли ляжу спати, змучений денною жарою, то чую его виразно навіть у сні. І вже цілі два місяці так, подумайте собі! Від коли напроти моїх вікон почали мурувати оту нещасну каменицю, від тогди я не написав ані одної стрічки, і стук та калатанє не вгавали в моїх вухах.

Не можучи сам нічого робити, сідаю день-денно у вікні і дивлюся на роботу других. Вид руху, бігання, праці кількадесяти людей, що вертаються і нишпорять в тім тіснім місці мов мурашки в купині, прогонює нервовє роздрозненє. Я вспокоююсь дивлячись, як по-малу-малу під руками тої маси робучого люду ростє велика камениця, як здвигаються в гору єї мури, як шищать та куриться ватно, котре гасять у великих дощаних скринях та слускають відтак у ями, як мулярі тешуть цегли, допасовуючи їх до належного місця, як жінки і дівчата носять цемент у цебриках, через вуха котрих просилений дрючок, як помічники, зігнені в дугу, на дерев'яних носилках, ярмом накла-

них на плечі вкруг шії, двигають цегли горі руштом. Уся важка, щоденна робота тих людей проноситься передомною мов хмара, і чуючи їх крики, жарти та розговори, я й сам про себе забуваю, немов тону в якомось безбережнім непрозорім тумані, і швидко, невловимо пливе година за годиною, день за днем.

Лиш ті підмайстри зі своїм криком, зі своєю лайкою, погрозами, руганиною та самоволею над робітниками визивають мене з того непрозорого туману, нагадують живу, погану дійсність. Їх лиш два, а прецінь усюди їх повно; всі робітники мовкнуть і хляться, де котрий з них проходить. Нічим їм не догодити, ніщо їм не в лад, на все у них готова наруга, готове гнівне, згідне слово. А нехай-но котрий робітник посміє відозватися, боронитися або вшмунтиса за товаришем, — зараз лице пана підмайстра наливається кровю, з уст прискає піна, і мається-ж тоді від него виноватець! І то ще добре, коли ему дозволять терпіти, коли не наженуть в сій хвилі від роботи! Адже вони ту повні пани, їх власть над робітниками неограничена, а нагнавши одного, вони зараз же надіблюють чотирьох, котрі ще й напрошуватись будуть на місце прогнаного. О, нинішнє літо для підмайстрів жниво! Вибирай лишень і з платні уривай кілька хочеш, нічого не скажуть робітники, — а як котрий схоче пожалуватися будівничому — проч з ним, най гине з голоду, коли не хотів бути покірним!

Одного дня, коли я, як звичайно, сидючи в вікні поглядав на роботу, вчинився нараз крик на самій фронтівій стіні. Причини крику я не бачив, — чув тільки, як підмайстер кинувся до одного робітника, понурого, високого муляря середніх літ, і почав ганьбити его остатніми словами. А той нічого, похилився і дальше робить свою роботу. Але підмайстра сесея ушерта, понура мовчанка розлютила ще більше.

— Ти злодію, ти драбе, кримінальнику, зараз мені забирайся відси! — кричав запінений підмайстер, чим раз ближше надскакуючи до робітника.

Я бачив, як понуре, нахилене над цеглою лице муляря чим раз більше червоніло, мов жаром наливалось. Він затис зуби і мовчав.

— Чи маю сто разів до тебе говорити, ти шибенику, голодранче, розбійнику оден, га? Марш відси, за раз забрайся, бо скинути кажу!

Робітник очевидячки боровся сам з собою; лице его аж посиніло. В кінці не випростовуючись підвів трохи голову, і звільна, з невимовною погордою в кожній звуці процідив:

— Хлоп хлопом! Мудь мудьом! Не дай Боже з хлопа пана!

Підмайстер на хвилю немов застив на місці при тих словах. Очевидно примівка мулярева вразила его в саме болюче місце: він був з хлопського роду, і тепер, ставши „паном підмайстром“, дуже встидався свого походження. Тож по хвилевім остовпіню він вибух повною силою пари.

— Так? Так ти до мене? Чекай же, я тобі покажу! Я тебе навчу! Марш!

Робітник не рушався з місця і робив своє.

— Забирайся, опришку! Махай до сто бісів, бо велю поліція закликати!

Робітник уперто ценькав молотком о цеглу. Тоді підмайстер прискочив до него, вирвав ему молоток з руки і шпурнув на вулицю. Розлючений муляр заскреготав зубами і випрямився.

— Хаме! — крикнув він, — якого ти біса мене вчепився? Чого ти від мене хочеш?

— А! так ти гроиш? — ревноу підмайстер. — Гвалту! Гвалту! Розбійник!

На той крик прибіг другий підмайстер і оба сполученими силами кинулись на муляря. Той не опирався. Кулаки посинались на его плечі; супроводжений стусанами, німий з лютости і розпуки він зійшов з руштованя і взяв на плечі свій мішок з начинем.

Другі робітники, що бачили цілу ту справу, мовчки працювали похилені над цеглою і закусуючи зуби. Ніхто з них не писнув ані слова.

— Масти хлопа лоем, а він смердить гноем! — крикнув на відхіднім муляр уже з вулиці. На лиці его ще раз показалася силувана насмішка, але в очох рівночасно проти сонця заблищали сльози.

— Лиш ти не йди на зломану голову, ти опришку, Довбушуку поганий! — крикнув підмайстер з муру і погрозив відходячому кулаком.

Другого дня я встав рано і виглянув крізь вікно. На вулиці ще було тихо. Робітники іно-що сходилися „на фабрику“. Я дуже зачудувався, побачивши між ними прогнаного вчора муляря. Зацікавлений я почав дивитися, що з того буде, як прийде підмайстер. Прочі робітники мало бесідували з собою, а до відігнаного й зовсім ніхто не підходив, він стояв з прибока коло паркану. Аж ось і підмайстер надійшов, фукаючи чогось, як міх ковальський. Він швидко озирнув робітників; его гнівний погляд зупинився на прогнанім вчора мулярі.

— А ти, опришку, знов ту? А ти чого ту? Хто тебе потребує?

— Пане підмайстер, — озивається робітник, підступаючи два кроки (серед загальної тиші чути, як тремтить его насили здавлюваний голос), — пане підмайстер, майте обачіне! Що я вам зробив? За що ви мене хліба збавляєте? Адже знаєте, що тепер роботи ніде не найду, а дома...

— Марш ти мені, кримінальська мордо! — ревнув підмайстер, котрому нині не в лад була покірлива стать, так як учора уперта, понура мовчанка.

Муляр звів голову, взяв під паху свій мішок з начинєм і пішов.

Цілий тиждень відтак що рана я бачив ту саму сцену на вулиці. Відігнаний муляр очевидно не міг ніде найти роботи і що рана приходив просити підмайстра, щоб его прийняв. Але підмайстер був твердий як камінь. Ніякі просьби ані заклинання не порушували его, і чим більше муляр гнувся та хилився перед ним, чим глибше западали в голову его потускнілі очі, тим гордіше бадьорився перед ним підмайстер, тим прикрійшими та згіднішими словами ганьбив бідолашного робітника. А той неборака по кождім відказі тільки стискав зуби, брав мовчки під паху свій мішок і втікав не оглядаючись, немов боявся якоїсь страшної покуси, що так і перла его до поганого діла.

Було то вечером в суботу. Нанпрасний дощ захопив мене серед вулиці і я змушений був схоронити ся

до поблизького шиночку. В шинку не було нікого; брудна, вохка світлиця була слабо освічена одною лампою, що сумовито гойдала ся на стелі, а за шинквасом дрімала стара, товста жидівка. Оглянувши ся по кутах, я — диво дивне! — за одним столом побачив знайомого муляря поруч із своїм завзятим ворогом підмайстром. Перед кожним стояла склянка пива до половини надшита.

— Ну, дай нам Боже, куме! — сказав муляр, стукаючи своєю склянкою о підмайстрову склянку.

— Дай Боже й вам! — відповів той тоном де-де лагіднішим, ніж на вулиці коло роботи.

Мене зацікавило се дивне товариство. Я казав собі дати склянку пива і сів далеко, у другім кінці світлиці в куті за столом.

— Та що, куме, — говорив муляр, видимо змагаючись на силу і на свободний тон, — не добре то, що ти так на мене завзяв ся, бігме не добре! За таке, куме, Бог гніває ся!

Говорячи се, він закалатав склянкою о стіл і замовив ще дві склянки пива.

— Та-ж ти, куме, знаєш, що у мене дома, яка нужда! Не треба тобі й говорити. Жінка слаба, заробити не може, а ту я вже, з ласки твоєї, цілий тиждень ані о!... Та ще коби то я сам, то вже би чоловік якось терпів. А то, видиш, слаба жінка, тай ті бідні хробаки, вже ледво лазять, хліба пишчать... Серце крає ся, куме, — бігме, що крає ся! Адже я йім якийсь отець!

Підмайстер слухав тої бесіди понуривши голову і хитаючи нею, немов дрімав. А коли жидівка принесла пиво, він перший узяв склянку, калатнув о муляреву і сказав:

— На здоровле твоєї жінки!

— Дай Боже, щоби й ти не хорував! — відмовив муляр і надпив троха своєю склянкою. Видно було з его лица, як неохітно его уста тикали ся напиту. Ах, може на него пішов останній гріш з визиченого перед чотирма днями гульдена, що мав прокормити цілу его нещасну родину аж до ліпших днів, бо другого Бог-знає чи де вдасть ся визичити! А тепер він

за останній гріш узяв ся гостити свого ворога, щоби хоч так его задобрити!

— І ще-ж ти, куме коханий, зваж так на сумліне, що я тобі такого зробив? Що в злости я сказав тобі нечемне слово?... А тяж мені кілька наговорив! Бігме, куме, не добре так кривдити бідного чоловіка!

Кум випивши пиво знов схилив голову і хитав нею, немов дрімав.

— Та вже — заговорив несміло муляр — будь ласкав, у понеділок... теє... Сам видиш, куди бідному чоловікови діти ся? Хіба таки на пни гинути з жінкою і дітьми?

— Та що, скажеш ще дати склянку того шуму? — перервав его бесіду підмайстер.

— А, і овшім, і овшім! Гей, ще склянку пива!

Жидівка принесла пиво, підмайстер винив его і обтер уста.

— Ну, та як же буде? — считав трівожно муляр стараючи ся взяти підмайстра за руку і дивлячись ему в лице.

— А як буде? — відповів той холодно, встаючи і збираючи ся до відходу. — Дякую тобі за пиво, а до роботи в понеділок не маєш чого приходити, я вже прийняв другого. А випро́чим (сі слова сказав уже коло симих шинкових дверей) я таких опришків, таких шибеників як ти не потребу́ю!

І підмайстер одним скоком вибіг на вулицю і затріснув за собою шинкові двері.

Нещасливий муляр став мов громом прибитий на ті слова.

Довгу хвилю стояв нерухомо, не знаючи запевно, що й думати. Далі прокинув ся. Якась дика думка блисла в его голові. Він одною рукою пірвав стіл, за котрим сидів, і як стій відломав від него одну ногу, а відтак замахнув відломаною ногою по шинквасі. Брязк, дренькіт, хруст. крик жидівки, гамір надбігаючих людей, крик поліціанта, все в одній хвили зіляло ся в дику, оглушаючу гармонію. За хвилю нещасний муляр опинив ся серед ревучої та пищачої товпи жидів, котрі з великим рейвахом віддали „скаженого та

бісноватого розбійника" в руки поліціанта. Грізний сторож публичного безпеченьства ухопив его за плечі і пхнув на перед себе. Побіч поліціанта поволоклася перелякана до полу-смерти шинкарка, лишивши замість себе другу якусь жидівку в шинку, а довкола них го-лосяючи та верещачи, ціла товпа жидиків і всякої улич-ної голоди повалила до поліції.

1878.

Малий Мирон.

Часта

I.

Малий Мирон — дивна дитина. Батько втішається ним і каже, що він чудово-розумна дитина, але батько, звісна річ, сторонничий суддя. Тай ще Миронів батько — чоловік уже в літах, ледво дочекався дитини, і значиться, яка там будь собі дитина, все вона у него золота і розумна і гарна. Сусіди тихо шептали собі, що Мирон „якесь не таке як люде“: іде тай розмахує руками, гуторить щось сам до себе, возьме прутик, швякає по воздуху, або стинає головки у бодяків та ластівячого зіля. Серед других дітей він несмілий і непрворний, а коли часом і відозвеса о чім небудь, то говорить таке, що старші як почувють, то тільки плечима стискають.

— Василю — говорить малий Мирон до малого Василя — ти доки вмієш рахувати?

— Я? а доки маю вміти? Пять, сім, парканадцять.

— Парканадцять! ха, ха, ха! А то кілька парканадцять?

— Ну, кількож має бути? Я не знаю!

— Та то ні-кілько. От сядь лишень, будемо рахувати!

Василь сідає, а Мирон починає рахувати, ковтаючи за кожним разом бучком о землю: Оден, два, три, чотири...

Василь слухає, слухає, а далі встав і побіг. Мирон і не замітив: сидить, ковтає і рахує далі і далі. Надійшов старий Рябина, кахикає, крекче і охає, — Мирон не чує, все своє. Старий зупинився близь него, слухає, слухає... Мирон дорахував уже до чотириста.

— А ти невітцівська дитино, е! — сказав старий своїм звичайним троха носовим голосом, — а ти що робиш?

Малий Мирон аж звергся і обернув залякані оченята на старого Рябину.

— Та ти землицю святую беш, е? Ты не знаєш, що землиця наша мама? Дай сюда той бучок!

Мирон дав, не розуміючи майже, чого хоче від него старий. Рябина шпурнув бучок геть у кропиву. Мирон трохи не заплакав, не так за бучком, як за тим, що старий перервав ему рахунок.

— Іди до дому та „Отче наш“ говори, е-е-е, аніж маєш такі збитки робити! — сказав старий з суровим видом і пошкандибав далі. Мирон довго глядів за ним, все ще не можучи зрозуміти, за що се старий прогнівався і чого від него хоче.

II.

Малий Мирон над усе любить бігати сам по зелених, цвітистих лугах, поміж широколисті лопухи та прекрасний польовий ромен, любить упиватися солодким запахом росистої конюшини та квітчатися прилипчастими лопуховими гузиками, котрих так і насиляє на себе від ніг до голови. А ще річка, через котру загорода треба йти на пастівник, невеличка, супокійна підгірська річечка, з глибокими, стрімками та обривистими берегами, з глинистим дном, з журчачими бродами, котрих дно покрите дрібними плиточками, оброслими м'яким, зеленим водоростом, довгим, мов зелені шовкові пасма, — тота річка, то правдива розкіш, то сильна принада для Мирона. Там він цілими годинами любить

сидіти, заповзавши в високий зелений косітник або між густе, лапасте листе надбережного підбілю. Сидить і вдивлюєсь у плюскотячу воду, в мигаючу під напором хвилі траву, в ковбликів, що час від часу вилазять зі своїх печер або випливають з глибшого плеса, нишають по дні, швириючи за водяним хробацтвом, то знов вистобурчують свою тупу, вусату мордочку аж над воду, хапнуть раз повітря тай утікають чим борше в свою криівку, немовби закоштували незнати якої при-смаки. А тим часом сонце жарить з безоблачного, темно-блакитного неба, гріє Мионові плечі і все тіло, але не пече его за широким листом. Любо єму. Невеличкі его сірі оченята живо бігають, дитиняче чоло стягаєся, — думка починає рушатися.

— От сонічко, — чому воно таке невеличке, а татуньо казали, що воно велике? То певно в небі лиш така невеличка дірка прорізана, що его лиш тільки видно! Але зараз же в его голові заворушилася і друга думка.

— Ба а як же воно? Сходить, там дірка мала; заходить, то і там дірка. Хібаж дірка разом з сонцем по небі ходить?

Се не може єму поміститися в голові і він обі-цює собі, що скоро до дому, то зараз запитався татуня, яка то в небі на сонце дірка прорізана?

— Мироне! Мироне! чути з далека крик. То мати кличе. Мирон почув і схопився, збіг із беріжка над бродок, щоби перейти через річку, тай нараз зупинився. Богато разів уже він переходив через річку, тай нічого, а тепер нараз нова поява впала єму в очи. Він стояв як раз проти сонця і дивлячися в воду, побачив нараз замість плиткого дна, камінчиків і м'яких зелених пачосів водоросту — одну бездонно глибоку синяву. Він не знав ще, що се небо з води всміхаєся до него, і зупинився. Як же ту йти в таку глибіню? І відки вона взялася нараз? Він став і почав уважно розглядати глибіню. Все однак. Він присів. Однак, — тільки при беріжку видно знайомі камінчики тай чути звичайний любий журкіт води на броді. Він повернувся лицем у другий бік, за сонцем: глибіню щезло, брід плиткий як був. Се відкрите і втішило і здивувало его. Він почав повертатися на всі боки, пробуваючи.

і втішаючись дивним явищем. А про мамин клик і зовсім забув!

І довго так стояв малий Мирон, то схиляючись то повертаючись над бродом, але лізти в воду все якось не смів. Усе здавалося ему, що ось-ось серед плиткого, камінчастого броду земля розскочиться, і зіне бездонна, блакитна глибінь під річкою, між високими берегами, і полетить він у ту глибінь далеко-далеко, щезне в ній мов трісочка кинена в глибоку темну криницю. І хто знає, як довго був би він стояв над бродом, як би не був надійшов сусід Мартим, що з вилами і граблями квапився до сіна.

— А ти чого ту стоїш? Он тя мати кличе! Чому не йдеш до дому?

— Та я хочу йти, але боюся.

— Чого?

— Та от, адить! — І він показав бездонну синяву в воді. Мартим не порозумів.

— Ну, та чого тут боятися? Адже плитко.

— Плитко? — спитав недовірливо Мирон. — А от яка глибінь!

— Глибінь? Ади, що не глибінь, — сказав Мартим, і як був у ходаках, так і перейшов через брід, мало й замочивши ніх. Той перехід Мартима осмілив і Мирона і він перейшов через воду і побіг горі огородом до дому.

— Який се дурний хлопець! Пять літ має, а ще броду боїться, — пробовкнув сусід, і пішов до сіна.

III.

А коли літом усі старші з хати підуть у поле, Мирон лишається сам, але не в хаті. В хаті він боїться. Боїться „дідів у кутах“ т. є. тіней, боїться череватого комина, чорного в нутрі від саджі, боїться грубої дерев'яної клюки вбитої в віконце, що в повалі для пропускання диму від скіпок, котрими світять зимою. Мирон лишається на дворі. Там він може собі гуляти, рвати зілочко і розщипувати на кусники, будувати хатки з трісок і патичків, що на дривітни, або і так собі ле-

жати на приспі та грітися на сонці, та слухати цвіркуту воробців на яблінках, та глядіти на сине небо. Любо ему, і на дитиняче чоло знов немов хмарка набігає — се думка надходить.

— А чим то воно чоловік усе видить? і небо і зіле і тата з мамою? — таке питане насувається ему ні з відсп, ні з відти. — Або чим чує? Он каня кевкає, кури кудкудачуть... Що то таке, що я того чую? Ему здається, що все то чоловік діє ротом, і видить і слухає. Рознімає рот: так і є, видно все, чути все...

— А може ні? Може очима?

Зажмурює очи. Ов, не видно нічого. Рознімає: видно і чути. Зажмурює знов — не видно але чути.

— Еге, так ось воно як! Очима видно, а чим же чути? Знов рознімає і затулює рот — чути! Далі очи — все чути. Аж ось прийшла думка — заткати пальцями вуха. Шум-шум-шум. А то що таке? Чути шум, але не чути ні кудкудаканя, курей, ні кевканя кані. Віднімає пальці — чути кудкудакане, а шуму нема. Другий раз — то само.

— Що то таке? міркує сам собі Мирон. — Еге, знаю вже! Вухами чую кудкудакане, а пальцями чую шум! Аякже, аякже.

Пробує раз і другий — так, зовсім так!

А коли поприходили жінці на полудне, він підскакуючи біжить до батька.

— Татуню, татуню! Я щось знаю!

— Та що таке, моя дитино?

— Я знаю, що чоловік очима видить.

По батковім лиці перебіг усміх.

— А вухами чує кудкудакане, а пальцями шум.

— Як, як?

— Та так, що як не затикати вуха пальцями, то чути, як курка кудкудає, а як заткати, то чути тільки шум.

Батько зареготався, а мати остро позирнувши на Мирона, сказала намахуючи ему лежкою:

— Іди приблудо, іди! Такий парубок великий, що вже би далі женився, а такі дурниці говорить! Чому ти ніколи не погадаєш наперед, що маєш сказати, а все десь таке лянеш, мов на лопаті вивіз?... Таже чоловік усе чує вухами, і шум і кудкудакане.

— А чому ж не чує разом? Тільки як не затикати вух, то чує кудкудакане, а як заткати, то чує шум? — запитав малий. — От потрібуйте самі! — І він справді для перекони заткав свої вуха пальцями.

Мати проворкотіла ще щось, але відповіді на те питання не найшла.

IV.

А вже найбільша була біда Миронови з тим мисленем! Не вмів мислити, тай годі. Що тільки бувало скаже, все якесь не таке, як треба, все мати або хто небудь другий каже ему:

— Та чому ти, тумане вісімнадцятий, не помислиш уперед, що маєш казати, а так бовтаєш, як той бовтом бовтає!

І що вже бідний Мирон не намучився, щоби вимислити і відтак сказати щось розумного, — ні, не мож, тай годі. Бідний Мирон прийшов до того переконання, що він не вміє мислити!

Ото раз сидить уся родина при обіді круг великого стільця на серед хати. Мати подає капусту. Капуста добра, з салом, ще й крупами засипана. Всі йдять єї мовчки. Малий Мирон укусив разів зо два, а далі задивився на те, що так тихо стало в хаті, ніхто й слова не скаже. Ні відси ні відти здаєся ему, що іменно тепер ему випадає щось сказати. Але що би ту такого? Треба наперед розмислити, а то всі будуть сміятся, ще й мама насварять. Що би ту сказати? І малий Мирон зачинає мислити. Ложка як ніс єї від рота до миски, так таки застила в повітрі враз із рукою. Очи недвижно вперлися в пустий простір, а далі мимовільно зупинилися на образі Матери Божої, що висів на стіні; губи тільки рушаються, мов щось шепчуть.

Слуги побачили се, ззиралися поміж собою, трунули одно друге ліктями, а дівка-служниця шепнула навіть до старого Івана:

— Ану, він зараз якусь дурницю вистрілить.

— Ба, не знати, — почав звільна Мирон, — чому тото свята Матінка дивиться, дивиться, а капуста не йість?...

Бідний Мирон, хоть і як мучився, не міг нічого ліпшого придумати, може для того, що его на силу заставляли думати „так як люде“.

Сміх, регіт, звичайна нагана матери враз із „ту-маном вісімнадцятим“, — бідний Мирон заплакав.

— Та щож, коли я не вмю мислити так, як люде! — сказав він обтираючи сльози.

V.

Що з нього буде? Який цвіт розівеся з того цупінка? Се і проповісти не тяжко. Лучаються по наших селах доволі часто такі дивовижні появи. Все у них з маленьку не так як у людей: і хід і обличчя і волосе і слова і вчинки. А коли прийдеся такій дитині вік жити під тісною сільською стріхою, без ширшого досвіду, без яснійшого знання, коли від малку нетямучі родичі почнуть натовкати в неї все на такий спосіб, „як звичайно у людей“, то їм і удасться придавити вроджений нахилок до своєрідного; всі неуживані і приголомшені спосібности дитини занімють і занидіють в завязку, і з малого Мирона вийде кепський господар, або, що гірше, не доразу приголомшена живість та прудкість характеру попре его до злого, не можучи розвинути в добро, — стане він забіякою, ворожбитом віруючим у власні привиди і буде туманити людей із щирого серця..

Але коли така дитина натрафить на любячого, і, що головне, не дуже вбогого вітця, котрий схоче і зможе потягнутися з остатного, щоби своїй дитині отворити очі і світ, то тогди — щож тогди? Чи ви думаєте, що доля дитини стане кращою, так, як звичайно розуміють люде кращу долю? Коби не так! В школі дитина ханатися буде науки на диво, впиватися буде нею, як недужий свіжим повітрям, і скінчить на тіж, що переймеся правдами науки і забажає перевести їх в жите. І стане малий Мирон горячим проповід-

ником тих правд, понесе їх між темних і погибаючих, під рідні сільські стріхи... Ну, і незавидна чекає его доля! Навістять він і стіни тюремні і всякі нори муки та насиля людей над людьми, а скінчить тим, що або згине десь в бідности, самоті та опущенню на якімось піддашу, або з тюремних стін винесе зароди смертельної недуги, котра перед часом зажене его в могилу, або стративши віру в святу, високу правду, почне заливати червяка горілкою аж до цілковитої нестями. Бідний малий Мирон!...

1879.

ГРИЦЕВА ШКІЛЬНА НАУКА.

Був Гриць премудрий родом з Коломиї.
Вчився барз добре на філософії.

Стара співанка.

I.

Гуси зовсім нічого о тім не знали. Ще того самого поранку, коли батько мав гадку відвести Гриця до школи, не знали гуси о тім намірі. Тим менше знав о нім сам Гриць. Він, як звичайно, встав рано, поснідав, поплакав троха, почухався, взяв прут і підскакуючи погнав гуси з обори на пасовиско. Старий білий гусак, як звичайно, наставив до него свою невеличку голову з червоними очима і червоним широким дзюбом, засичав різко, а відтак таракаючи о чимось з гусками, пішов передом. Стара грива гуска, як звичайно, не хотіла йти в ряді, але попленталася поза мостом і ровом, за що Гриць швякнув єї прутом і назвав „дуpiarем“, — так він мав звичай називати все, що не піддавалося его високій власті на пасовиску. Очевидна річ затим, що ані білий гусак, ані грива гуска, ані в загалі ніхто з цілої череди — як їх було двадцяттеро і пятеро — так ані одно не знало о близькім перенесенню їх владника на інше, далеко не так почесне становище.

Тож коли нагло і несподівано надійшла нова вість, с. є коли сам батько, ідучи з поля, закликав Гриця до дому і там віддав его в руки матери, щоби его вмила, вичесала і вбрала, як Бог приказав, і коли відтак батько взяв его з собою і не кажучи ні слова попроставив трепечучого долі вигоном, і коли гуси побачили свого недавнього поводатора, зовсім у зміненим виді, в нових чобітках, в новім повстанім капелюшку і червоним ременем підперезаного, піднявся між ними наглий і дуже голосний окрик зачудування. Білий гусак підбіг близько до Гриця з витягнуною головою, немов хотів єму добре придивитися; грива гуска також простягнула голову і довгий час не могла і слова вимовити з наглого зворушення, аж вкінці швидко вицокотіла: Де-де-де?

— Дулна гуска! — відказав гордо Гриць і відвернувся, немов хотів сказати: — Еге, чекай лише, не в такі я тепер пани вскочив, щоби ще став відповідати тобі на твоє гусяче питане! А впрочім може і длятого не відповів, що сам не знав.

Пішли горі селом. Батько нічого і Гриць нічого. Аж прийшли перед обширний, старий будинок під соломою, а з комином на верха. До того будинку ішло багато хлопців, таких, як Гриць, або й більших. По за будинком по городі ходив пан в камізельці.

— Грицю! — сказав батько.

— Га! — сказав Гриць.

— Видиш тоту хату?

— Видзу.

— Памятай собі, се школа.

— Ба, — сказав Гриць.

— Ту будеш ходити вчитися.

— Ба, — сказав Гриць.

— Справуйся добре, не пустуй, пана професора слухай. Я йду, щоби тебе записав.

— Ба, — сказав Гриць, майже нічого не тямлючи, що говорив батько.

— А ти йди з отсими хлопчиками. Возьміть его, хлопчики, з собою!

— Ходи! — сказали хлопчики і взяли Гриця з собою, коли тим часом батько пішов у город поговорити з професором.

II.

Увійшли до сіней, в котрих було зовсім темно і страшно воняло торічною гнилою капустою.

— Видиш, там? — сказав до Гриця оден хлопчик, показуючи в темний кут.

— Видзу, — сказав тремтячи Гриць, хоч зовсім нічого не видів.

— Там яма, — сказав хлопчик.

— Яма! — повторив Гриць.

— Як будеш зле справуватися, то професор всадить тебе в тоту яму і будеш мусів сидіти цілу ніч.

— Я не хочу! — скрикнув Гриць.

Тим часом другий хлопчик шепнув щось до першого хлопчика, оба засміялися, а відтак перший, палапавши шкільні двері, сказав до Гриця:

— Застукай до дверей! Борзо!

— На що? — спитав Гриць.

— Треба! Ту так годиться, як хто перший раз приходить.

В школі був гомін, мов в улю, — але коли Гриць застукав кулаками до дверей, зробилося тихо. Хлопчики звільна отворили двері і втрутили Гриця до середини. В тій хвили залупкали добрі березові різки по его плечех. Гриць дуже перепудився і зверещав.

— Цять дурню! — кричали на него сміхованці-хлопці, що почувши стук, засіли були за дверми і зробили Грицеві тоту несподіванку.

— Ой-ой-ой-ой! — верещав Гриць. Хлопці злякалися, щоб не почув професор і почали Гриця зацитькувати.

— Цять, дурню, то так годиться! Хто до дверей стукає, то того треба по плечех постукати. Ти того не знав?

— Не-е-е зна-а-в! — відхлипнув Гриць.

— Чому не знав?

— Бо я-а-а пе-е-лсий ла-а-з у школі.

— Перший раз! а! — скрикнули хлопці, мов здивовані тим, як можна перший раз бути в школі.

— О, то треба тебе погостити! — сказав оден, поскочив до таблиці, взяв зі скриночки добрий кусник крейди і подав Грицеві.

— На, дурню, йідж, а борзо!

Всі мовчали і в ожиданці гляділи на Гриця, що обертав у руках крейду, а далі поволеньки вложив її в рот.

— Йідж, дурний, а борзо! — наминали хлопці, а самі дусились зо сміху.

Гриць почав хрупати і на силу ззів крейду. Регіт у школі роздався такий, аж вікна задзвеніли.

— Чого смієтеся? — спитав здивований Гриць.

— Нічого, нічого. Може хочеш іще?

— Ні, не хочу. А що то таке?

— То ти того не знаєш? Отто дурний! Та то ерусалим такий, то дуже добре.

— Ой, не дуже добре, — сказав Гриць.

— Бо ти ще не засмакував. То годиться кождому йісти, що перший раз приходить до школи.

В тій хвили увійшов професор. Усі хлопці, як сполошені воробці, попірסקали до лавок, тільки Гриць остався, з слезами в очех, і з губами забіленими крейдою. Професор грізно зблизився до него.

— Як називаєшся? — крикнув.

— Глиць.

— Що за Гриць? Ага, ти новий. Чому в лавці не сидиш? Чого плачеш? Чим забілівся? Га?

— Та я йів ерусалим.

— Що? який ерусалим? — допитувався професор. Хлопці знов аж дусилися зо сміху.

— Та давали хлопці.

— Котрі хлопці?

Гриць озирнувся по хаті, але не міг нікотрого пізнати.

— Ну, ну! Іди сідай, і вчися добре, а ерусалима більше не йідж, бо дудеш битий!

III.

Почалася наука. Професор говорив щось, показував якісь дощечки, що на них були понамальовувані якісь гачки та стовники; хлопці час від часу кричали щось, як професор показав яку нову дощечку, а Гриць ні-

чого того не розумів. Він навіть не зважав на професора, а дуже смішними видались ему хлопці, що сиділи довкола него. Один довбав пальцем у носі, другий з заду раз-у-раз старався уткнути невеличке стебелце Грицеви в ухо, третій працював довгий час дуже пильно микаючи зі свого старого кафтана латки, нитки та остроки; вже їх перед ним на спідній дошці лавки лежала ціла купа, а він усе ще микав і скуб зо всієї сили.

— На що то микаєш? — спитав Гриць.

— Буду дома з бовщом йісти, — відповів шепеляво хлопець, і Гриць довгий час думав над тим, чи случайно не здурив его сей хлопець.

— Але бо ти, Грицю небоже, нічого не вважаєш, — крикнув на него професор і покрутив его за вухо, так що Грицеви мимоволі аж сльози стали в очех і він так перепудився, що довгий час не тільки не міг уважати, але і зовсім о світі не тямив. Коли нарешті отямився, хлопці вже починали читати склади на подвижних табличках, котрі розкладав і складав професор. Вони невтомимо по сто раз співучими голосами повторяли: „а-ба-ба га-ла-ма-га“. Грицеви не знати чому, дуже се сподобалося, і він почав своїм пискливим голосом на випередки кричати: „а баба галамага“. Професор уже готов був узнати его дуже пильним і спосібним хлопаком і хочаби ще ліпше переконатися о тім, переставив букви. Несподіваним способом він виставив перед учениками букви „баба“, але Гриць, не дивлячися на них, а тільки на професора, тонким співучим голосом крикнув: „галамага“. Всі зареготалися, не виключаючи і самого професора, тільки Гриць здивований оглянувся і знов на голос сказав до свого сусіда: Чому не кличис „галамага“? Аж тогди бідолаха отямився, коли професор потягнув его за понятливість різкою по плечех.

— Ну, а чого тебе там в школі навчили? — спитав батько, коли Гриць в полудне вернув до дому.

— Вчилисьмося „а баба галамага“, — відповів Гриць.

— А ти вмів? — запитав отець, не входячи в те, що се за така дивовижна наука.

— Таже вмів, — відповів Гриць.

— Ну, так мені справуйся! — захопив отець.
— Як ту в селі вивчиш, то підеш до міста до більшої школи, а відтак вийдеш на пона. Жінко, а дай йому що їсти.

— Ба, — відповів Гриць.

IV.

Минув як раз рік після того важного дня. Блискучі надії батька на Грицеву будущину давно розвіялись. Професор прямо ему сказав, що Гриць „туман вісімнадцятий“, що лучше зробить, коли відбере его до дому і назад заставить гуси пасти. І справді, по році шкільної науки Гриць вертав до дому як раз такий мудрий, яким був перед роком. Вправді „а баба галамага“ він вивчив докладно на память і нераз навіть у сні з уст его вилітало се дивовижне слово, що становило немов перший поріг усякої мудрости, котрого ему не судилося переступити. Але далі поза те слово Гриць в науці не поступив. Букви якось мішалися перед его очима і він ніколи не міг спізнати їх з лица, котраш а котра т, котре „люде“ а котре „мислите“. Про читанє вже ніщо й говорити. Чи причина тому була в его непонятливости, чи в кепськім навчаню професора, сего не знати; то тільки певно, що крім Гриця таких „туманів вісімнадцятих“ між тогорічними школярами було 18 на 30 і всі вони підчас того шкільного року заедно робили собі блискучі надії, як то буде гарно, як вони увільняться від щоденних різок, позаушників, штурканців, „пац“ та „попідволосників“, і як покажуться знов у повнім блиску своєї поваги на пасовищі.

А вже хто як хто, а Гриць запевно найбільше і найчастійше о тім думав. Проклятий буквар, що его він за час цілорічної натуги над науковими питаннями пошарпав і пофалатав трохи не на січку, прокляте „а баба галамага“ і прокляті професорські причинки та заохоти до науки так надойли ему, що він аж вижуд та поблід, і ходив увесь час мов сновида. Нарешті змилювався Бог і післяв місяць лишень, і змилювався батько та сказав одного ранку:

— Грицю!

— Га? — сказав Гряць.

— Від нині вже не підеш до школи.

— Ба! — сказав Гряць.

— Здойми чоботи, капелюх і ремінь, треба сховати про неділю, а ти заперечися личком, возьми лупку на голову, та жени гуси пасти.

— Ба! — сказав радісно Гряць.

V.

Гуси, звичайно — дурні гуси, і сим разом не знали про радісну зміну, яка їх чекала. Через цілий рік Грицевої шкільної науки їх пас малий сусідський хлопчик Лучка, що звичайно тільки й робив на пасовиску, що копав ямки, ліпив паски з болота та пересипався порохом. Про гусей він не дбав зовсім і вони ходили самопас. Нераз їм лучалося зайти в царину і тогди від пошкодованого приходилось їм витерпіти багато проклять, а навіть побоїв. А крім того нещасте кілька разів того року зловіщим крилом перелетіло понад чередою. Пять молодих гусаків і десять гусок господиня попродала в місті; важко прийшлося остаючим розлучатися з ними. Стару попеласту гуску забив хворостиною в шкоді сусід і в варварській безсердечности припав бездушного трупа за лапу до тоїж хворостини, волік его так через ціле пасовиско, а відтак кинув господареві на обору. А одного молодого гусака, красу і надію череди, забив ястріб, коли раз відблукався від своєї рідні. Але про всі ті тяжкі і невіджалувані страти череда сего року була більша ніш торік. Дякувати білому гусакowi і гривій гусці, тай ще двом чи трем молодим єї донькам, череда сего року виносила звиш 40 штук.

Коли Гряць появилася між ними з прутом, знаком своєї намістницької власти, зразу всі очі звернулися на него і тільки оден німіючий сик здивовання дався чути. Але ані білий гусак, ані грива гуска не забули ще свого колишнього доброго пастиря і швидко прига-

дали собі его. З голосними викриками радості і трепотом крил вони кинулися до него.

— Де-де-де-де? — цокотіла грива гуска.

— Адже в школі був, — відказав гордо Гриць.

— Ов! ов! ов! — дивувався білий гусак.

— Не віриш, дурню? — крикнув на него Гриць і швякнув его прутом.

— А сьо-сьо-сьо? А сьо-сьо-сьо? — шопотіли громадячись коло него прочі гуси.

— То піби, що я навчився? — формулював їх питане Гриць.

— Сьо-сьо-сьо-сьо? — дзьоботіли гуси.

— А баба галамага! — відповів Гриць.

Знов сик зачудування, немов ані одна з тих 40 гусячих голов не могла зрозуміти такої глибокої мудрости. Гриць стояв гордий, недосяжний. Аж нарешті білий гусак здобувся на слово.

— А баба галамага! А баба галамага! — скрикнув він своїм звінким, металічним голосом, випрямившись, піднісши високо голову і трепочучи крилами. А відтак обертаючись до Гриця додав, немов щоби його ще більше привстидати:

— А кши, а кши!

Гриць був зломаний, завстиданий. Гусак в одній хвили переймив і повторив ту мудрість, що коштувала его рік науки!

— Чому вони его до школи не давали? — подумав собі Гриць і пігнав гуси на толоку.

Р Л О В Е Ц Ь.

Прошу ніяким світом не думати, що се я розповідаю видумку, або що напис на заголовку сеї повістки — яка небудь метафора. Ні, діло справді йде о оловець, і то не цілий, а кусник, от так, возьмімо, три цілі завдовжки. Впрочім як **хто** скаже, що півчетверта цяля, то також не піді з **ним** до війта судитися. Але то знаю добре, що чотирох **ца-**

лів завдовжки не тримав. Се міг би я, як кажуть правники, „ствердити головною присягою“, або як кажуть наші Ясеничане, „побожити і заскаритися, на чім світ стоїть“. Півчетверта ціля, не більше, задовгий був герой свої повістки. Хоть то літ тому чимало, як ми бачилися з ним останній раз, с. є. як я бачив його, бо він своїм затемцерованим носиком хібаж міг мене бачити? А при тім він цілого півтора дня лежав у мойій шкільній торбі, під книжками, достоту у тьмі кромішній! Щоби не збрехати, то буде тому не менше шіснадцяти літ, — достаточний час, щоби забути й про якого широго приятеля. А я не забув про него, про півчетверта ціля задовгий кусник олівця, в оправі темно-червоного дерева, шестигранний і політурований на жовто, з срібним, вибитим написом „Mittel“ на тупім кінці; з другого кінця був затемцерований, не надто остро, а не надто й тупо, — саме тільки, кілько потрібно для сільського школяря.

В таким виді лежав він одного зимового поранку на снігу на подвір'ю ясеницької школи саме коло стежки, котру протоптали з рана школярі. Се був погідний, чудовий поранок. Мороз потискав, мов скажений; у повітрі літали малесенькі платочки снігу, зовсім прозорі часті, видні тільки по блиску діамантовім, коли в них заломався соняшний промінь. Оловець не застряг у замерзлім іскристім снігу, а лежав зовсім на верха. Їго жовта політура полискувалася до сонця, а срібні букви „Mittel“ виднілися з далека. Певно котрийсь школяр, біжучи до школи, загубив его. Він так і лежав, простягнувши свій чорний, заострений носик до стін школи, немов силувався вказати кожному прохожому, що там его належне місце; немов просив своїм срібним поглядом, щоби его виняти з тої хоть гарної але дуже холодної постелі і занести там, до школи, відки широко по селу розлягався гармідер хлопців, дожидаючих пана професора.

Скажіть же тепер самі на совість, що би ви зробили, як би вам лучилося побачити такого Mittel'a і то в подібнім не зовсім для его „чина“ відповіднім положенню? Думаю, що 90% з вас, не підозріваючи в нім героя не то повістки, але навіть газетярської новинки або мізерного анонсу, підняли б его і сховали по про-

сту до кішені. Прочі 10% запевно навіть не схилилися би по него.

Я, признатися щиро, належав до тих 90%, с. не підозріваючи нічого злого в олівці, схилився по него і не маючи нігде при тілі кішені, вложив его до шкіряної торби школярської, в котрій були мої книжки. Але що при тім було не зовсім звичайного, так се те що я вельми втішився своєю находкою. Я був бідний сільський хлопець і ніколи ще на своїм віці не мав олівця, все мусів писати тим проклятушим гусячим пером, котре так страшно капало, бризкало і порскало під натиском моєї руки. А тепер, нараз — я найшов, оловець! Тай ще який гарний! Правда, я бачив его тільки мельком, ще як лежав на снігу, бо відтак, ухиливши его в руку, я швидко шусьнув его до торби, немов боячися, щоб сонце, котре так ясно світило, не викрало его з моєї руки. А ще друга цікава штука при цілій тій операції була та, що мені й через голову не перейшло, щоби котрий школяр міг був его згубити, — чуєте, — ані через голову мені не перейшло. Де, де, де! Котрий ту в нас школяр губить олівці! То мусів Бго-зна-якийсь незнайомий пан прийїздити до професора, — ну, певно то він якимось дивним способом загубив той оловець. А може то був жид гендляр, котрому професор торік продав корову, може бути, що сей оловець лежав ту ще від торік і ніхто его бідного не видів. А може він упав в ночі з неба враз зо снігом. Аджеж бабуня казали, що нераз жаби падають з неба; чомуж би й олівці не мали падати? Так міркував я йдучи через подвірє до школи. Щож, хіба шестилітньому хлопцеві не вільно так міркувати? А впрочім — ні! Мені дуже сподобався той оловець. Я держав руку в торбі, а він був у моїй руці, я обертав его гранками сюди й туди, старався угадати его грубість, відновити перед своїми очима его стать, одним словом, моя фантазія мов мотиль коло квітки, невпинно крутилася і шибала коло олівця. Вона насилу відганяла всяку думку, що оловець міг належати до котрого школяря, і що, значить, мені прийдеться віддати его назад властителям.

В класі повно вже було школярів. Деякі сиділи в лавках і бубоніли завдану лекцію, хвиля від хвилі

Оязко позираючи на двері, чи не йде професор. Другі мілійші, ходили по класі, билися, тручалися помежи лавками, мазали різні дива крейдою на таблиці і стирпали їх відтак швидко намоченою шпатою, котра служила замість губки. За олівцем ніхто не птав. То мене дуже врадувало, і я швиденько, немов крадькома, шусьнув у другу лавку і сів на своє звичайне місце. Виймаючи книжку, потрібну для слідуючої години, я почув у торбі брязк олівця о шкіру і весь затремтів — не знаю, чи з радості, чи з якоїсь неясної тривоги.

Ось і професор прийшов, почалася наука. Нічого! Ось і година минула, професор вийшов, крик і гомін почався по давньому, про оловець ніхто й слова не каже. Я сиджу, оглядаюся довкола і тремчу, мов злодій над краденим добром, боячись, що ось-ось надійде хтось і зажадає від мене олівця.

Але ніхто не жадає олівця. Школярі ходять і вчаться, сваволять і товчуться по давньому.

Степан Леськів, мій добрий знайомий, наближується до мене.

— Ов, ти видно нині рахунків не вмієш; то то будеш у шкіру брав! А ще як мені скаже професор бити, ну, майся гаразд, небоже!

Що за збиточник той Степан! Він знає, що рахунки — моя слаба сторона, і любить нераз подрочитися зо мною. Але я знаю добре, що він таки жартом говорить; впрочім нині я не боюся професора, бо я рахунків (писати цифри до 100) навчився. О, ще й як навчився! А хто вчора цілий день писав пальцем цифри по шибках вікон, покритих густою россою?

— Ну, ну, не дуже ти журися моїми рахунками, — відповів я Степанови. — Уважай лиш, абись сам не дістав у шкіру!

Диво дивне, бігме, що диво! Я хотів відповісти Степанови також жартом, з усміхом, ласкаво, — а відповів якось так злісно, гризко, таким понурим голосом, що аж самому стало погано! Ба, я чув навіть, як ціле моє лице налилося кровю. Степан стояв хвилю передо мною і не кажучи нічого більше, дивився на мене зачудуванням поглядом, а далі відійшов, видимо засмучений тим, що вразив мене своїм жартом. Він так мене

любив, той лагідний, тихий, услужливий і добрий хлопчина! За що я так гризко відповів ему? За що засмутив его? Він же-ж говорив до мене жартом, і я не мав ніякої причини гніватися на него!

Такі мисли шибли мені через голову, коли Степан пішов і мовчком сів у свою лавку. То був невеличкий, русявий хлопчина, осьмиліток. Его батько, бідний селянин, був сусід мого вуйка, у котрого я жив, тож і оба ми, хлопці, товаришували раз у раз з собою. Степанів батько давніше, кажуть, був багатий чоловік, але великий огонь та всілякі другі нещастя зруйнували его господарство. Він був високий, сильний мужчина, з понурим лицем, раз-у-раз схиленим у землю, і грубим, різким голосом. Я мимовільно якось боявся его і вважав його жорстоким чоловіком. За то малий Степан весь удався в матір, тиху, лагідну жінку з ладним ще, добородушним лицем і ясними сивавими очима. Тому то нераз стоячи за плотом на пастівнику, підстерігав я, поки старий Леськів вийде з хати, щоби бодай на хвилю забігти до Степана, побавитися з ним. Правда, ми нераз і сварилися, як звичайно діти, але ніколи не на довго. Я, горячийший до сварки а то й до бійки, звичайно перший був і до перепросин — а Степан, усе однаковий, усміхався так любо, немов хотів сказати:

— А видиш, я то давно знав, що ти не видержиш без мене!

Але тепер, по що я тепер розгнівався на Степана? Та ні, я чув добре, що я зовсім навіть не розгнівався на него! Противно, его жалібний, сумний погляд болів мене якось, вертів у мойій дитинячій груді. Я встидався чогось, сам не знаючи чого, і забув про оловець. Аж коли вражіння остигли і проминули і перед собою побачив я торбу, в котрій мої нерви немов чули з далека дотик олівця, тоді знов моя фантазія вернула назад до того предмету і за хвилю про Степана і его сумний погляд я забув зовсім.

Знов увішов професор, почалася година наукова і поволі проминула; про оловець ніхто ні пари з уст.

Третя година мали бути рахунки. Тота висока і страшна наука відбувалася таким способом, що професор викликував одного до таблиці, казав ему там

писати крейдою цифри, а всі інші хлопці мусіли ті замі цифри писати на своїх зошитах. Професор раз у раз ходив коло лавок, заглядаючи то ту то там до зошитів, чи всі пишуть і чи так пишуть, як належить.

Перед рахунковою годиною почув я в останній лавці, в котрій сидів Степан, якийсь гамір, якісь трівожні уривані питання і відповіді, але за загальним гамором не міг розібрати, що се таке. Але все таки мене щось тьокнуло, якийсь несупокій заворушився в мні. Я подумав собі: не буду тепер виймати олівця, буду писав, як звичайно, пером, хоть і як воно мені обридло.

Ось і професор увішов. Відітхнувши хвилину при столі, він устав і викликав мене до таблиці. Я вийшов заляканий, тремтячий, бо в загальні писане чи то цифер чи букв, було для мене твердим горіхом: всякі знаки з під моїх рук виходили криві, гачковаті, розлізлі, так що звичайно подавали на старий пліт, в котрім кождий кіл стремить у інший бік а хворостини півперечні стремлять самі к собі, не можучи здібатися з колами. Але що було робити: викликав професор, треба йти. Я став коло таблиці і взяв у праву руку шмату а в ліву крейду.

— 35! — крикнув професор і озирнувся на мене. — Ах, ти тумане, а ти як крейду держиш? Лівкутом будеш писати, га?

Я перемінив нещасливі знаряди премудрости в обох руках, відтак підвів праву як міг до гори і ледво дістав до половини таблиці. Завдане, написати на таблиці цифру 35, було дуже трудне, бо приходилося писати самі „скрутні“ цифри. Вчора, вправляючися пальцем на шибках в писаню цифер, я довго думав, як би то воно написати тоту прокляту трійку, щоби єї зладити таку кругленьку і з таким зубчиком на середині. Запитати не було кого, от я рішив писати єї з середини від зубчика, потягнути відси насамперед горішній, а відтак долішній каблучок. Так я й навчився писати дома, так само взявся й тепер дрожащою рукою мазгуляти на таблиці. А ту ще, як на нещасте, рука дриголить, сила, котрої й так не було много, десь мов замерзла, так що хоть і як мучуся тиснучи крейду до таблиці, то проклятуці штрихи все виходять такі

худі та тонкі, що ледво їх видно. З тяжкою бідою я намалював трійку.

— А що, вже? — кричить професор і обертається до мене.

— Ще... ще ні, — відповідаю я і обливаючись холодним потом берусь писати 5, розуміється, знов після власної методи, с. є зачинаючи з долини.

— Що, що, що? — скрикнув професор і прибіг ближше до мене, — як ти пишеш, як?

Я мовчав. Дрожача рука дотягала штриха на таблиці. Пятка подавала радше на л, ніж на круглоче-реве, гребенясте 5.

— Ах ти пороссяча почеревино! (звичайний титул, яким професор іменував школярів), — то ти не знаєш, як пишеться 5?

І не ждучи відповіді на се питане, професор одною рукою вхопив зі столика широку ленту, а другою мою руку, з котрої вилетіла крейда, і голосний ляск розлігся по класі. Долоня моя палилася кров'ю і стала якась ніби грубша, а по під шкірою немов мурашки забігали. Я, з малу твердий на біль, не заплакав, тільки скривився.

— То ти не знаєш, як 5 писати? Не видів-есь, як я писав? А диви, як пише ся 5, — от так — і пан професор хопив крейду і з розмахом написав на сам перед на таблиці величезну пятку, а відтак на моїм лиці такуж саму (може не таку правильну і виразну) величезну пятку.

— Пиши далі, — крикнув до мене, — 48!

Я взяв крейду і почав писати. Професор дивився ще хвилю. Чвірка вдоволила его і він пішов знов між лавки.

— Чому не пишете? — крикнув він грізно до хлопців, котрі на пів з усміхом, а на пів з ляком дивилися на те, що діялося при таблиці. На крик професора всі голови похилилися до долу, мов жито від вітру похиляє до долу пристигаюче, важке колосе.

— А ти старосто як 3 написав? — питає професор одного.

Замість відповіді, замість пояснення ляск ленту по лапі.

— А то що на верха, над 5? — питає другого.

— Капнуло з пера.

Знов ляск лєнією по лапі.

— А ти, свату, чому не пишеш? — питає третього.

— Та я... про... прошу пана професора... чути крізь сльози голос Степана Лєськового.

— Що? — кричить професор гнівно.

— Я дєсь оловець загубив.

В тій хвили з моєї руки, не знати чому, випала крейда. Кажу ще раз: не знати чому, бо я був певний, що оловець, лежачий тепер супокійно в мойій торбі, не був Степанів. Ніяким світом! А прецінь при тих єго словах я так запудився, рука моя так затремтіла, що крейда, мов слиж, виховзла з мойіх рук. Щастє моє, що завдана цифра була вже написана, тепер я не зміг би був єї написати.

— Так — крикнув професор, — загубив! Постій-но ти, навчу я тебе!

Чого властиво хотів професор навчити Степана, Господь знає. Ми, школярі, знали лиш тільки, що професор два дни тому дуже сварився з Степановим батьком і, видимо, лишень притоки шукав, щоби за вітця пімститися на хлопцеві; а крім того ми бачили, що нині професор троха пияний, і що, значить, без бійки не обійдеться.

— Марш на середину! — крикнув він на Степана. Бідний хлопець, видко, знав, що єго жде і не швидко рушався; професор вхопив єго за довге, біляве волосє і виволік на середину.

— Ту стій! А ти — обертаючись до мене — написав уже?

— Написав.

— Сідай! А ти йди до таблиці!

При тих словах професор штуркнув Степана. Я лекше якось відітхнув, раз тому, що сам сидів на безпечнім місці, а по друге тому, що-м собі думав, що чєнь уже Степанови не буде нічого за оловець, коли єго професор післав до таблиці, — бо те знав я, що Степан писати вміє. Тільки чуючи, яким гнівним голосом диктував професор Степанови цифри, як лютився видаючи, що Степан пише добре, я чогось боявся. Мені було так тяжко, немов щось шептало мені в нутрі, що

коли буде що злого Степанови за оловець, то в тім буде й моя вина. Яким способом такі дивні гадки сплелися в мойій голові, не знаю, але те тільки певно, що я тремтів, мов трепетовий лист.

Степан пише цифри і пише, вже записав цілу таблицю, професор раз-у-раз дивиться на него, щоби зловити его на чім небудь, але годі.

— Досить! — кричить він, — а тепер лягай!

— Та за що, прошу пана професора, — обзивається Степан.

— Що? За що? Ти ще питаєш? Зараз лягай!

Мене щось мов за горло стисло, коли я почув ті слова. Професор шукає різки в остатній лавці, а бідний Степан, блідий, дрожачи стоїть при таблиці і мнешмату в руках.

— Та за що мене пан професор хочуть бити? — спитав ще раз Степан крізь сльози, видячи наближаючогося професора з різкою в руці.

— Лягай! — крикнув той, і не ждучи далі вхопив Степана за волосє, перевернув его на крісло і почав що сили швякати різкою. Степан закричав з болю, але крик, бачиться, тільки дужше дразнив опянілого професора.

— Аби-сь знав на другий раз як олівці губити! — кричав він задиханим, уриваним голосом, і різка ще сильнійше засвистала, оперізуючи тіло бідного Степана.

Що діялося зі мною в тій довгій, страшно важкій хвили? Перша думка, яка мигом шибнула мені через голову, була — встати і сказати, що я всему вина, що Степанів оловець у мене, що я найшов его і не віддав Степанови. Але страх перед свищучою різкою насилу придавив мене до місця, спутав мій язик, стиснув горло мов залізними кліщами. Крик Степана прешибав мені груди, Холодний піт обіляв мене цілого, я виразно чув біль, острий біль від різки, чув его на цілім тілі і так живо, що всі мойі мускули мимоволі корчилися і тремтіли, а в горлі щось заклипало голосно, на цілу клясу. Але тривога обдала всіх такою мертвотою, що помимо гробової тиші ніхто в класі не чув мого хлипаня.

А професор ще не переставав бити! Вже бідний Степан охрип, лице его посиніло з натуги, пальці судорожно впилися в професорові коліна, ноги кидалися в повітрі, але різка не переставала свистіти в воздуху, а кожний єї свист, кожний ляск на грубу полотняну сорочку Степана стрясав і здавлював тридцять дитинячих серць у класі, витискав новий крик болю і розпуки з груди Степана. Я не тямлю вже — ох, і пригадувати не хочу! що діялося в мені підчас тих страшенних хвиль, які чути перелітали по мойім тілі, який біль проникав мойі сугави, які мисли шибали по голові. Та ні, — мислей не було ніяких! Я сидів холодний, задубілий, мов камінь! І тепер ще, по шіснадцяти літах, коли нагадую ту хвилю, бачиться мені, що та хвиля на довгий час огломила мене, мов удар каменем по тімю, і що будь таких хвиль багато в мойім дитинстві, з мене вийшов би такий самий туман, як ті, котрих бачимо сотки в кожній низшій школі нашого краю, як ті нещасливі, забиті фізично і духово діти, котрих нерви від маленьку притупили страшні, огидні сцени, а голову від шести літ задурила професорська дисципліна.

В кінці стих свист різки. Професор випустив Степана, а той, безсильний, змучений, без духу покотився на поміст. Професор, червоний, мов буряк, кинув різку і сів на крісло, з котрого іно-що скотився Степан. Хвилю віддихав, не кажучи й слова. В цілій класі було тихо, мертво, сумно. Чути було лишень, як хрипів бідний хлопець, судорожно хлипаючи.

— Не встанеш ти? — прошепотів професор, копаючи его ногою в бік.

Степан по хвили ледво-ледво підвівся на ноги і став, держачися рукою лавки.

— Марш на місце! А знай, як на другий раз олівці губити!

Степан пішов на місце. В класі знов стало тихо. Професор, видимо, протверезився троха і почув, що лихо зробив, збивши так хлопця. Він знав, що з Леськовим зачіпатися не добре. Думка про се ще гірше дразнила его і він схопився і почав мовчком бігати по класі, важко сапаючи.

— А, драби, розбійники! — крикнув у ході, не знаючи, чи до нас, дітей, чи до неприємних ясеницьких громадян.

Знов довгу хвилю бігає професор по класі, знов синає і воркоче щось під носом, а далі обертається до нас і кричить:

— До дому!

Але й се, звичайно дуже чудодійне слово, звіщаюче нам бодай на день увільнене від ваготи шкільної премудрости, тепер немов до глухих було сказане. Тривога і непевність приголомшили всіх школярів і відібрали їм чути. Треба було аж другого, голоснішого викрику професора, щоб усі встали до молитви.

Коли по молитві школярі рушилися з лавок і почали виходити з класи, то діялося се без звичайного шуму і товкiтні; всі йшли звільна, боязко позираючи на професора, що стояв при столику, поки всі хлопці не вийшли. Кождий чувся якось немов придавлений. Степан ішов хлипаючи, а коли вже коло дверей позирнув на професора, той погрозив ему кулаком. Я йшов майже самий послідний, ледво переступаючи ногами. Я боявся і встидався чогось так страшно, що рад би був в тій хвили запастися під землю. Не знаю, хіба розбійник по сповненім убійстві чує таку ваготу на серці, яку я чув тоді. Особливо на Степана був би я в тій хвили не поглянув за жадні гроші. Я так живо уявляв собі его біль, — ні, я терпів не менш его, — а ту ще той проклятий внутрішній голос, котрий раз у раз шептав мені, що він через мене терпів, що оловець его! Так, тепер уже виразно щось говорило мені, що то его оловець я найшов! І що би, бачиться, на такий спосіб природнійше, як піти тепер до него і віддати ему згубу! Чи не ще! Так ні! Природно воно видається, але мені тоді, доразу прибитому страхом, жалом і встидом, було зовсім неможливо се зробити. І не то, щоб тепер ще я бажав заховати той оловець для себе, — де там! Він тепер ваготів мов камінь у моїй торбі, пік мою руку з далека, — я тепер ніяким світом не був би діткнувся его, не був би поглянув на него! Ще як би хто був силою вирвав у мене торбу і витряс з неї все, так щоби й оловець випав, а Степан відтак міг его взяти, — ах, як би я

був радувався такому случаєви! Але так не сталося, — та й не до того було школярам.

Скоро лиш з кляси та з професорського подвіря, всі обступили ще хлипаючого Степана і почали его розпитувати, як і де загубив він оловець, який то був оловець; деякі голосно відказували на професора, другі жалували Степана і говорили ему, щоби конче пожалувався татунєви.

— Або я-а знаю, де я за агубив, — хлипав Степан. — Але що мені тепер та-атуньо скажуть! Іно що мені поза-авчора купили в місті, а я-а загубив. Ой-ой-ой! — заплакав бідний хлопець, котрий боявся вітця не менше, як професора.

— Та не плач, дурний, не бійся, — потішали хлопці, хоть певно ні оден з них не рад би був бути в Степановій шкірі.

— Ага, не пла-ач! — відповів сумно Степан. — Та вони мене за-абють за оловець! Шість кре-ейцарів, кажуть, заплатили за него в місті... А як мені, кажуть, де загубиш, то шкіра не твоя, чуєш!... Ой, ой, ой!...

Я не міг слухати тої бесіди. Кожде Степанове слово кололо мене, мов бодяки. Я побіг швидко до дому, весь дрожаючи, блідий і задиханий.

— О, ти вже певно десь бився з хлопчисками! — крикнула при моїм вході на мене тітка, — що такий приходиш задиханий, як той пес гінчий! Ах, ти драбе якийсь, непотрібе, нездаро, нуздо якась несосвітєнна!

Тітка була ще дівчина двадцяти кількох літ віку. Вона була „дуже добра“, — бодай се можна було сказати про єї язик, котрий не любив ніколи „дармо хліб йісти“ і котрому ніколи слів не хибло.

Я повісив торбу з книжками на кульці і сів йісти, не кажучи й слова. Попойівши, я сів коло стола і взяв книжку, не по то, щоби вчитися, що там на завтра було завдано; — де мені було до вчення! Я сидів над книжкою, мов цень, і сотий раз прочитував усе одні і ті самі слова, не тямлючи, що читаю і до чого се йде. Я силувався не думати про Степана, про професора, про старого Лєськового, але йїх лица раз у раз сунулися мені на думку, проїмали мене холодом, гризли і непокоїли, мов грішника згадки про давні проступки. Я так бажав, щоби раз настав вечір, але ве-

вір, мов заклятий, не приходив. Я боявся поглянути на торбу з олівцем, немов се була не торба, а страшна нора, і не оловець, а гадина.

Як я перемучився, поки настав вечір, не буду розказувати. Які страшні сни снилися мені в ночі, як я кричав, утікав ніби, ховався, як за мною бігали та літали ящірки з острою мордою і з великим написом „Mittel“ на хребті, як мене кололо терне з жовтою блискучою корою і шестиграними кільцями, затемпкованими при кінці, — се також нехай тоне в криниці забуття. Досить того, що вставши рано я був мов збитий або зварений у поливанніці, а тітка в додатку насварила на мене, що я всю ніч метався та верещав, не даючи їй спати.

Рано, заким ще я пішов до школи, вуйко приходить із села і скинувши грубі, суконні рукавиці з рук, починає розповідати про різні сільські новини.

— А за що то вчора професор так Леськового Степана збив? — питає вуйко нараз мене. Те питання страшно перенудило мене, немов би мене хто окропом обіляв.

— Та... та... та..., каже; що десь за... за... за...

— Що ти, говорити не вмієш, чи що? — крикнула з боку тітка. — Ну, та що там такого сталося із Степаном? — запитала вуйка.

— Та так вам его вчора професор збив за якийсь оловець, що ледво живий приліз до дому.

— Та який оловець?

— А во, купив ему отець у понеділок оловець, а він учора загубив. Професор паний, тай нуж хлопця бити, ніби він тому що винен. Чуєте, ледво бідний хлопчиско до дому доліз. А ту ще прийшов тай повідає, а старий медвідь сказився та бий дитину! За волося, та під ноги та обцасами!.. Господи! Стара в плач та в крик, хлопцець умлів, ледво водою віділляли, тепер, кажуть, лежить, рушитися не може! Що то, так дитину скарувати!...

Ще вуйко не скінчив, коли я розплакався в голос і перервав его бесіду.

— А тобі що? — спитав вуйко зачудований.

— Чи ти вдурів, хлопче, чи що? — крикнула тітка.

— Я... я... я... — проленотів я плачучи, але хли-
не не дало мені докінчити бесіди.

— Ну що, що, кажи! — промовив вуйко ласкаво.

— Я... найшов... Степанів оловець!

— Найшов? Де? коли?

— Вчора, перед школою на снігу, — проговорив я вже сміліше.

— Ну, і чому ж ти не віддав Степанови?

— Я не знав, що то єго, а він не допитувався.

— А потому, по школі?

— Я... я боявся.

— Боявся? Та якого дідька лабатого? — спитала тітка, але я не відповів нічого на те питання.

— Ну, і деж той оловець?

— Та в торбі.

Вуйко зазирнув до торби і виняв нещасливий оловець. Я не смів позирнути на него.

— Ну, дивіться, люде добрі, тай за таку дурницю так хлопця збили! Пощезали би оден з другим!

Вуйко сплюнув і вийшов, узявши оловець з собою. Мене тітка випхнула до школи. Я ще хлипав по дорозі, а сльози текли мені мимо волі долів лицем, хоч на душі стало далеко лекше.

Того дня і цілий слідуючий тиждень Степан не приходив до школи, лежав слабій. Ба, на другий тиждень заслаб щось напруго й професор; вуйко догадувався, що певно єго старий Леськів мусів добре „обломити“. Чи воно так було, чи ні, того я докладно не дізнався, — досить того, що Степана я після того не бачив цілі дві неділі. Ах, як я тепер боявся з ним здибатись! Як часто я бачив у неспокійних снах єго добре, тихе лице, сине ще від побоїв, зболіле і марне, — яким важким докором гляділи на мене єго сиві, добродушні очі! Але коли я побачився з ним, коли почув єго голос, то всі муки, весь неспокій перебутих днів немов віджили одним разом у мойій душі, — але тільки на хвилю. Степан тепер був уже здоров і веселий по давньому, заговорив до мене добродушно, мов нічого й не було між нами; про оловець ані споминки. Чи він не знав о тім, що я мав єго оловець у себе і стався причиною єго болю? Не знаю. Досить того, що ніколи відтак про оловець між нами не було бесіди.

Львів, 1879.

„SCHÖN SCHREIBEN“.

В обширній другій класі нормальної школи отців Василян у Дрогобичі тихо хоч мак сій. Наближається година „красного писаня“, страшна для всіх не так самим предметом, як радше особою вчителя. В Василянській школі на всі предмети вчителі — самі отцове, а тільки для науки писаня вони наняли собі світського чоловіка, якогось бувшого економа чи наставника пана Валька. Пану Валькови ще й доси здається, що він економ; хоч з нагайкою ходити тепер не випадає, але все таки він не помітується хоч тростівки і ніколи не занедбує робити з неї відповідного вжитку. Очевидна річ, що діти, піддані хочби тільки на годину влади такого вчителя, дрожать наперед і „красне писанє“ є для них найбільшою мукою.

Малий Мирон оден сидить спокійний, майже веселий у лавці. Він дивується, чому се нараз так тихо стало в класі, коли оден смільчак, висланий на коритар на звідини, вбіг до класи і крикнув: „Валько прийшов!“ В тій самій хвили тихо стало в класі. Малий Мирон не знає ще пана Валька. Він іно що прийшов із сільської школи, батько записав его до другої нормальної класи у отців Василян, і нині перший день школи. І хоть на селі він в писаню був дуже слабкий, не вмів ні пера належито взяти в руки, ні вивести гладко та рівно одного штриха, — то все таки він дитина, не єму журитися наперед тим, чого ще не знає. Він здивувався, чому се нараз так тихо стало, але в причину не смів допитуватися нікого зі своїх сусідів — він же з ними доси дуже мало знайомий. Тай віпро-чим его се і не богато обходило. Серед тої, для дру-

гих страшно і тривожно тиші, він тим вигідніше віддався найлюбійшому заняттю — думкам о своїй рідній стороні. Не мож сказати, щоби він тужив за нею: він знав, що що понеділка побачить і батька і матір. Він тільки думав собі, як то гарно буде, як колись, літом, прийде до дому, буде міг знов свobodно бігати по пастівниках, сидіти над річкою або бродити по ній за ковблями; се були думки радше веселі, ясні, блискучі, а не тужні, не жалібні. Малий Мирон розкішно нирав у тій красоті природи, що розцвітала в его уяві серед сірих, холодних стін Васпільянської школи, і не думав о погрозі, що наближалася над клясу.

— Ба, а ти собі чому не прилагодиш скриптури до писання? — запитав стиха оден сусід Мирона, стукаючи его під бік.

— Га? — відповів Мирон, немилу збуджений зі свого золотого сну.

— Скриптури приладь до писання! — повторив товариш і показав Миронови, як покласти скриптури, як каламар і перо, після приписів пана Валька.

— Іде вже, іде вже! — пронісся шепіт по класі, мов при наближеню якого грізного царя, коли на коритари роздалися кроки вчителя „красного писання“. Швидко затим отворилися двері класи і Валько ввійшов. Мирон позирнув на него. Учитель своєю подобою зовсім на пригадував ніякого царя. Се був середного росту чоловік, з коротко обстриженим волосем на круглій баранячій голові, з рудими, короткими вусами і рудою гіспанською борідкою. Его широке лице і широкі, міцно розвинені вилиці враз із великими, на боки повідгінаними ушима надавали ему вираз тупої упертості і мясoidности. Невеличкі жабячі очі сиділи глибоко в ямках і блимали відтам якомсь злобно та неприязно.

— Ано! — крикнув він грізно, зачинивши за собою двері класи і помахуючи тростиною, вигинчастою паличкою. І від того крику, немов від вітру хмарної літної днини хилився разом колосе жита, так само похилилися до долу голови вісімдесяти пяти школярів над писемними, синьо та червоно поленіованими скриптурами. В руці у кожного школяря тремтіло перо. Оден тільки малий Мирон, що ще не знав Вальковoi

вдачі, сидів обернений лицем до класи і вдивлювався в нового вчителя.

— А ти що? — крикнув визвірившись на нег Валько і прямо направив кроки до него.

Малий Мирон так і остовпів з наглого переполюху. Він якимось несвідомим поривом обернувся і зложив своє тіло в таке положення, в якому уже з мінуто трепещали его товариші.

Валько взяв у руки крейду, приступив до таблиці, розмахнувся і почав писати. Зразу писав тільки букви, малі і великі, самоголосні і суголосні, без ніякого впрочім значіння. Але далі-далі дійшов і до слів, а в кінці і до цілих речень, як на примір: „Бог сотворив світ“, „Чоловік має дві руки“, „Земля мати наша“. Вичерпавши таким способом свою мудрість, показавши достаточну своє знання красною писання в численних викрутасах та довгих як світ, і рівних як ковбаси хвостиках, Валько положив крейду, відступився, зирнув ще раз з уподобою на записану таблицю і відтак обернувшись до трепечучої класи, крикнув грізно:

— Писати!

Его наукова діяльність в тій хвили щасливо скінчилася, — тепер починалася его економська діяльність. Щоб показати се наглядно, він сильно стріпнув пальцями, щоби стрясти з них учений крейдяний порошок, і намість него взяв у руки свою тростину, і немов орел слідить з гори за добучею. так і він озираючись по класі, зійшов з підвисшеного градусу і почав свій обхід.

Перший, на котрого накинула его зла доля, був якийсь маленький, слабенький і дуже заляканий школяр. Він весь в поті, нагнувшись над скриптурою, працював зо всеї сили, щоби вдержати перо в дрожачих пальцях і що хвиля позирав на таблицю, стараючись виводити на папері такі самі кручки, гачки та ковбаси, які вивела вправна економська рука на таблиці. Та ба, рука его дрожала, кручки, гачки та ковбаси виходили ломані, нерівні, — навіть перо неслухне що хвиля крутилося в пальцях, скрипіло, ~~шарпало~~ скало, немов гнівалося чогось і бажало як найшвидше з них видобутися.

Валько став над ним, мов кат над душею і злобно всміхаючись, не кажучи й слова почав приглядатися его роботі. Бідний хлопець прочув лихо і до решти стратив усяку власть над своєю рукою і над непослушним пером.

— То ти так пишеш? — процідив звільна Валько, але тим швидше свиснула в повітрі его тростина і оперезала змиєю плечі бідного хлопця.

— Ой-ой-ой! — заверещав він, але зараз же й утих, стрітивши грізний, гадючий погляд учителя.

— Ти не вмієш ліпше писати? — питав Валько.

— Вмію, вмію!... лепотів хлопець, сам не знаючи, що лепоче.

Учитель-економ може й справді вірив, що хлопець уміє ліпше писати і що тільки на збитки ему силується писати погано, чи може з великої любови до его тростинки.

— Ну то вважай же! — і Валько пішов далі, не переконаний, як спасенні плоди принесла его досадна наука. Впрочім ему і не ходило о ті плоди, — він тепер був тільки економом і більше нічим. Очи его вже звернулися в другий бік і в другім куті класи виглядали іншу жертву. Там сидів жидок, котрий по старинній дривичці свого роду писав в задгузь, силуючися виводити Валькові викрутаси від правої до лівої руки, від кінця стрічки до початку. Одну стрічку він уже совершив таким способом і саме розпочав другу від слів „сот Бог а з к сир“. Написана, готова вже стрічка виглядала яко тако, але нова, неготова ще, зачата від кінця вколола Валька в очи.

— А ти як пишеш, Мойше? — закричав він, прискакуючи до жидка.

Валько всіх жидків у класі кликав „Мойше“, — хіба що се були сини богатих міських „тузів“, перед котрими він мав великий респект. Жидок, на прозвище Йонас Туртeltaвб, почувши той викрик і побачивши надскакуючого ворога, зниктисся і скулився як слимак у своїй халабудці, і перестав писати.

— Ха, ха, ха! — реготався Валько, призираючися жидковому писаню.

— Пане професор... зачав жидок і запявся.

— Ходи сюда!

І не чекаючи, аж Йонка виїде з лавки, взяв єї за вухо і потяг на середину.

На вид бідного Йонки, скуленого, тремтячого і заслиненого зо страху, вся класа голосно зареготалася, хоч усякий і собі тремтів та кулився. Але така вже сила тиранського притиску, що досить тиранови всімхнутися, а всі стоячі під єго гнетом будуть реготатися, без огляду на те, що регочуться іменно самі над своєю недолею.

— Ходи до таблиці! Ану, пиши!

Валько змазав власною рукою часть свого письма і втиснув жидкови крейду в руку. Жидок почав писати своїм звичаєм, у задгузь. На ново зареготалася класа, всімхнувся Валько, але зараз же заворсілося єго лице, він обернувся до остатної лавки, де сиділи самі найбільші і найдужні хлопці, і крикнув:

— Ану, дайте но єму!

Жидок затремтів цілим тілом і ~~заверсілося~~ щось, але швидко прискочили до него два ~~товариші-хлопці~~, і повели на градус. Тихо стало в класі. ~~Замість~~ ~~сміху~~ блідість виступила на всіх лицах, — ~~тією~~ ~~близької~~ вереск Йонки розлягався посеред мурованих стін ~~Василіянського монастиря~~.

— Досить з него! — сказав Валько, і Йонка хлипаючи пішов на своє місце.

Сповнивши се високо педагогічне діло, Валько почав знов свій обхід по класі і знов роздався удар єго тростинки по плечах та по руках бідних хлопців.

Яке вражінє зробила ціла тота наука на Мирона, сего і сказати годі. Він раз у раз дрожав, мов у ~~лихманці~~; єму шуміло в ухах і крутилося в ~~очех~~, мов серед бурі. Єму так і мерещилося, що єго не мине тота буря, що кождий удар страшного вчителя ~~паде~~ на него. Написані слова і стрічки скакали перед єго очима, надувалися і перепутувалися, виглядали ще поганійше, ніж були на ділі. Він і сам не знав, коли перестав писати, — сіра паволока стояла перед єго очима.

— То так ти пишеш? — гукнув Валько над єго головою.

Мирон стрепенувся, хопив за перо, талашнув ним у чорнило і поволик по папері мов тура за роги.

— Чи ти не знаєш як перо держати?

— Я не знаю! — прошепотів Мирон.

— Що? — ревнув Валько. — Я тобі не показував уже десять раз не раз?...

Мирон зачудувані очі встроїв у розлючене валькове лице. Але замість відповіді Валько стиснутим улаком ударив хлопця в лице. Малий Мирон, мов осою підтятий, повалився на лавку а з лавки на підлогу. Кров обіляла его лице.

— Підойміть его! — крикнув Валько. З задної лавки прискочили два, ті самі, що перед хвилиною гарили Йонку, і підняли зомлілого Мирона. Его голова держалася на в'язах і хилилася до долу, мов у мерця.

— Біжіть по воду! — командував далі Валько і це раз поглянув на Мирона.

— То що за хлопець? — спитав він.

— Мирон — відповів „цезор“, найстарший віком і найдужший силою в класі, котрого отцове настановили наставником над товаришами.

— Що за оден? — питав далі Валько.

— Одного хлопця син з Н.....

— Хлопський син! Тьфу, якого біса тим хлопцям хатися сюда! — проворкотів Валько. У него відлягло від серця. Він зачав був троха побоюватися свого чинку, але хлопський син, — значить, можна его бити і зобижати, як хочеш, ніхто за хлопським сином не влімнеся!

Валько не похибився в своїй рахубі. Ніхто не влімнувся за хлопським сином. Нелюдський поступок учителя-економа уйшов ему гладко, так як і многі его нелюдські поступки. Тільки в серці хлопського сина він не пішов гладко, а стався першим насінням обурення, югорди і вічної вражди против усякого неволень та гегемонства.

1879.

—•••—

НА ДНІ.

I.

З полудня одної хорошої, весняної неділі здивувалися дуже два поліціяни, що сиділи в „стражниці“ дрогобицької комуни. До стражниці приведено якогось панка, молодого ще, середнього росту, в запарошенім, але досить поряднім уборі.

— А сей відки? — спитав капраль і змірив молодого чоловіка від ніг до голови осовілими від напиту очима.

— Староство прислало, має йти „на цюпас“, — відповів поліціян, що припровадив панка.

— М-м-м, — замичав капраль і встромив очі в стоячий перед ним таріль з останками мяса та салати, а відтак підвів їх троха, щоб полюбуватися повною „гальбою“ пива, ждучою своєї черги.

Поліціян тимчасом видобув з за пазухи письмо і подав капралеви. Се був засуд староства. Капраль узяв письмо до рук, розвернув, поглянув сюди й туди і почав слезбзувати назву приведенного цюпасника, але не можучи мабуть швидко впоратись с тою роботою, запитав его самого:

— А як ся пан називає?

— Андрій Темера.

— А відки?

— З Тернополя.

— З Тернополя? Гм! А чогож то пана сюди занесло аж з Тернополя? Га?

Темера немов і не чув того питання, — стояв та роззирався по стражниці. Свій капелюх і пальто він положив на кріслі.

— За чим пан ту прийїхав? — спитав другий раз капраль погрізно.

Темера спокійним і твердим голосом відповів:

— Менша о то.

Капраль витріщив на него очі, — далі поміркувався.

— Але не менша, прошу відповідати на моє питання!

— Не до вас належить мене о то випитувати.

Капраль почервонів зо злости, але прикусив зуби.

— Ов, мудрі ви, паночку, най ся преч каже!

А що ви за реміслом балуєте?

— То вже моя річ, — відказав Темера і почав ходити по стражниці та позирати крізь вікна на гімназіяльний огорок, залитий зеленю всякої деревини. По кручених стежках огорода ходили в празничнім строю люде всяких станів, а всі веселі, свободні... Відтам чути було й дитячий звінкий сміх і жіночі срібні голоси і якесь любе шептання з посеред потіщи листя, з посеред шуму та шелесту живої, буйної ростиности. Хмарка жалю і смутку пробігла по вродливім, молодім лиці Андрія, якась тривожна думка защемила в его серці, его уста дрогнули судорожно, а очі так і впилися в те зелене озеро, розкішно дишуче в яркім сонячнім проміню.

— Ов, паночку, дуже ви, бачу, прїмудрі, а такі молоді, — говорив капраль, гнучи в собі злість, і спорожнив пів гальби пива. — То не добре, як хто завчасу так змудріє, не довго такому й жити на світі! Ну, але може тепер ваша ласка загостити до нашої „салї“. Ми ту для таких мудрих панів маємо осїбну салю, пишну салю, ха, ха, ха!

Темера швидко обернувся. На его лиці видний був неспокій.

— А пан інспектор швидко прийде? — запитав.

— О, швидко, — відповів насмішливо капраль.

— То може би я до того часу міг ту перечекати? — сказав Темера, не зважаючи на тон, яким капраль сказав те „швидко“.

— Е, то все одно, чи ту чи там, — відповів капраль, — тільки що там безпечнійше, тай там ваше паночку, належне місце. Ану, будьте ласкаві потрудитися.

— Але я би просив мене ту лишити, сли можна, — просився Темера.

— Не можна, паночку, не можна, — солодив капраль, рад що може відплатитися непокірному.

— Пане капраль, — вмішався поліціян, що досі сидів мовчки коло стола, — та там тісно, вісім душ!... Може би того пана туй лишити, заки пан вахмістр прийде.

— Га, що? — гаркнув капраль, — вісім душ? А мене то що обходять! По при вісім і девята влізся. А врешті як хочеш, то най лишить ся й ту, але на твою відповідь!

— На мою? А я що таке? Якже я можу брати арештанта на свою відповідь!

— Ну, коли не можеш, то не тикай же свого рила там, де тя не просять, — відрізав капраль, узяв з клинка ключ і пішов на перед. Темера взяв свій капелюх і нальто і пішов за ним.

Сіни були невеликі і вели з одного боку на довгий, теребовельськими плитами мощений ганок, а з другого на коритар. З верха лід ся ясне сонічне світло і досягало аж до коритарного порога. В коритарі не було нікого. Стіни чисті, помальовані, підлога камінна, стеля легка, не склеплена, чисто вибілена, — все те надавало тому тісному і не дуже довгому, видному коритареві досить свободний, привітний вигляд. Ідучи по при ті стіни, розмальовані в зелені квіти та орнаменти, нікому певно й на думку не прийшло, щоб за ними могло критися щось погане, щось як раз протилежне сему виглядові, щось зовсім суперечне з усікими поняттями людськими про людське житло. Теж і наш Темера стунав за капралем спокійний, задуманий троха, але не о своїй теперішній доли, а о якихось далеких, кращих, пробутих хвилях.

Один ступінь від порога капраль зупинився і заделенькотів невеличкою залізною колодкою, що тоді бала ся при малих букових, вимитих і зовсім майже неокованих дверех. Він довгий час термосив нею, та

ким уткну в ключ у дірку. Зацигікав ключ якимось смішним, веселим скреготом, брязнула колодка, відхилилися двері, відступився капраль, а беручи за плече Темеру і попихаючи его наперед себе, сказав з п'яною на-смішкою:

— Ну, прошу, прошу!

II.

Темера зразу став у дверех немов остовпілий. Густий сумерк смолою вдарив его в очі і на хвилю осліпив їх доразу. Їму мигнула по голові думка, що отсе перед ним нараз відчинився вхід до якогось таємного льоху підземного, про які він читав у давних повістях. В нутрі тої темної печери він на разі не міг доглянути нікого і нічого. Щось немов міцна, невидима рука вхопила его за груди і сперла на порозі, не пускаючи до середини. Але видима рука капраля була, видкося, міцніша і пхнула его до середини, а відтак зачинила за ним двері темної западні.

Він стояв коло дверей і обзирався довкола, слухав, чи не почує голосу людського, але не чув нічого. Аж по якимось часі око его на тільки привикло до сумерку і натужилось, що міг докладніше розглянути своє нове мешкане. Се була цюпка не більша шести кроків в довж а чотирох в шир, з одним маленьким, закратованим вікном. Тее вікно було прорубане високо в горі, трохи не під самою стелею, і виходило на ганок, та так, що через него видно було тільки сірі від старости гонти та лати піддашка, звисаючого над ганком. Сонце не заглядало сюди ніколи. Стіни тої цюпки були брудні та нечисті понад усякий опис, а долом покриті трохи не краплистою вохкістю. Асфальтова підлога була вся мокра від поналиваної води, понанешеного не знати від якого ще часу болота та від харкотиння. Двері з середини не були такі жовті та невинні, як з надвору, — противно, вони були чорні від вохкості і перековані навхрест двома зелізними грубими штабами, а навіть малі квадратові дірки вирізані в них для продуху, була заткана деревяною дошкою і забита скоблем. На серед казні стояло вузке зелізне

ліжку з сінником вохким і брудним як усе, напханим давно невідмінюваною, перегнилою соломою. В куті під стіною стояло друге таке саме ліжку. Ні простирала ні верети ніякої, ні звичайної арештантської подушки солом'яної не було. Воздух у тій казни був густий та затхлий, бо ані вікно ані двері не могли впускати тільки свіжого повітря, кільки було треба. А в куті близь дверей стояла звичайна арештантська посуда „катерина“, приткана про славу якоюсь щербатою, непристаючою накривкою, і від неї розходився вбиваючий смід, наповняв казню і пронімав собою все, окружав усі предмети в тій пекольній катівни, немов обдавав їх якоюсь атмосферою огидства та проклятя. А близь тої посуду стояла друга — великий, у горі широкий, нічим неприкритий сконець з водою — до пиття!

Довго роззирався Темера, сильно натужував свої непривичні очі, поки розглядів усі ті предмети, глузуючі з него своїм нехарством, своєю нелюдською поганю. Їго серце здавилось мов у ледових кліщах; поганий, вонючий воздух захопив єму віддих, і він закашлявся, аж сльози стали в очех.

В казни ще ніхто не відзивався, хоть і чути було важке сапане кількох немов надавлених грудей. Темера почав розливати своїх товаришів недолі.

На сіннику під стіною лежав простягшиися і пакаючи черецянку-ляльку дід около п'ятидесяти літ, з чорною, кругло обстриженою бородою, з повним, набресклим лицем, зі щудлом при правій нозі. Се був впрочім плечистий, кремізний чоловік. Їго дрантива сорочка була брудна, немов кілька місяців неправа. Він лежав, оперши голову на локоть руки, а ноги накрив полотняним, брудним кахтаном. Їго невеличкі сиві очі спокійно, троха навіть смішкóвато дивилися на нового арештанта-панича.

При ногах діда, скулившиися в двоє, мов песик, лежав невеликий чорноволосий хлопчик в чорних міських штанах, в брудній сорочці зо склепового тонкого полотна, немилосерно пофалатаній на всі боки, так що всюди с під шмат виднілося буро-бронзове тіло. Лиця єго не міг Андрій доглянути, бо він спав твердо і не прокинувся навіть від стуку дверей.

На другім ліжку лежав чоловік середніх літ,

крешкий, приземистий, з оголеною бородою і обстриженим вусом. Шматє на нїм було добре і не надто ще брудне, — видко було, що недавно він дістався до сего місця „срада і печали“. А тільки его понуре лице осунулось і стало темне мов земля, очи запали глибоко, а мохнаті, крепкі руки раз-у-раз мимоволі стискали залізні кавалети ліжка, немов глядали своєї звичайної щоденної роботи. Він лежав горілиць і дивився прямо в стелю з якимось гнівно-рівнодушним виразом і ані разу не глянув на нового гостя, аж доки той відтак не заговорив до него.

Побіч него, а радше ему при ногах, лежав на суконнім петеку замісто подушки молодий сільський хлопчина. Ёго невелике чорняве лице сяло здоровем і тою чудовою, ніжною красою рисів, яка нераз лучаєся у нашого сільського люду, живучого в безпосереднім дотиці с природою, матірю всякої краси. Довге м'яке волосє густою хвилею спадало ему на плечі; с переду було підстрижене в кружок. Великі, блискучі, чорні очи світилися дитинячою лагідністю і цікавістю, обзираючи нового товариша. Тільки руки і ноги мускулісті, рапаві та сильно развиті свідчили, що тот хороший хлопчина не в добрі плакався, але ріс серед важкої праці, боровся довго і тяжко за своє жите. Андрій, дуже вразливий на всяку красоту, довго не міг відорвати очей від сего хорошого лица, тим ще кращого від многих хороших лиць, що світилося природним розумом, цікавістю та незінсованим щирим чутєм.

Прочі жителі сеї „сали“ мусіли міститися на підлозі. Андрієве око швидко оббігло тих нещасних, порозкиданих на мокрій, болотнистій та слизькій від незасихаючого харкотиня асфальтовій плиті. Там під стіною коло самих дверей лежав старий жид з безмірно сухим та нужденним лицем, сухими мов граблі руками і с космами сивого волося на бороді. Ёго голова коротко обстрижена, спочивала важко зв'їшена на мокрій плиті, а на довгій тонкій шиї напаялися жили, мов понатягане мотузе. Він спав твердо з роззявленим беззубим ротом, харкотів мов підрізаний, а з рота спливала по бороді слина. Побіч него сидів якийсь п'яний, обідраний мужик, у безполій гуни, в чоботах пов'яза-

них мотузками, в облупленій баранковій кучмі, в полотняних штанах без одної штанки; замість ременя був оперезаний личаним мотузом. Сидячи на підлозі він тихо хлищав, немов перед хвилиною інше-що перестав шкати.

З другого боку ліжка, коло стіни напротив дверей лежав якийсь молодий ще чоловік, літ не більш 28 до 30, білявий з лица, з білявим заростом, синіми очима і коротким, русим волоссям на голові. Їго борода, видко, давно не бачила гребіня ані ножиць і стриміла покудовчена, мов розруйноване дроздове гніздо. На тім чоловіці було намотано і навішано тільки всіляких шмат, що лежачи на підлозі, він здавався копицею онуч, дещучою глибоким, важким віддихом в тій перелюдненій і давно не провітрюваній цюпі.

Андрій Темера трівожно, з болючим серцем довго водив очима по тих тілах, по тих лицах людських і сам не знав, що казати, що думати. Кілько горя некучого, несподіваного і таємного ворушилося перед єго очима в тій темній, поганій клітці!... Адже се все перед ним — люде, єго браті, так само як він уміючі чути і красу й погань життя! А ті, що їх заперли сюди, що їх держать у тій огидній ямі, — адже й се також люде, батьки дітем, працюючі на хліб, уміючі так само як і він чути красу й погань життя! Якже се так, що ту нараз виднієся така страшенна пропасть між людьми а людьми? Що се таке?.. Андрій, немов від важкого удару, похилив голову і опустил рамена. Єму стало в тій хвили так тяжко, так безмірно холодно і тісно на серці, немов отсе хто його з вольного, ясного світа вкинув у глибоку криницю і він упав на єї дно розбитий, заморочений. — Так, я справді на дні, — думалось єму, — на дні суспільности, а отсе довкола мене щож, як не підине суспільности, щож як не ті викляті парії, націховані страшним, ганьблячим клеймом — бідности?...

III.

— А відки ви, пане? — перший спитав Андрія дід.

— З Тернополя.

— Ба, та що з вами сталося, що вас ту загнали?

— А що сталося! Я скінчив у Львові школи, ну, і йїхав сюди на село до одного товариша вчитися з ним. Але, звичайне, чоловік не чуєся ні в чїм злїм, то й лиха не надїєся. Не брав я з собою ніяких паперів ані паса, нічого, — ну, а ту нараз приїїздимо, здибають нас шандарї серед дороги, починають мене питати, відки й що, — повідїли, що в мене нема паперів, тай завернули мене сюда, до староства. Староство випитало, що й як, тай казало мене завести сюда, — кажуть, що мя хоче шупасом відставити аж там, де я родився. Тай таке мое!

— Н-ну, то також! — сказав дїд. — От, бачите, паночку, мое також подїбне. Я, коли знаєте, з Волощї — ту село таке є, недалїчко відси. Служив у воську... відстрілили ногу в Нїталїї, ну, а як був до воська нездалий, то й відпустили мене. Приїшов я на щудлї до дому, нема нічого... хоть жебрай або хоть з голоду гинь, все одно. А ту, видите, чоловік ще чуєся в силї, встид жебрати, а робити коло хлїба годї без ноги. Пішов я до Борислава. Там робота не така, стояча, при корбї. Робив я там щось з десять лїт... от, заробляв, щоби животїти.. Але, по правдї кажучи, бувало й не доїсться, а все відложилося якусь там часточку за-про слабїсть та старїсть.. Ну, і грошик до грошика, при-збиралося дещо, і одежини троха придбалося... Звичайне, чоловік живий, живе й гадає... Аж нараз дав пан Бїг недугу.. звалило мене так за одним разом, як би взяв та косою підтяв. Вилежав я шість місяцїв у жида в якїїсь комїрчинї... щасте, що ще не з за зими. Виходжу, як раз зі снїгом. Щож ту робити?... Гроші за той час розслизлися, одежу треба було позаставляти... чоловік по слабости лежав би ще, а ту жид виганяє, бо вже нема чим платити... на роботу ставати — сили нема... Доленько моя нещасна! Що ту мїні дїяти? А далї виджу, що куди круть, туди круть, а їншої ради нема, взяв я, — встид не встид, — пошив торби тай пішов по хатах за жебраним хлїбом. Ну, Богу дякувати, якось я тоту зиму тяжку перебув, а отсе з весною хотїв назад ставати на роботу, коли се здибають мене шандарї, он ту за Майданом. — А ти

відки, „дзяду“? — А, — кажу — з Волощі. — Що, то ти не знаєш, що тепер заказано чужим дідам ходити по селах? Кожде село має само свого діда вдержувати, а волочитися не вольно. — Та я — кажу — не дід; я тільки ось кілька раз пішов випросити кусник хліба, боє слабував, заробити не міг... Але де там, — не дали міні й договорити... ще один, дай му Боже царство небесне, в потилицю гопнув так, що аж ем ли-сого вола побачив, тай потягли до староства. А ту пай заступник старости — самого старости не було, вмер — навіть не переслухав мене, а зараз віддав до „малого суду“, за волоцюжество. Засудили мене на дві неділі арешту, і на цюпас до мого села. Відсидів же я ті дві неділі, а відтак мене перевели сюда, тай ту я вже, Богу небесному дякувати, от у п'ятницю буде півтора місяця, як кисну. І ніби то рахуєся, що не на карі, а ту най Бог заступить, щоби й кара така була!... Пекла не треба, не то що! Тай не знати, доки ще того буде, бо ту якось не квапляться, і гадки не мають!

— Ну, і якже ви ту сидите, раз-у-раз? — питає Андрій. — На прохід ту не пускають?

— Е, де ту який прохід! — відповів дід, усміхаючись. — Але пускати пускають... щодень з рана йдемо місто замітати.

— Всі?

— Ні, от я тай Митро, сесь от малий бойчук, тай Стебельський, онтой у шматах, а більше ніхто.

— Ну, а решта, не виходять ніколи на свіжий воздух?

— Та не виходять, хіба що часом отсей газда йде на місто за хлібом. Ну, а отсею старого жида, тай тоту плачущу Магдалину в півтори штанці тай в пів гуни, то нині лише що привели, то ще не знаю, що з ними буде. Та от жид, то він уже сидів тамій у Бориславі щось зо два місяці до цюпасу, — то каже, що вже его напері прийшли, тай десь завтра-позавтра піде. Ми оба добре ся знаємо, — тяг неборачиско зо мною корбу в Бориславі довгі роки! А тепер, аліть, усіх з Борислава женуть цюпасом, хто не має книжки. Тай його злапали.

Андрій поглядів на нужденне, сухе лице жида, що здавалося немов зроблене с патицків і обтягнене бурим, поморщеним сафяном. Тяжке хрипінє в груди віщувало, що сему чоловікови не довго вже жити на світі, а вся его постать аж надто голосно говорила, що й минуле его жите було не жите, а вічне видіне та бідованє.

— Щира то душа, — говорив дальше дід, — золоте серце. Щоби сам не знати в якій біді, то ніколи не буде перед другими розводити своїх жалів, а вже другого пожалує й допоможе чим може, так як рідний брат. То таких жидів ви не багато найдете, бігме, що не багато. От, звичайне, зріс межі нашими людьми, бідував, працював сам від малу так як наш чоловік, то тепер, якби не та борода, не пейси та не тота бекеша, то по его натурі ніхто би не сказав, що то жид!

— Ну, а якжеж ви ту жите? — питав Андрій розглядаючи ближше казню, до котрої его очи почали звільна привикати. Він побачив залізну піч, вмуровану до половини в стіну в головах того ліжка, на котрім дід лежав, а на печі побачив великий житний хліб, який продають передміщанки що-день на дробниць-кім ринку.

— Та як живемо, — відповів дід, — хлібом живемо тай по всему.

— Самим хлібом?

— Самим хлібом.

— А теплого нічого?

— Е, паночку, вже, Богу дякувати, шівтора місяця, як в моім роті не було нічого теплого! Тай відки ту взяти? Чоловік дістане на день тих 14 кр., то щож за них купиш? За 10 кр. хліба на день мало, а ту би ще соли купити, цибулі десь колись, тай по грошех. От, адить, беру що другий день по такому хлібови, — коштує 20 кр., — часом міні з него лишиться кусник на третій день, то вже тогди й купую сира до цибулі. Як би гроші, то би мож купити на місті теплих фляків, колиж бо що, мищина така як долоня, тай 5 кр., що я тим найімся? — волю вже цибулі купити, то маю того ціле наруче, є що до хліба на цілий день. А от тоті другі, нівроку, то й того не

мають; як возьме оден з другим той хлібець за 10 кр. рано перед себе, то не лишить і кришки, зїсть усе, а відтак чекає аж до другого рана. Лиш от той бойчук робить так як я, що бере великий хліб на два дни, те ще якось виходить. Але він би міг ліпше стояти, бо не може їсти того сухого хліба; тільки що тоті ту — дід показав ногою просто себе на сплячого скуленого хлопця — тоті забирають у него. Свій зїдять рано, а с полудня до него, так як до своєї комори: — Митре, давай хліба! — А він, дурень, дає.

— Та щож я буду хліб держати, а вони будуть голодувати, — відозвався звінким голосом Митро і чудовий, лагідний усміх розлився по его хорошім лиці, заіскрився в его великих очех, додаючи їм ще більше краси і принадности.

— Ну, ну, ти дурнику, повидів би ти, що би вони тобі сказали, як би вони мали а ти не мав та голодував. Випросив би ти у них, але хіба каменя, голову провалити!

— Та що, — сказав Митро по просту, — то я би й не просив у них.

— А ти за що ту? — спитав Андрій Митра, обертаючись до него. — За що тебе сюди затащили? Кому ти голову провалив?

Митро засміявся.

— Та нікому, — сказав він, по бойківськи протягаючи голос а. — Мене взяли з Борислава, що книжки не маю.

— А ти відки?

— Та з Дзвіняча. Мама вмерли ще на „коляру“, а тато відтак зачали пити, продали грунт, далі й хату задовжили, а тої осени взяли тай умерли. А я пак що мав робити? Ішли наші парубки до Борислава, тай я з ними. Ну, та що я зароблю? Ні згодитися не вмію, ні потягнути не здужаю, от хіба до млинка, та що з кибля вібирати, — ну, то за то платили по штири а найбільше по пять шусток. Перезимував я там якось, а на весну хотів іти де в службу, аж ту мене взяли.

— І довго сидиш?

— Та вже от місяць, — сказав Митро спокійно своїм рівним, дзвінким, мало що не дитинячим голосом.

— Ми ту всі з Борислава, — говорив далі Митро, — лиш от Стебельський ні.

— Ну, той собі, правду сказавши, сам біду найшов, — сказав сумно всеміхаючись дід. — Учений чоловік, „гімназію“ кінчив, усі класи, а тільки, видите, ту (дід помотав долонею коло чола) щось ему хибує. Писав у Самборі при старостві, відтак, каже, у якогось адвоката, а далі зовсім опустився.

— Діду, діду, — перебив его вилий, мов півсонний голос Стебельського, — та говоріть бо по правді! Що то значить „зовсім опустився“? Як то я так зовсім опустився?

Дід усміхнувся.

— Та видите, — сказав він до Андрія, — почало его щось гризти та лоточити в середині. „Що се, каже, я роблю? Пишу оту, а до чого те писане здале? Тільки люде від него плачуть та проklinають. А я за те ще від них гроші беру!“ Ну, і так ему ті людські сльози збридали писане, що взяв тай покинув Своє панське шмате попродав і почав усе сам собі робити. Гляньте лишень на его мундур! Се він сам собі таке викравцював!

— Чоловік, котрий у всьому сам собі не може вистарчити, — проговорив знов Стебельський, вперши блудний взір у темний кут казні, — мусить затагати довг у других. А хто затагає довг, той довжник.. мусить віддавати. А як не має що віддати і не знає як віддати? А ту вірителі — хлопці, баби... плачуть і кленуть! Спати не можна в ночі... страшно... все чуєш плач і прокляття! А найгірше ті діти — такі нужденні, голі, попухлі... і не кленуть, тільки плачуть і вмирають. Як мухи гинуть... Я через два роки заснути на волос не міг, усе той плач у ночі чув. І мусів покинути все. А як почав сам собі вистарчати у всім, то лекше стало.

— Як жеж ви самі собі вистарчали? — запитав его Темера.

Як? — і Стебельський звернув свої мляві очі на него. — По просту. Роблю лиш те, що нажиток іде: коплю, воду ношу, худобу пасу. Йім тільки те, що зароблю. Одягаюся в те, що сам собі зладжу. Сплю на землі. А перша річ — мяса не їсти і пера до

рук не брати. Бо мясо доводить чоловіка до дикости, а перо в людських руках стаєся страшнійше, ніж львові пазурі, тигрові зуби і гадюча отрута.

— Ну, видите, — сказав дід, коли Стебельський скінчив свою промову, — все у него такі річі по голові шибать. На, а так він хлоп здоровий. І робучий нема що казати, а щирий такий! Уже як що робить, то всю силу, всю душу в те кладе. Отже кажу вам, покинув панство і наймився у якогось господаря на службу. Та що, і там не міг довго витримати.

— Ба, та як его витримати, — сказав рівнодушно Стебельський, — коли господар-богач, слуг по-наймав, сам нічого не робить, а слугу, скоро що небудь, тай трах у лице!

— Оттаке его всюди було! — сміючися сказав дід. — Зовсім там, як то прищовідають, що дурня і в церкві бють. А шкода его! Вчений чоловік, з попівського роду. І книжки має ще свої, читати не зарікся. Навіть сюди з собою привіз, та поліціяни відібрали.

— То відкиж він сюди прийїхав?

— Та чуєте, з Самбора. Там у Самборі він жив довгі літа, ніхто ему нічого не казав, аж нараз сеї весни зачув якось, що поклич ся стала, кличуть резервістів до зицирки. А він, бачите, родився в тутешнім циркулі, тай узявся, прийїхав сюди, ніби до вояка ставитися. А в него вже абшит є, ще від коли пальці відморозив.

— А він же як пальці відморозив?

— Кажу вам, що у него в голові.. тее... Ну, — розказував міні — їду я раз зимою, а мороз був тріскучий; їду до Самбора десь з якогось села, а на дорозі якесь зелізо лежить, штаби кусень, чи що. Е, каже, гадаю собі, чиясь згуба, треба віддати до поліції, най оголосять. Тай узяв дурень тото зелізо в голу руку і ніс більше як мило. — —

— Півтори милі, — поправив рівнодушно сам Стебельський, котрий лежачи на землі слухав сеї бесіди. Андрій озирнувся на него, а дід балакав дальше, немов то й нічого его не обходило, що Стебельський слухав его бесіду. — Приносить до поліції, а там усі в сміх. Ба далі хочуть брати від него те зелізо, а ту гов, зелізо прикіпіло до руки. Зараз его до шпи-

талю, але що, не було ради, мусів дохтор повідрізувати пальці.

Стебельський мов на стверджене сеї бесіди підняв до гори праву руку, на котрій усі пальці були поврізувані по перший кичеренок.

— А шкода его, вчений чоловік, тай нікому нічого злого не вдіє, спокійний. Також его мають везти на місце вродження, вже ось місяць сидить. Тай ще держать его ту, в такій муці, і не досить на тім, що дня дають ему 14 кр. з его власних грошей. Бо як его поліціяни спіймали, таки на двірці, скоро йно прийжав, то відобрали тутка у него той абшит, тай 39 ринських, і з тих грошей его й годують.

— І свідоцтво шкільне з осьмої класи, — доповнив Стебельський, — три книжці, 39 ринських і свідоцтво шкільне з осьмої класи, — пробубонів ще раз, немов учився на память сего речення. А відтак підвівся на підлозі, сів і обертаючи своє біляве лице без барви і без виразу до Андрія, спитав:

— Et dominus... intelligit latine?

— Intelligo.

— Et germanice?

— Intelligo.

— Und sie... Sie kennen die allgemeine Geschichte von Gindely, — die hat man mir abgenommen, — drei Bände: Geschichte des Alterthums, Geschichte des Mittelalters und die... die Geschichte der neuen Zeit.

— Вчений чоловік... розумна голова... — лепотів сам про себе дід, — тай шкода его, що так пішов! То вже така йїх фамелія... І мати небіжка так пішла...

— Et quas scholas dominus absolvit? питає далше Стебельський.

— Я був у Львові на філософічнім виділі.

— Ergo philosophiam majorem!

— Ні, — сказав Андрій, — філософія одна, нема меншої ані більшої, хіба є менше фальшива і більше фальшива, — вирочім і то ще Господь святий знає!

Стебельський слухав тих слів з випуленими очима, немов не розумів з них і одної йоти, відтак схилив

голову і ляг назад на мокру, слизьку від харкотини підлогу.

IV.

— А отсей жидик, — сказав дід по хвилині мовчанці, вказуючи ногою на сплячого на его ліжку чорноголового хлопака — то таки тутешній. Се, бачу, с тих „кішінькових майстрів“. Не знаю, на що его ту держать тай на яке. А сидить уже також зо дві неділі. Чи як, Митре?

— А, от завтра якурат дві неділі, — присвідчив Митро.

— Не знати, що з ним буде, бо ще его ані разу не кликали „на протоку“.

— Ані разу не кликали — за дві неділі?! — скрикнув Андрій.

— Таки що не кликали. Сидить тай сидить, і пес за ним не гавкне, а пану інспекторови не квано ся діє... Ну, а онтой другий, то наш газда, той уже ту зимувє.

— Котрий другий? — зачитав Андрій, не видячи нікого більше.

— А, тут у нас є ще оден „бургер“. А встань но ти, лєгаре! рушся з місця, гнилице!

За тим дїдовим покликком заворушилося щось у зовсім темнім куті поконець ліжка, і звідтам, мов з могили, звільна піднялася страшна, немов не з сего світа проява. Се був парубок літ коло 24, середнього росту, широколиций, з плоским, у зад відогнутим чолом, з невеликим чорним заростом на вусах і бороді і з довгим, покудовченим волосем, котре надавало ще страшнійший вираз его і так страшному та дикому лицю. Очи его, великі і нерухливі, світилися мертвим, скляним блеском, блеском вохкого, гнилого порошна, яріючого серед потемків. Краска лиця, так як і у всіх жильців сеї нори, була якась земляна, тільки що у сего нещасливого лице очевидячки від давна не було мите і бруд корою стояв на его висках. Він був впрочім майже зовсім голій, бо годі було назвати одежою сорочку, з котрої мав на собі тільки-й усеґе,

що ковнір, рукави і подовжну шмату, звисаючу долі плечима аж до пояса. Більше на нім не було нічого. Андрій аж затрясся з жалю і обридженя, побачивши готу до крайности занедбану і здичілу людську істоту. Та й не з добра ж вона здичіла! Поглянувши ще раз уважно на сего чоловіка, Андрій побачив, що ноги его були попухлі, мов коновки, і блищали якимось синявим полиском, властивим водяній пухлині. Так само й живіт его був страшно великий і надутий і нагадав Андрієви тих американських дикарів, що йдять землею і котрих рисунки з такими ж страшно надутими животами він колись видів. Тільки руки сильні і здорові свідчили, що й се людина робуча, хоть не знати якою нещасливою долею відірвана від праці і вкинена сюда на свою загибель.

— От видите, се наш бургер, а радше Бовдур. — сказав дід, — він Бовдуром прозиваєся. Він ту газда в тій казни, бо ту такий звичай, що хто найдовше в казни сидить, той стає газдою. А він ту, Богу дякувати, перезимував. Адить, який відсидився! Нівроку ему, красний! Ми его таки держимо на показ, чень би го хто купив на заріз. Уже тепер не багато его й годуємо, все лежить та лежить, бо, бачите, він так відсидився, що не може добре стояти на ногах. Тільки руками що зарве, то вже его, — о, в руках ще потний, ну, але то байка, виросте й з того!...

Всі в казни зареготалися з тих дідових жартів, крім Андрія і Бовдура. Сей остатній усе ще стояв на тім самім місці, де перший раз показався Андрієви, свояв та хитався на своїх грубих, попухлих ногах, — стояв та туманів, немов надумуючися на якийсь смілий учинок, а крізь его на пів отворені сині уста видно було затиснені зуби, немов він усю свою смілість збирав, щоби зважитися на задуманий поступок. А очима звільна-звільна ходив по казни, хоть погляд его все спинався на чоловіці, що лежав горілиць на ліжку і дрімав серед неголосного гомону в казни.

— Він у нас ні на місто не виходить, — говорив дальше дід, — ні на роботу не йде; зразу сам не хотів, а тепер хотьби може й хотів, то его не'пустять.

— Овва, й сам не хочу! — відозвався хриплим

голосом Бовдур. — Дідько їх бери з їх роботою! Хто ми що за ню дасть?

Сказавши те Бовдур переступив через сплячого на підлозі старого жида, переступив через хлипаючого мужика і нетвердим поступом пішов до скіпця, підняв его до гори мов перце, напився води, а відтак сягнув дрімаючому мужикови під голову, видобув невеличку черешняну люльку, вишпортав з неї недокурки продимленого тютюну, т. зв. „багу“, всипав єї собі в рот і звільна почав румегати, спльовуючи час від часу якусь чорну мазь, котра ліпилася по стінах і по підлозі. Сповнявши те сміле діло, він аж відітхнув лекше, став на серед казні і махнув рукою:

— Одже не піду йїм на роботу! Чорта лисого зїїдять! Радше ту й розігнїюся. а не піду! — При тих словах він опять плюнув чорною мазею на стїну, саме понад лицем сплячого жида.

— А за щож тебе ту держать так довго? — спитав тремтячим голосом Андрій. Бовдур видивився на него якось дико, немов Андрій тим питанням вразив его в дуже болюче та недотике місце.

— Держать бо держать! — бовкнув він, а дальше додав: — Хотять мя вести цюнасом до того села, де я родився, а я кажу: Я не родився ні в якїм селі. — А деж ти родився? — Я родився в дорозі. — Ну, а на чий же ґрунті та дорога? — Тота дорога на нічим ґрунті, бо й сама не має ґрунту: я родився на воді, як моя мати поромом через Дністер перевозилася. — А деж той пором? — Певно з водою поплив, бо у мене за пазухою его певне нема. — Ну, а деж ти хрестився? — Я того не тямлю, — ідіть спитайте тих, що мя до хресту держали, щасте-долю відобрали. — Ну, а деж ти ховався? — Меже лихими людьми. — Але в котрїм селі? — Та вони в кождїм лихі! — От такий був мій протокул. Більше не питали нічого, а лиш казали завести сюда, тай ту, Богу дякувати, заперли як запечатали, і вже більше не докучають ніякими такими дурними питаннями.

Знов сплюнув Бовдур, знов переступив через хлипаючого мужика і через сплячого жида і втонув у своїм куті, накривши ноги якимось підраним мішком.

Андрїєви ще страшнїйше стало, коли почув оно-

зідане Бовдура. І щож дало жите сему чоловікови? Які тепер мусять бути его спомини, які надії? Він грібував сам ставитися думкою в те безрозсвітне положінє і чув, що мисли его мішаються, що він швидко задушився би в тій страшній безодни. Конечно, роздразнена Андрієва уява додавала тут багато лихого до недоброго, малювала ему сироту безбатьченка, попи-хача у всіх, кому тільки він попаде під руки, забитого і затоптаного від малечку людською погордою, не зазнавшого на своїм віку ні радощів, ні щирости, ні любови. А тим часом воно було хоть і правда та не зовсім. Були й у Бовдура хвили щастя і любови, були й у него товариші щирі, такіж безвихідні бідолахи та сироти, як і він, — ну, та все се тепер припало густою верствою здичія і забутя і думка его мов за-клята, вертячись між пушкою баги та куснем хліба, не сягала дальше ні в минулість ні в прийдість. А на-нам „інспекторам“ не квапно діялось випускати его, — тож і сидів Бовдур, забутий Богом і людьми, сидів та пух і гнів живий, забуваючи про все, що колись окру-жало его на світі, набираючи з упадком сил чим раз більше відрази до праці.

— То він жие самим хлібом? — спитав Андрій у діда.

— Самим сухим хлібом, от уже шість місяців. Тай то так жие, що як пішло рано купити того хлі-ба за 14 кр., то возьме его перед себе тай зараз ізійсть увесь до чиста, а відтак чекає аж до другого дня, а ні, то просить отсего дурного бойчука, щоби ему ве-чером дав кусень хліба, — розумієся, на вічне від-данє...

— Ну, і він ніколи не виходить із сеї цюпи?

— Ні, відколи я ту, то ще я его не видів на дворі. Не знаю, як уперед. Бовдуре, ти вперед вихо-див декуди?

Бовдур закашлявся сухим кашлем, а відтак про-буркотів: — Ні, не виходив нікуди, лиш раз до про-токулу.

— Ну, як він ту перетримав зиму в сім Адамо-вим убраню, то я вже ціло не знаю, — сказав дід. — То як мене привели, то були вже тоті остатні морози. Приходжу сюди, — студінь така, що най ся преч

каже, а він сам у казни, лежить у тій самій куті, тепер і тим самим мішком накритий. Увесь посинів я боз, а не каже нічого. Я походив троха, посукотав руки, а далі виджу, що нічого не помагає. беру я тай кричу: Ей, — кричу — люде, таже я не син божий, за що ви мене так мучите? То лиш сина божого так записеї мучили, як ви мене мучите! То вони троха мене погаркали, а далі взяли тай затопили в печі про славу, то ми троха відчунали. І відтак, поки аж не окінчилися морози, то все так підтоплювали, бодай що другий день.

— А поки вас не було, то не топили? — спитав Андрій, здригуючись немов від морозу.

— Та каже ось Бовдур, що топили, але рідко коли йім схотілося.

— Ба, а ти чому не допоминався? — спитав єго Андрій.

— Ага, не допоминався! — сердито відбуркнув Бовдур. — Зразу й я кричав, але мене били, бо я сам був.

— Ти сам був! — аж скрикнув з зачудування Андрій. — І довгож ти сам був?

— Цілий місяць. Нікого не приводили, а як приводили, то до другої казни давали, міні на збитки.

— Ну, а доктор же сюди не приходить ніколи?

— Е, ще чого не стало! Доктор! А докторови тут хто що дасть! — сказав з гіркою нашішкою дід.

— Ба, таже, бачу, є припис, щоби доктор щодня, або бодай що тижня оглядав усі арешти, чи здорово в них людям сидіти.

— Може й є де такий припис, але у нас у Дрогобичи нема! Тай що нам до приписів! Ми собі самі свої пани!

— То таки ніколи сюди не приходить ніякий падір?

— Таки ніколи й не приходить, тай годі.

V.

В казни счинився гомін. Сплячі побудилися, повставали, тільки Стебельський лежав на своїм місці, тай Бовдур підперши голову на локоть туманів у своїй куті гризучи багу. Старий жид почав розпитувати

Андрія з разу по жидівськи, а відтак по руськи, а сидячий побіч него на підлозі мужик знов заплакав, хопив голову в руки і почав хитатися в зад і вперед, усе приговорюючи перериваним голосом :

— І яка мене-е лиха доленька несла-а до сего Дрого-обича! Не було міні сидіти спокійно в Борисла-аві, або купити за тих нужде-енних п'ять шісток, щом за-аробив, деякої муки для дітей, тай іти-и до дому-у-у!...

— Також газда! — жартував дід. — Робив день у Бориславі, заробив п'ять шісток, а нині, при святі вибрався до Дрогобича хліба купувати. Тай убрався, нівроку, як стрик на великдень! Штанці нічого, — лекше йти, як на чоловіці того полотнища не багато телімбаєся. А гуня також празнична, — поли хотів підкасати, але відай через помилку повіддирав. А може де в гостях був, та щирі приятелі не хотіли пустити, похапали за поли, ну, а грішному чоловікови годі всидіти, треба до міста, на людей подивитися, себе показати, тай трах, і поли лишив і від добрих приятелів утік! А ту скоро йно показався, став коло косцюла, на самім виднім місці, аж зараз апостоли божі прискочили, та по під ребра, та: клінке ващеці, просимо до покойів!

Чоловік плакав за час тої бесіди, другі сміялися.

— Діточки-и мої, — голосив він, — що там з вами станєся?... Лишив я вас самих у хаті, дріб такий, без кришки хліба! Таже вони там погинуть з голоду, як я завтра не верну до дому!...

— О, далеке ще тото завтра! — сказав чорноголовий жидок. — Було вертати нині, а не йти до Дрогобича за долею!

— От бис мовчав та не різав мене без ножа! — скрикнув чоловік і знов похиливши голову захлинав, мов дитина.

— Та ні, — сказав він по хвили рішучо, — вони мене мусять нині випустити. Що я їм винен? Чи я вкрав що, чи вбив кого? За щож мене можуть держати?... І с тим словом він знявся з підлоги і став коло дверей, приложивши лице до забитої візитирки, де крізь невеличку шпарку видно було кусник сіней і мигали, мов тіні, проходячі сіньми поліціями.

— Діду Паньку! — обізвався тим часом селянин, що лежав горілиць на ліжку, — діду Паньку, чи не ви то вибрали міні з файки решту тютюну?

— Ні, не я, — відповів дід, — там у вас інший гість був.

— Хто такий? — спитав селянин, грізно насуфивши густі, чорні брови.

— А от наш „бургер“! Адить, ще гризе мачку.

Селянин хвилию мовчав, гнівно поглядаючи в кут, де чяпів Бовдур, а відтак не кажучи й слова підійшов ід Бовдурови і затиснутим кулаком ударив його так сильно з верха в голову, що Бовдур аж ковтнув головою о стіну.

— Ти, Бовдуре смердячий, чи я тобі раз казав, щоби ти не лазив до мене в гості! Не руш того, що мое! Зась тобі до моєї праці!

Замість відповіді Бовдур ногою що сили копнув селянина в живіт, хоть сам при тім такий почув біль у нозі, що аж йойкнув. Селянин захитався і оперся плечима о стіну.

— А грім же би тебе розбив! — крикнув він, — то ти ще так міні платиш за мое добро?

— Щоби тобі таке добро й на тамтім світі було, свинойіде! — крикнув і собі ж Бовдур, з натугою схалпуючись на ноги. — То ти би за пушку недокурків чоловікови голову провалив!

— І око бим вибрав за своє! — відказав селянин. — Що мое, того не рушай! Знаєш? Постарайся сам, то будеш мати. Я твого певно не рушу!

— Го, правда, не рушиш, доки буду цильнувати! А най-но лишень обернуся в другий бік, то зараз ханс! Знаємо ми таких!

Замість відповіді селянин замахнувся кулаком на Бовдура.

— Та що, жаль тобі тої мачки? — сказав той по-нуро глядячи йому в лице. — На маєш, коли тя так за нею зуб болить! — І Бовдур, сказавши те, виплюнув усю вже перегризену мачку селянинови в лице.

Потік чорний, вонючий плин по лиці, по боріді, потік на сорочку, долі пазухою, лишаючи за собою чорні смуги. Дід Панько засміявся, Митро тремтячи скулився на своїм петеку, боячися бійки.

— Ну, щож ти міні наробив? щож ти, псе, за того варт? — прохрипів селянин здавленим з лютої голої, підступаючи з кулаками до Бовдура.

— Я тобі віддав твоє, ще й з додатком! — відповів понуро Бовдур і не чекаючи заціпки ждхнув селянина коліном у живіт так сильно, що той йойкнув, захитався і як довгий, гепнув на підлогу. Счинивши тее Бовдур знов спокійно ляг у свій кут, не звертаючи ніякої уваги на крик і лютоване потривчене селянина.

— Се у нас „старший польовий“, — сказав жартом дід Панько до Андрія, — він пильнує свого, як ока в голові і все ладиться виймати тому Бовдурови око, але якось ще доси милосердиться над ним. А воно й варто, бігме, за жменю баги — око!

— А ви відки, газдо? — спитав Андрій селянина, але той, сапаючи гнівно, знов уже лежав на постелі, пакав люльку і завзято дивився на стелю, немов і не чув Андрієвого запитання.

— Вони з Дорожова, — заговорив знов смішками дід Панько. — То велике село Дорожів, і живуть там великі вушобийники, великі палії, тай великі злодії, що все сваряться за моє і твоє, і так уже на тім помішалися, що на остатку ніхто не знає, що моє, а що твоє.

— От бис, діду, стулив ворота та мовчав, а не болов дурниць! — буркнув на него Дорожівський.

— Ігій на твою голову, — відповів сміючись дід Панько, — і то тобі закривно, ненажиро! Таже то чень не твоє, що я заговорю!... От і его грішного, — говорив дальше дід Андрієви — заперли також за „моє“ та „твоє“: десь у якогось жидика купив шкіру за 30 крейцарів, а шкіра вартувала з півтора ринського. То жидик 30 кр. у руки та втеки, а його, наймита бо-жого, жиди в руки та Іванової хати!..

Дід знов засміявся, а за ним і Митро та черно-головий жидик, котрого дід назвав був „кішінковим майстром“. Дорожівський не обзивався більше, тільки сопів, дуючи дим з рота просто до стелі. А Андрій за цілий той час стояв коло стіни край дідового ліжка, держачи перевішений на руці свій пальто. Ноги его боли і тряслися, але він не міг перемогти себе, щоби

сісти де небудь у тоту нечисть та нехар, котрої гдився. Не можучи встояти на місці, він почав ходити по казни, протискаючися між ліжками і людьми лежачими на землі, хоть і так не міг зробити більше п'яти-шести кроків. Усі погані та сумні факти арештантського життя, що разом, мов з ведра жбухнули на него, морочили его толову, неслися в его думках якоюсь серокатою, безладною і скаженою метелицею. Вся нужда, вся погань, усе зопсуге окружаюче его в тій тісній клітці і по за її стінами, по всім світі, на дві цілої людської суспільності, на котре й він тепер чувся зіпхнутим, ціле се людське горе своєю безмірною вагою налягло на него, обдало его широкими, ціпкими своїми огнивами, заглушило в его души его власне пекуче горе.

А там за стінами сеї поганої клітки, на подвір'ю залитім сонцем і вибрукованим гладкими плитами реготалися голосно і здорово поліціяни, граючи в „кікса“. До середини чути було удари палестри о „кічку“, чути було сміхи та спори, крик якихось жидів, переймлених на дорозі враз із стадом волів та загнаних на комунальне подвір'є. Чути було скрип залізної димавки, котрою хтось дмавав воду з керниці. Але більше не було чути нічого, і видно не було нічого; все той самий понурий сумаерк, тота сама заклата і недвижна тінь стояла на брудних, обхарканих стінах, на ліжках та на мокрій підлозі.

— Не знати, чи хоть вечір швидко буде, — сказав дід Панько, накладаючи тютюну до люльки. — А ви, пане — спитав він Андрія — не курите?

— Ні не курю. Вже чого навчився, то навчився, а сего якось не міг навчитися.

— Ну, то ви ще щасливий чоловік. А я би, бігме, здох оту, як би міні не дали курити. Все в мене на тиждень два скрутки йде, — то ліпше купувати, ніж пачки.

Тим часом Митро, хочаки подивитися, чи довго ще до вечера, став на залізний кавалет ліжка, хопився простягнутими руками за віконну крату, підвівся на руках троха до гори і виглянув на двір. Але в тій хвили почувся якийсь тріск, і мов опарений пусте

Митро крату і впав на підлогу, вдарившись беком до елізного ліжка.

— А ти, злодюго якийсь, не можеш там сидіти заміном! Визирати будеш? — почувся з надвору крик капралю, котрий переходячи саме тогди по під вікно з неминною тріпачкою в руці, побачив Митрові руки на ґраті і вцідив по них що моці тріпачкою. Охнув Митро, випрямився, із жалем поглянув на свої руки, на котрих півперек понабігали два широкі синці, мов дві ковбаски. Зо слізки в очех, але з усміхом на устах він промовив до діда Панька: — „Вже швидко сонячко зайде!“ А відтак сів на ліжку, обтер рукавом слізки і почав хухати на болючі руки.

VI.

Забрязчала своїм тоненьким брязкотом колодка при дверех, скрегінцнув ключ, відхилилися двері, а в отвір, не впускаючи до казни й промінчика світла з надвору, пропхалася голова капралю.

— Андрій Темера! До пана інспектора! — кликнув капраль і замкнув двері за виходячим Андрієм.

В казни по его виході на хвилю стихло.

— Якийсь уцтивий панок, бідачиско, — сказав дід Панько.

— От якийсь нероба та волоцюга, — буркнув під носом Дорожівський газда. — Уцтивих панків не водять цюпасом!

— А уцтивих Дорожівських газдів водять? — спитав гризко Митро.

— І ти, жабо, пхаеш свою лабу до гурту! От бис мовчав та дихав! — крикнув на него Дорожівський гнівно.

Знов тихо стало, тільки чути було пакане файки в зубах діда Панька, та жалібне хлипане обдертого чоловіка, що все ще невідступно стояв під дверима, немов дожидав чуда, котре нараз розпахне ті заштабовані двері і пустить его на волю з его п'ятьма шістьками до дрібних, голодних дітей.

Знов: брязнула колодка, відхилилися двері і впустили Андрія з пальтом перевішеним через руку.

— А що сказали? — спитало разом кілька голосів.

— Нічого, — відповів сумно Андрій. — Розпитали і казали ждати, аж папери прийдуть. — Він умовк і почав ходити по казни. Мовчали й інші арештанти. Всім пригадалося, що й вони, кождий, ждуть уже так довго приходу своїх паперів, і може декому з них по при власне горі заскимвіло серце жалем і за сям молодим панком, що одним словом старости та інспектора засуджений був може на таке ж довге чекане, як і вони, — що тим словом, так як і вони, відорваний був від своєї праці, від знайомих, від усього вольного, хорошого світа і заточений ту, в сесь гідкий льох, на дно суспільної неволі!...

Перший перервав важку мовчанку Бовдур. Він, мов мара, піднявся зі свого кута і підступивши до Митра з простягнутою рукою, сказав різко: — Митре, дай хліба!

— А смоли ему горячої дай, не хліба! — сказав Дорожівський.

Але Бовдур не слухав сеї любезної перестороги і підводячи свою руку трохи не під ніс Митрови, сказав другий раз: — Митре дай хліба!

— Та коли бо в мене самого мало, не буде чим завтра й поснідати, заки принесуть свіжий. А міні би на роботу йти!

— Давай хліба! — налягав уперто Бовдур, не слухаючи ніяких доказів.

— Та кажу тобі, що й у мене самого мало.

— Але бо в мене й кришки нема, а я голоден!

— Було не тлити весь рані, було собі лишити й на вечір! — сказав дід Панько.

— Мовчи, стара торбо! — відгаркнув Бовдур, і знов до Митра: — Чуєш, чи ні, давай хліба!

Але дід Панько сим разом не стерпів згідного слова. Мов молодик він схопився з ліжка і застукав о підлогу своєю дерев'яною. — Ти гнилобока помагаю, — крикнув він до Бовдура, ти що ту за пан такий, щоби до тебе й слова не мож було сказати? Ти безпорткий голодранче! Марш у кут та гний дай, поки ти черви до решти не розточать!

І він сильною рукою пхнув Бовдура геть від Митра, що аж той покотився по під стіну.

— Ну, ну, тручай, тручай, трутило би тя в горячку! — воркотів крізь зуби Бовдур.

— Тебе самого най у зимницю трутить! — відрізав дід Панько. — Чого чіпаєшся хлопця? Твій хліб йість? А він лізе тай тому свої лабищі під самий ніс: Митре, хліба давай!

— А так, так міні ся хоче, що міні зробиш! — уширався Бовдур.

— А я тобі що маю робити, сотоно! Най ти той робить, що по смереках дереса, не я!..

Андрієви страх прикро було слухати сю сварку. Він почав тихомирить діда, а далі видобув з кішени добрий кусень хліба і подав его Бовдурови, кажучи: — Ну, на, та повечерий, коли-сь голоден. Се ще міні з дому лишилося, але де міні тепер йіда в голові!

— Е, пане, — сказав дід Панько, — на що ви роздаєте хліб? Не тепер то за годину або й завтра рано схочете йісти, а принесуть не швидко.

— Ні, ні, не зголоднію, — відказав Андрій, — а хоть і зголоднію, то чень видержу, аж принесуть.

— А маєте хоть за що післати?

— Е, е. Маю з собою пятьдесят ринських; то я взяв завдаток від того, до котрого я йїхав; прийдеся з тих грошей де що троха минути, хоть вони, правду кажучи, не мої.

— Ну, та певно, в такій пригоді, то чоловік мусть ратуватися, як може, — сказав дід Панько.

А тим часом Бовдур дивним, страшним поглядом дивився на Андрія. Він ще держав у руці его хліб, не дякував, не говорив нічого, але здавалося, немов се Андрій дав йому не кусень гарного, пшеничного хліба, а розпалене залізо в руку, так скривилося ціле Бовдурове лице, такий якийсь дикий, неописаний вираз прийняло воно. Чи біль, чи жадоба, чи подяка виражалися так на тім лиці, — се годі було розміркувати, тай арештанти не звертали на те ніякої уваги. А Бовдур, поглядівши хвилю на Андрія, немов мірячи его очима на всі боки і трібуючи его сили, стис у правій руці хліб, відкусив з него за оден раз спору пайку і мовчки

поліз назад у свій кут, де зараз і втонув, — тільки чути було глухе цякане уст, жвнякаючих сухий хліб.

— Господи, різні люде бувають на світі, — почав балакати дід Панько. — Оден би, як от наш Дорожівський, за кусник хліба брату око виймив, а інший, хоть сам голоден, а другому й остатнє дасть. Тай то, видите, не лиш люде такі, але й цілі села. Декуди в селі то нарід жреся, беся за межі, за містки, за ступінь трави, за бодяк, — одним словом, пекло йисне. Ні там діда обдарують, ні подорожного приймуть, нікого не поратують. І раз у раз усі запопадають: а се моє! а се моє! І так за тим „своїм“ убиваються, а ту все тратять, усе тратять того „своє“, все йім якось тіснійше стає на світі. А по других селах, ло люде живють як братя, згідно, приязно... Сва-рок там ані обмови нема, оден другого і в роботі підратує і грішми і худобою в потребі зазичить, і бідного не опустить, і подорожного прийме, нагодусь, — ну, і якось про то не бідніють — живють і мають і дітем своїм лишають. То вже о тім хто як хто, а я добре знаю, хоть не багато я й ходив за прошеним хлібом. Але то вам можу сказати, що туди по Підгіррю нарід далеко ліпший, ніж тамтуди по Долах.

— Бо може там біднійший? — сказав Андрій.

— Та воно Господь знає як, — відповів дід. — Воно то, видите, ніби так, а ніби й не так. Бо по Долах і ґрунти ліпші і газди є багатші, а тільки якась така згрижа̇ межи народом, таке вороговане, що крий Боже. А ту прийді й до найбіднійшого, то й той не відправить чоловіка голіруч, а все хоть що то, а уткне в руку.

Тим часом на дворі вечеріло. Сонічко зайшло, а в казни стало вже й зовсім темно. Дід Панько встав, а за ним також Митро, і покліякали до молитви.

— Ну, час нам лягати спати, — сказав по молитві дід. — Тільки не знаю, де би ту вас, паночку, примістити. Відступив би я вам своє місце, але я старий, каліка...

— Ні, ні, не треба, — перебив его Андрій. — От то би було красно! Я й так не хочу спати, ноги в мене молоді і здорові, перебуду сю ніч на ногах, а відтак побачимо, що Бог дасть.

— Е, говоріть ви своє! Добре то так казати, але так не йде, — відказав дід. — От би ви, Дорожівський, відступили своє місце паничеві!

— У нас нема для паничів місця, — відворкнув Дорожівський. — Най паничі панують а не до арешту лізуть. А як їх мара й сюда нанесе, то най лежать під ліжком. Там безпечнійше, є де розвернутися, тай уже чоловік не впаде нікуди!

Прикро вразили Андрія ті жорстокі слова, але він змовчав, і ще раз просив діда Панька, не клопотатися ним, він уже собі якось порадить...

Аж ту Митро сіпнув его за полу і прошептав:

— Ви, пане, тепер ще троха ходіть, а я засну, а як змучитеся і схочете спати, то збудіть мене, то я встану, а вас пущу на своє місце.

— Добре, братчику, Біг запласть тобі, — сказав Андрій. — На маєш тут мій пальто, накрійся, бо вночі буде холодно, а міні він, хоть лехкий, а вже зачинає важити на рюці.

Всі полягали, хто роздягаючись а хто й ні, — лиш Андрій, широко витріщаючи очі, щоби не завадити о що небудь серед густої пільми, почав звільна, мов заклата душа, ходити по казни, мірно стукаючи черевиками о мокрий, асфальтовий поміст.

VII.

Мисли его, придавлені ваготою всіх нинішніх вражінь, зразу рвалися і путалися. Їму мерещилися беззв'язні обривки тих картин, що він нинішнього дня бачив і чув, і палили его мозок своєю кричучою неправдою, морозили кров своєю безграничною поганю. Але поволи, поволи, коли темнота чим раз густійше заліплювала его тілесні очі, думка успокоювалась, міцніла, порядкувалась, пам'ять запановувала над картинами уяви, дух его з трудом, але живо немов вигарбувався з сеї темної западні на ясні зорі, на чисті води, на вольний, веселий світ, котрий він покинув нині рано, ах, не знати на як довго!...

А світ той ніколи ще не видався ему таким хорошим, таким веселим, таким вольним, як саме послідніми днями, як саме нинішнього поранку! Ніколи душа его не чулась такою сильною і смілою як нині, саме перед страшним, глибоким упадком. Ніколи тільки блискучих надій на майбутнє не роїлося в его голові, як саме нині, на кілька хвиль перед ударом, що мав їх усі в зароді розбити. Ніколи ще зоря любови не сяла для него так ярко, так чудово, так принадно, як саме нині, перед тою хвилиною, коли мала для него загаснути — може й на віки!...

Ціле его життя пройшло в бідності і недостатку, в важкій боротьбі за прокормлене, за науку. Він кінчив школи круглим сиротою, без вітця, без матери, вдержуючися власною працею. Від малку ще він привик до праці, полюбив науку і чим висші класи проходив, тим з більшим запалом прикладався до науки. Найбільшою втіхою для него було натрафити на хороших професорів, котрі вміли б зацікавити, давали би поле ученикови до власного мислення, заохочували би до власної праці. По за науку, по за читане книжок шкільних і не шкільних він не знав світа, пройшов гімназію дитиною, аскетом, і ще перед матурою почав слабувати на груди й на очі.

По maturі він для поправлення свого здоров'я поїхав до одного свого товариша в гори і там пізнав сестру его, Ганю. Незвісне доси чуте любови до жінщини пробудилося в нім, почало будити его молоду кров, отворило звільна его очі на дійсне життя, розвіяло книжковий туман, крізь котрий він доси мало добачав дійсного світа. А й нове, університетське товариство, серед котрого він опинився, наводило его на нові думки, розчинило перед его очима нові погляди на життя, на ціль науки, на ціль освіти і всіх людських змагань. І его давнє минуле стало перед ним у іншій світлій, многі з гімназії винесені переконання та вірування розвіялися без сліду. Се була важка внутрішня боротьба, довга й руйнуюча, і тільки любов піддержувала его в ній, додавала ему сили. Разом з ним і Ганя, з котрою він живо переписувався, переходила всі фази розвитку думок, і та їх спільність кріпила їх до дальшого поступування по розпочатій дорозі. Вони змо-

влялися — віддати жите своє боротьбі за свободу: свободу народа від чужовладства, свободу людини від пут, які на ню накладають другі люде і нещасно уладжені суспільні відносини, свободу праці, думки, науки, свободу серця і розуму. Вони розбирали між собою живо ті нові, високі думки, слідили їх розвиток у цілм сучаснім світі, радувалися новими їх прихильниками, старалися угрунтувати на них увесь овій світогляд. Се були блаженні хвилі для Андрія і Гані, коли людина з людиною сходиться любимими думками, подає дружно руку на полі найсвятійших перековань! Але обойм ще чогось хибувало. Після горячих спорів о теорії, після читаня найкращих і найосновніших писань про займаючий їх предмет, вони мимо волі заглядали одно одному в очи, глибоко-глибоко, немов старалися вислідити в них ще щось більше, як згідність теорій. Їх очи палали огнем горячішим від огню перековань, їх уста тремтіли не словами наукових доказів, їх лица паленілися не втіхою з відшуканої правди. Їх кров грала живійше, коли зійшлися, і се була друга могуча сила, що перла їх ід собі. І нераз серед читаня, серед горячого теоретичного спору їх голос тремтів і звільна замирав на дрожачих устах, рука шукала руки а очи любих очей і — — —

— Ах! — зойкнув півголосом Андрій, живійше забігавши по темній казни, — чому ті хвилі так скоро минули, чому не тривали довше? Чому я мусів стратити тебе, на віки стратити, Ганю, щасте мое?...

З трепетом трівоги думка его перелетіла через сумні, важкі часи переслідування, муки за его любимі погляди. Він бачив себе в тюрмі, перед судом, — ему поперед очи пересувалися йідкі, безвстидні насмішки газетярські над его думкою, над его любовою. Він дрожав цілм тілом від тих споминок, немов від морозу. І далі ему прийшла на гадку его страта. Ганині родичі заклали ему бувати в їх домі, видітися з Ганею, переписувати ся з нею, переловлювали листи, котрі він крадькома слав до неї, щоб у своїм горю обмінятися хіть кількома словами з коханою людиною. Швидко й того не мож було зробити... Ще два-три рази блисло ему его давне щасте — на кілька хвиль, а відтак настала ніч, темна ніч горя, сумніву, розпуки... Ганю

присилували вийти за муж за другого... Андрій переболів сесю страту, глядів на ню супокійно.

— Та що? Він чоловік добрий, щирий, він не прибе єї думки, не приглушить єї серця, вона щаслива з ним, полюбила его, — але я!... Що я без неї? Адже вона була моєю душею, моєю силою, моєю надією, — а щож я тепер без душі, без сили, без надії?.. Труп! ходячий до часу трун! Все, що я найдужше любив на світі, стало моїм горем. Як би я не був так усею душею полюбив єї, я був би тепер міг ще полюбити другу, найти втрачене щастє! Як би я не був так усею істою полюбив свободи, не був би я тепер терпів неволі, або й неволя не була б міні такою ненависною, такою болючою!...

І далі приходить єму на думку послідне звиданє з нею, вже замужною, от тепер, учора, нині рано! Їїх розмови, їїх радість перемішана з горем і жалем, усе те пече его, мучить, давить до землі. А прецінь він був щасливий, ох, який щасливий! Бо в ті хвили він почув, що его давня любов не вистила, не завмерла, а жие, палає як давно, панує над его мислями, як давно, держить за поводи всі его бажання і жадоби, як давно... Правда, він тепер десять раз глибше почув свою страту; рана загосна вже з часом по троха, тепер відновилася, кров. утишена горем та недугою, знов розіглася; — але що з того! З давньою любовою він почув у собі й давню силу, давню охоту до праці, до боротьби за волю..

— Ганю, серце моє, що ти зробила зо мною? — шептав він їй, уносний труючим щастєм.

— Щож я зробила з тобою?... Сам ти казав, що не вяжеш мене... А я так богато, так богато перетерпіла задля тебе! Роки цілі!...

Сльози котяться з єї очей, а він тисне єї до серця, немов давні, хороші хвили їїх свободної любови зовсім ще не минули.

— Ганю, доле моя, що ти зробила з собою? Чи буде у тебе досить сили, опертися окружаючій погани, розвиватися і стояти за свободу, за добро, так як ми колись собі прирікали?

— Я не забула того, мій милий, і не забуду ніколи. А сили в мене стане. Мій чоловік pomoже міні!

— А зо мною що станеся, Ганю? Хто міні може витривати на тяжкій дорозі, самому?...

Вона обіймає его і всіхаєся.

— Не бійся, милий мій! Не журися! Все ще добре буде, всі будемо щасливі, всі!...

Андрій хопився руками за голову і знов почав бігати по казни.

— Всі будемо щасливі, всі?! Ні, се помилка, Ганю! Всі будуть щасливі, колись, пізні внуки наші, котрі й не знати муть того, що терпіли, як мучились діди їх та прадіди для їх щастя!... А ми що? Оди-ниця серед мільонів! Якаж єї ціна? І ми хочемо бути щасливі, коли мільйони довкола нас у сльозах родяться й гинуть!... Ні, *mein' Lieb', wir sollen beide elend sein!* А ти не віриш тому? Побачиш!...

Він ходив далі, широко отвореними очима вдивляючись, немов всисаючи в себе густу пільму. І бачилось ему, що пільма й справді плине в его нутро, всіми порами, заливає всі нерви, наповнює всі мускули, всі кости і жили, що вже не кров, а згущена пільма котиться холодним потоком до его груди, до его серця. Его проняла судрожа, йому лачно стало, але лиш на хвилю. Він хотів отрястися від того приви́ду, але швидко побачив, що се не привид, а дійсна правда. І він ходив далі і все всисав у себе всіми порами нові хвилі холоднової пільми, наповнювався ними, мов губка, віддихав пільмою, чув єї холодний повів у горлі, в лехких, усюди. І ему робилось чим раз лехше. Біль утихав. Спомини німіли. Уява замерла і не сунула ему вже перед очі ніяких картин, ні вкритих ожеледдю гора, ні залитих ярким світлом щастя, розігрітих огнем любови. Все заніміло, замерло, зупинилось. Йому стало так лехко, мов у літній купели. Ось він хлюпочеса ледви чутно в чистих, лехких хвилях, що тихо-тихо, легенько-легенько повзуть круг него, пестять его тіло. І ось ему протято жили — зовсім нечутно, зовсім без болю, і кров з них плине так лагідно, так солодко, так любо. Плине, випливає тота невсипуща, революційна кров бурлива, а на єї місце починає без перепони, звільна обертатися в его жилах згущена, тягуча, холоднава — темнота... З останніми краплями крови горячі сльози полились з Андрієвих очей. Далекий голос

дзвона, мов удар грому, перервав тишу, ударив немов молотом у Андрієве ухо. Він зворухнувся, отямився.

— Ах, перша година, а я такий змучений, ледви живий! — прошептав він і напояцки почав шукати місця на ліжку побіч Митра.

— То ви, пане? — зашепотів пробуджений Митро, — лягайте ось ту, я встану.

— Ні, ні, не треба, — відказав Андрій, — міні досить місця ось ту, коло тебе! — І він притулювся побіч Митра, обнявши его рукою за шию. Ні, горяча, революційна кров ще не виплила з него, сльози полились на ново з его очей, він почав горячо цілувати Митрове лице і его горячі сльози полились на молоде, дитиняче лице его непросвіченого брата.

— Ви чого плачете пане? — спитав стиха Митро.

— Бо я нещасливий, Митре!

— Не плачте, — відказав хлопець. — Якось то буде. Адить, я може ще нещасливіший від вас, тай не плачу!

Пітьма важким пластом залягла казню, придавила всі серця, що билися під єї тиском: котре спокійно, котре трівожно, котре болізно, а котре щасливо. А на крайчику ліжка, обнявшись, заснули поруч себе дві молоді голови, просвічена поруч непросвіченої, і спали так спокійно, немов про ніяке горе їм ніколи й не снилось.

VIII.

Арештанти встали на другий день дуже рано. Їїх збудив капраль криком та прокляттями. Зараз Стебельського і Дорожівського вигнали замітати в канцеляріях та коритарях, носити воду, загалом до „хатної“ послуги. Дід Панько, Митро, вчорашній плачущий мужик — він був з Опакої — і чорноголовий жидик цішли з мітлами замітати місто. В казни лишилися Андрій, Бовдур і старий жид, що все ще голою головою лежав на мокрій підлозі і харчав, мов підрізаний. Бовдур також не вставав, не думав навіть митися, а тільки напився води і мовчки передвигаючи голі, блискучі від пухлини ноги, ляг назад у свій кут.

На світі розвиднювалося. Сонце пишно сходило на погідне небо, на світі будилися люди до праці, оживали нові надії, лилися з серць молитви о хліб насущний, о здоров'я та тихий, супокійний прожиток. У казни того не було. Тут оживала свідомість людська тільки для нової муки; перше, що ту доносилося до слуху, то були слова лайки; перше, що виривалося з уст, були проклятя.

— Грім би їх побив та би їх побив, з їх порядками! — воркотів у своїм куті Бовдур. — Держать чоловіка о голоді до десятої години, доки там якомусь свинопасови не сподобається встати та роздати тоті мізерні крейцарі! Аби їх тільки колько в кождий бік шпигнуло, кілько міні ту тих крейцарів дали!...

В казни вже стояв той сірий сумерк, що й за білого дня, і Андрій, користаючи з вільнішого місця, почав ходити по казни, хоть ноги его ще дрожали з утоми і голова ваготіла на плечех. Але він чув, що его тіло від сеї ночі мов приском посипане, і его брала обридь знов лягати на ті вонючі сінники, котрих, бачилось, сама гнила пара прогризала шкіру, втикала свій бруд до крові. Він ходив і думав.

— І чому то чоловік не машина, така, котру-б тільки розум накручував на свій лад? — думав він. — По що ще тої другої, необрахованої сили — чутя, котре путає та мішає правильний хід розумової машини? От і міні, як би по розумному, треба було ту нині сидіти? Ні! Жив би собі у Львові, хоть бідуючи та лихо лихом латаючи, а все би жив та працював та вчився, і був би вольний, безпечний... до якогооь часу. А то ось.. приперло мене їхати до Дрогобича, щоби побачитися з нею хоть на деньок, хоть на хвилю. Ну, і побачився, почув у груди новий прилив того чутя, що так много горя принесло міні в замін за краплину своїх солодоців, — тай тепер опять! А жаль, що так склалося! Тепер я чую в собі подвійну силу до роботи, — та що, руки звязані!

Ходячи по казни, Андрій кілька разів зиркав на Бовдура і завважав, що той невідступно водив за ним очима з якимось дико-понуриим поглядом. Андрієви почало ставати якось моторошно під дозором тих очей без людського виразу, блищачих тільки блеском гни-

лого порохна. Він почав чутися ще більше стиснення серед тих тісних стін, серце его трівожно забилося, немов рвалося геть на ясний світ із сеї відразливої ями, замешканої упирем, що висисає звільна теплу кров із груди. Але Андрій не подався тому страхови, — в его серці надто много було любови до людей, а особливо до всіх „принижених і оскорблених“, надто много було віри в доброту людського серця, щоб зараз же підозрівати чоловіка нещасливого як він сам, о які небудь погані замисли. Свою мимовільну дрож і тривогу він складав на змучене і ослаблене тіла і перемагаючи самого себе кинувся на дідове ліжко, щоб троха пропочити. Але по хвили зірвався мов обпарений, трясся весь, хапався то за груди, то за руки, то за голову, трібував ще раз ходити по казни, та не довго зміг. Утома взяла своє, він упав на ліжко і швидко заснув твердим, мертвецьким сном.

І сниться ему, що якась слизька, погана рука поволи розвертає одіж на его грудях, розвертає сорочку, а далі й груди самі, — кости розступаються перед нею, а рука толочиться в середину, холодна, обридлива. Вона намагає до серця, добирає до него обережно крізь путаницю жил та артерій, немов ловець, що хоче зловити воробця серед хворосту. Ось вона вже близько, — він чує то по холоді, що проникає в глуб, мов вістре ледового ножа. Але ось і серце почуло ворога, забилося, заметалося на всі боки, мов пташка в клітці, — натужуєсь, крітаєся в зад і в боки, щоб не датися зловити. Але таємнича рука, перта незнаною силою, лізе все далше і далше, розняла широко кріпку долоню, ще ширше розчепірила пальці і вже туй-туй, туй-туй зловить трепечуще серце, зловить і задавить! Острий, прошибаючий біль мов блискавка проняв Андрієве тіло, — він прокинувся і схопився на рівні ноги.

— Ігій, а се що таке? — промовив він, протерши заспані очі і розглянувшись по казни. Ему здавалося, немов хтось в одній хвили зняв з его груди великий тягар, котрим вона підчас сну була наведена, і ще повіділось ему, немов у першім просоню побачив нахилене над собою чорне, страшне лице Бовдура. Але се певно лиш зо сну ему так повіділось, бо тя-

гару на его груди не було ніякого, а Бовдур спокійно сидів у своїм куті з ногами замотаними в мішок і навіть не дивився на него, а встроїв очі десь у кут, немов розглядав риси плям від харкотиння на стіні.

— Е, се певно заціпка надавила міні груди, — подумав собі Андрій, відігнав заціпку і знов полегшився на ліжку.

Его збудило дзвірконе ключів і гомін входячих з роботи арештантів. Вони внесли з собою капинку свіжого повітря, внесли якийсь запах вольного світа, і в темній, понурій казни новеселіло. А тут ще чорноголовий жидок при замітаню найшов чотири крейцарі, котрими дуже втішався і за котрі рад би був накупити Бог-зна яких достатків, щоб провести празнично нинішній щасливий день. А Стебельський і Дорожівський газда принесли по цілій пригорщи недокурків усяких цигар; тільки що Дорожівський свої показав тай назад сховав, а Стебельський розділив свої „на вею казнию“. Ті недокурки, то була єдина заплата для арештантів замітаючих канцелярії, тай то заплата для них велика і принадна.

Аж ось надійшов і вахмістр з грішми і призначивши на кожного арештанта 14 кр., післав двох, т. є, діда і Митра, в супроводі поліціяна на місто для закупу хліба тай чого там ще треба. І Андрієви також дали 14 кр., а він доложив до них ще своїх 20, і попросив, щоб купили і ему хліб такий, як самі їдять, і ковбаси. Коли Андрій зі своєї мошонки виймав тих 20 кр., то певно не бачив того, що з кута блимали Бовдурові очі і невідступно слідили кожний его рух, міряли і важили обем та зміст мошонки, слідили дорогу, куди кладе єї Андрій, і якоюсь заздрістю, якимось гнівом запалали на вид винятих із неї 20-ти кр., немов ті 20 кр. винято у самого Бовдура з під серця.

І знов ходить Андрій по казни, і знов думає. Думає про Ганю, про єї жите з чоловіком, як вона в своїх листах ему описувала, думає про своє одиноцтво на світі, про своє обезсилене через утрату коханої людини. Та ні, набігає друга, веселіша думка, ні, я не одинокий! Є в мене товариші, щирі, сердечні, горячо переняті тою ж думкою, що і я. Вони й допоможуть у петребі і порадять і розважать! Та все таки — тут ури-

вався думка опять на сумнім, болючім тоні. Та ні, на- бігає нова думка з новою потіхою, адже й вона для мене не страчена: любить мене, як уперед, не цураєся мене, не відгороджуєся від мене своїм сльобом, мов му- ром, переписуєся зо мною, і радить і розважає так са- мо щиро, як уперед; тай він чоловік хороший і при- ятель мій і думок однаких... Ах, та все таки! — і знов уриваєся весела думка і Андрій мов під вагою вели- кого болю опускає голову, а з очей его котяться дві несмілі, тремтячі сльози, пекучі як огонь і ні крихти не влекшуючі серця. Він швидко втирає їх і знов хо- дить по казни, стараєся не думати ні про що, а вла- стиво думати тільки про звичайні, близькі річи, от хоть би про їду.

— А воно цікава штука, — каже він сам до себе. — Поки не згадували про їду, то поти й я не чув голоду і жолудок сидів тихо, хоть порожний. А тепер нагадали, то й він, мов старий пес, починає воркотіти та крушнитись. Се би в псіхологічний дневник втя- гнути — „вплив думки на органічні чинности“... От гарна би річ була вести такий дневник, де би втягано завсіди кождий об'яв чутя, кожде вражінє, і то день за днем, довший час! Цікава би вийшла статистика духо- вого житя! Пізнали б ми, якими то вражіннями, якими чуттями найбільше живе чоловік, яке то буденне житє тої „божої іскри“, котра в рідких, виємкових хвилях так високо зноситься!

Его заняла думка такого дневника і він розбирав та проводив єї на всі боки, входив у подрібности, не- мов ось-ось збирався сам єї ввести в діло. Треба кіль- кох, кільканадцяти людей, совісних, відданих правді, — думав він, — щоб вони розібрали поміж себе го- ловніші об'яви псіхічної діяльности і щоб кождий пе- реважно нотував об'яви свого відділу, а прочі тільки з де-більшого. Та ні, так би ні до чого не дійшли, бо проклята ріжниця вдач, хвилевих успособлень, обста- вин усе перепутає. От як би який небудь механічний псіхометер винайти, похожий на той, що зладив Вундт для міреня інтензівности чутя! Штука вийшла б ці- кава і важна для науки. Доси псіхологія займаєся я- кістю вражінь, а про масу їх мало й гадки має. А прецінь, бачиться, ту ключ до розв'язання не одного псі-

ологічного вузла, бож певна річ, що ті вражіння і
утя, що найчастіше повторюються, найглибші сліди
итолочують у душі. Статистика, статистика допоможе
йти глибше в загадку характерів і вдач людських,
ак як допомгла вже вийти хоч троха в психологію гро-
ад і мас суспільних!

Поволи, поволи такі думки про науку, про теорії,
е тикаючі серця і чути, вспокоїли Андрія. Їм при-
адалися товариші молоді, горячі, віддані широко думці
ро свободу і щасте людей, пригадалися їх спори,
їх спільні змагання до поповнювання свого знання, їх
итиняча радість з пізнання кожної нової правди, і їм
стало так легко, так весело, наче він знов меже ними,
наче ні его ні нікого в світі не давить уже віковична
гадь людського роду — неволя! Їго уста бліді, щасливі,
пентали мимоволі слова пісні:

Гаж не завжди бурливе море, — тихее частіш!
Гаж і в бурю не всі човни гинуть! — тим ся ти
потіш!

А хто знає, може в бурю іменно спасешся ти,
Може іменно тобі ся вдасть до ціли доплисти!...

IX.

Забрызчала колодка, отворилися двері, — се вер-
нулися з міста арештанти з закупленими живностями.
Почався гамір. Дід Панько роздавав хліби, сіль, тю-
тюн, цибулю, хто на що гроші дав. Арештанти посі-
дали де хто міг і почали їсти. Бовдур, котрий нині
був очевидячки роздразнений, проклинав півголосом діда
Панька, що ему дав такий малий хлібець, а сему чор-
номазому підсвинкови такий великий.

— Та бо его за 19 кр. а твій за 14, — толку-
вав дід, не зважаючи на Бовдурову клятьбу.

— Штирнацять би тобі зубів випало, торбёу! —
відворкнув замість відповіди Бовдур і почав по вов-
чому кусати свій хліб, не краючи ні ламаючи.

— Та на ти нож, Бовдуре, — сказав Митро.

— На що? Хіба тобі голову відрізати! — гарк-
нув Бовдур і вкусив усім ротом кусак хліба. В его
руках був уже з цілого лиш невеличкий крайчик.

І Андрій забрався до йди. Він покравяв привесену ковбасу на рівні кусники і розділив між усіх, нікого не минаючи. Доржівський і Бовдур ані словом не подякували, а Бовдур узяв поданий кусник і не обзираючи его навіть, кинув у рот, мов у пропасть.

Дивлячись з боку на те, як їв Бовдур, можна було подумати, що сей чоловік страшенно голоден, з такою ненажерливою закланністю теребив він свій хліб, так швидко щевали в его роті величезні кусаки хліба. Ще другі й не прибралися гаразд до своїх хлібів, а вже Бовдур не мав свого ані крихітки. Одну хвилину він сумно поглядав на свої порожні руки, а на его лиці виднілася така голодна мука, немов би він від кількох днів не мав і кришки хліба в устах. Андрій поглянув на него і напудився того неситого виразу лиця і тої ненайідности Бовдура. Їму здавалося, що Бовдур міг би тепер зїсти першого ліпшого чоловіка цілого і що він от-от кинеся на котрого арештанта і відкрийть йому зубами такий самий кусак живого тіла, як ті кусаки хліба, що безслідно пощевали в его роті.

— Чи він у вас завоігди такий голодець? — питає Андрій діда, з відразою відвертаючись від Бовдура.

Дід поглянув і також живо відвернувся.

— А тобі що Бовдуре? — спитав він. — Шальга на тебе находить, та хочеш людей кусати, чи що? — А відтак обертаючись до Андрія, дід додав:

— Ні, то лиш нині єму щось таке сталося, чи нєтлю зїїв, чи що. А звичайно звантажить отак цілий хлібець, випе з пів скіпця води і лягає в божий час на своїм місці.

— Може се й шальга, не знаю, — відказав по-нуро Бовдур, — але я їсти хочу.

— А може би пан були ласкаві заждати, аж їм слуги з трахтирні принесуть печеню, — дразнив дід.

— Я їсти хочу, голоден! — повторяв з тупим упором Бовдур.

— Ну то їджд, або хто тобі боронить? — сказав чорноголовий жидок.

— Не борониш? — звернувся до него Бовдур, впиваючись очима в надпочатий великий хліб, що лежав перед жидком, — не борониш, ну то добре. Да-

вай! — І він простяг обі руки до хліба. Жидик хопив хліб з перед рук Бовдура.

— Давай! — крикнув Бовдур і его очи заблищали якимось страшним огнем, — давай, бо або твоя смерть або моя!

— Овва, — передразнювався жидок, — або твоя або твоя! Що має моя смерть бути? За що? Вступися по добру та хирій, бо я йісти хочу.

— А я також хочу, — відказав лагідніше Бовдур. — Давай сюда хліба!

— Чи ти стікся, чи що? Чого ти мене вчепився? — крикнув жидик. — Вжесь попустився Митра, то до мене лізеш!

— Давай хліба, давай, змилуйся надомною! — лебедів плачливим голосом Бовдур, але его очи загарилися чим страшнішим огнем.

— Будь ласкав, Бовдурику, любчику, — відказав так само лагідно жидик, — іди собі з Богом до дідька!

Замість відповіді на сесю побожну відправу Бовдур високо підоймив оба кулаки і разом, мов дві довбеньки, спустив їх на голову жидика. Мов сокирою підтятий повалився жидик до долу, а кров з носа і з рота булькнула і полилася на хліб, на поміст, на ноги Бовдура. Але жидик не кричав. Тільки отямившись він мов скажений схопився на коліна і обома руками впився ніхтами в голі, попухлі Бовдурові ноги. Бовдур глухо заревів з болю, почав копати ногами, але не міг позбутися жидика. Він хопив его одною рукою за-волоси, а другою почав гримати в плечі, але жидик не пускав, а чим раз глибше вдавлював ostrі ніхті в Бовдурове тіло, аж з під кожного ніхтя кров виступила. Бовдур не пускаючи жидикового волоса, сіпнувся в зад і жидик упав лицем на поміст. Але й ту ще він не пустив голосу з уст, тільки швидко хопивши закровавлений хліб, замахнувся і на осліп ударив ним Бовдура в живіт, аж тому загелкотіло в нутрі. Бовдур пустив волос і хопився обома руками за живіт, немов побоювся, що той як розбита бочка не розлетівся на кусні. А тимчасом жидик піднявся с хлібом на рівні ноги. Его лице, посиніле з болю і злости, було ціле майже в крові, з очей виступали сльози,

губи розбиті віддулись, а зуби міцно стялися — оттак він випрямився і не кажучи й слова замахнувся на Бовдур другий раз важким бохоном хліба.

— Та розбороніть їх, бійтеся Бога! — кричав остовпілий з переляку Андрій, відвертаючи очі від того сташного виду. Він був дуже вразливий на всякий біль, а на чужий більше як на свій, і ему здавалося, що кождий удар влучає в него.

— А якже, ще чого не стало! — відповів їм відячи даліше спокійно. — не треба! Таке їм то потрібно, трохи розрушатися, розімнятися... на печінку легше. А ще як із себе троха тої поганої крові зцідять, то вже й геть-геть їм полегшає. Дайте лишень спокій, вони так як ті собаки: погризуться тай полижуться. А якби хто брався їх розборонювати, то я не знати о що заложуся, що вони б оба кинулися на того.

А тимчасом борці, зацінені, спосочені стояли наготові і ждали, хто кого перший ударить. Але лиш хвилию ждали, а відтак оба, мов на коменду, кинулися на себе. Бовдур ударив жидка кулаком по руці, і з неї випав хліб, а за то жидок лівою рукою зайіхав Бовдурови межé-очи. Відтак сченилися разом і вже не видно було, хто кого бє, штовхає, дре, калічить, аж поки оба не попадали на підлогу і не пускаючи оден другого з рук. разом мов два звірі не заревіли: Гвалту! Гвалту! Ратуйте!

На крик влетів до казни капраль з тріпачкою в руці, а видячи борців покровавлених на землі, крпчачих і все ще не перестаючих дертися, обернув тріпачку „старшим кінцем“ т. є взяв ремінь у руку, а дерев'яним держакон почав на осліп цідити обох, куди попало. Залускала ручка о кістки, загепала о набрескле, напухле тіло, мов о подушку, — а борці ще не пускалися, ще не переставали кричати, мов пацюки, котрим незручний різник лико встроимив ніж у груди. Капраль розлютився й собі ж, і не кажучи нічого, почав обох частувати кінцями чобіт по під ребра. Аж тим способом ему вдалось розборонити їх. Вони попускали оден одного і розширслися по кутах, але капраль не переставав лущити їх держакон, куди тільки міг засягнути.

— А драби! А злодії! А опришки! — шипів за-
диханий капраль. — То вам не досить одного лиха,
ще битися будете? Пождіть гадюки, я вас навчу!

— Та то він мене зачепив! — заревів жидок з
плачем. — Хотів міні видерти мій хліб! Що я ему
винен?

— А ти пацюку нешкребтаний! — ринів ка-
праль і знов на Бовдурову спину посипалися дер-
жаки мов град. Бовдур мовчав зігнувшись в дугу, аж
поки капраль не втомився і не перестав бити.

— Га, пожди, навчу я тебе другим хліб відби-
рати! Мало тобі свого, ненайіде мерзенний? — кри-
чав капраль ідучи до дверей.

— Мало! — глухо, понуро відповів Бовдур.

— Що, ти ще пащеку рознимаєш? — лютився
капраль, замахуючись з далека тріпачкою. — Не будеш
мовчати, ти гною смердячий? Одже пожди, як тобі
сего мало, то й того не будеш видів! Пропосться троха!
Не будеш такий скорий до бійки. Навмисне буду про-
сив пана вахмістра, аби тобі завтра нічого не дали!
Будеш ти міні свистав, чекай! А ви ту, пам'ятайте собі,
— обернувся капраль до прочих арештантів — не
дайте ему ніхто й понюхати нічого! Най песся кров
знає, як битися! А скоро що почне, зараз мене кличте,
я ему зроблю справу!

Понура, важка мовчанка настала в казни по ви-
ході капраля. Щось немов усім здавило горла, кусник
хліба не йшов нікому в рот. Усі чули, що те, що ста-
лося перед їх очима, надто вже погане і нелюдське.

Тільки Стебельський, сидючи на підлозі на тім са-
мім місці, де звичайно спав, йів спокійно свій хліб,
закусував маленькими кусниками ковбаси, а коли на-
стала цілковита, глуха тиша в казни, він, обертаючися
до Андрія і обводючи рукою кругом по казни, сказав:
— *Nemo homini lupus!*

Андрій, блідий як смерть, устав і обернувся до
Бовдура, тремтячого, скуленого в куті, закровавленого
і синього як боз, але той вид відобрав ему опять силу,
— він не міг і слова промовити, стояв та дивився з
виразом глибокого болю на лиці.

— А видиш, треба тобі було того? — відозвався
дід Панько, беручися знов до йди.

Бовдур мовчав.

— Бовдуре, — промовив нарешті Андрій, — я ти такий голодненький, то було сказати міні, я й так свого хліба не зйім. По що було бійку зачинати, я тобі дам хліба, кілька хочеш...

І він узяв свій хліб, відкріп з него невеличкий кусник для себе, а решту подав Бовдурови.

— Не треба міні твого хліба! Жри сам! Давися! — ревнув Бовдур, не підводячи очей до горш і шпурнув поданим хлібом під ліжку. Андрій задеревів зо страху та з дива і не кажучи й слова, відступився. А Митро поліз під ліжку, підняв хліб, обтер, поцілував і положив перед Андрієм.

— А тобі, тумане, що такого? — сказав грізно дід Панько до Бовдура. — Пощо святим хлібом мечаєш? Кольки би тя сперли, ти відміно якась!

— Вас усіх найзіпруть — буркнув Бовдур, — усіх! І мене про мене!...

Сказавши те він ударив кулаком о підлогу, аж луск пішов, а відтак звився в клубак і ляг на своє місце.

Х.

Андрій довго ходив по казни, поки зміг зовсім успокоїтися. А коли вернулися его духові сили, він старався летіти думкою геть-геть з того проклятого місця плачу, недолі та заперечення всякої людської гідності. Він переносився думкою в інші, красші місця, де молоді, чисті серця високо понад усе піднимали хоругви людськості, де виковувалися могутні зброї, де колись — незадовго! — мали стати до боротьби за людськість, за єї святі права, за єї вічні, природні змагання. Він переносився думкою й туди, де билось одиноке жіноче серце, прихильне до него, може в тій хвили заливаючися кров'ю з жалю над его нещастем. І в думці він потішав свою Ганю, скріплював свої товаришів, заохочував їх сміло держати в гору піднятий стяг, не спускати его ані на хвилю, бо людськість терпить, вона принижена, придавлена, притоптана в міліонах а міліонах!...

Він думав про своє діло, про свою любов, про своє нещасте. А про Бовдура з его болем і гнівним завзятем у него й гадки не було.

Ех, голово молода, запалена, самолюбна! В святім своїм запалі ти й не бачиш, які самолюбні всі твої думки, всі твої змагання! Адже ж діло твоє, хоч і йде до всесвітнього братерства і вселюдського щастя, — чи не для того воно тобі таке миле, таке дороге в тій хвили горя, що воно твоє діло, що в нім сходяться всі твої мисли, бажання, переконання і ціли, що працювати, а навіть терпіти для него справляє тобі приємність? Аджеж людина, котру ти любиш, хоч і нічим єї не вяжучи, хоч і зрікаючись єї посідання, хоч і бажуючи йїй щастя з другим, — аджеж тота людина хіба ж не тим тобі так мила, що при нїй упили найщасливійші хвили твого життя, що єї поцілуї й доси горять на твоїм лиці, що дотик єї ніжної руки й доси тремтить у твоїх нервах? Ех, голово молода та самолюбна! Покинула б ти на часок займатися собою, потішати себе! Поглянула б ти довкола себе цильно, уважно, братерським, любячим оком! Може б ти побачила близь себе нещасливійших від себе! Може б ти побачила таких, котрим нівідки не сьєє промінь потіхи, навіть такої, як тобі! Може б ти побачила таких, котрі на се дно суспільного гнету не принесли з собою нічого, нічого: ні думки ясної, ні споминок щасливих, ні блискучої, хотьби обманливої надії! Може б одно твоє слово щире та привітне осолодило їм їїх долю, втишило в їїх серцю боротьбу страшнійшу від усього, що ти й подумати можеш, розломило вокруг їїх серця грубу ледову кригу, наморожену безконечним невсипущим горем!... Та ба! Велике горе то вже має до себе, що замикає серця людські, так як вечірній холод затулює квіти, стягає їїх мов мороз. І з замкнутими серцями, здавленими устами проходять поруч себе нещасні, котрі нераз кількома словами, одним стиском теплої, братської руки могли би позбутися половини свого горя, проходять поруч себе — і мовчать... Ех, люде, люде! Не убійники, злодії й переступники, не пануючі й піддані, не кати й катовані, не судді й підсудні, а бідні, прибиті, одурені люде!...

А тим часом Бовдур лежав у своїм гнилім куті, з болючим, гниючим тілом, розбитою душею, без проблиску надії, потіхи, відради, — а в голові його вертілися свої думки, проносилися неясними картинами свої спомини.

Нужда від малечку, від дитинства,.. Погорда штовханці, побої... Насмішки дітей, що сторонили від него, не приймали до своїх забав... Байстрик! Знайда! Бовдур!... Тяжка праця у лихих, чужих людей... Слота, морози, спрага, втома — все то тільки газді доскулює, а наймитови ні!... Наймит зелізний, наймит видержить... мусить... за то плату бере!... Хирляве, слабовите, замліє, лихо плачене, лихо зодягане... Без приятеля, без побратима.. Ні, був приятіль, був побратим — у Бориславі, при корбі найшовся. Щирий приятіль, вірний побратим, душа не чоловік. Ха, ха, ха!... А позавидів, позавидів єдиного щастя, — відбив дівчину, взяв, оженився!.. Як би то бідному не все вітер у очи віяв, то би... може бідний і бідним не був!

От в таких уриваних картинах, переплітаних словами півголосом шептаними, проносилися перед Бовдуровою тямкою его перші молоді літа. Нічого в них не було відрадного, нічого такого, на чім би могла спочити душа, чим би могла порадуватись згадка. Але думка летить даліше, перевертає минуле карту за картою, немов чоловік, що в книжку вложив гроші і квапляться знайти їх меже картками.

Що погнало Бовдура до Борислава? О тім він і згадувати не хоче. Се така думка, що морозом проймає. Але швидко, швидко, здаєсь, буде мусів докладно й тото собі прицімнути. Досить — він утік і втікаючи, ще раз позирнув з горбка на палаючі... але чи вечірним блеском?... хати і прокляв їх. І нікому, ні перед ким він не визнав, з котрого се села він утік, хоть тому минуло вже п'ять літ. Хто знає, може й сам він уже забув назву села!...

В Бориславі він віджив троха. Хоть робота погана, та все таки платили з разу добре і йісти було що, не так як у службі. Немов голодний вовк кидався він на йіду, і йів, йів без тямки, — пройідав усе, що заробив, ходив мало не голий, а йів, щоб

хоть раз чути сить у собі. П'яти з разу не пив, аж відтак почав, як єї не стало. Тоді розпився, здорово розпився!...

В Бориславі, при корбі, Бовдур і стоваришувався перший раз у своїм житю з одним таким же круглим сиротою, як і сам. Щира була людина і Бовдур через чотири рокі жив з ним, як з рідним братом. Вони працювали разом, жили разом і майже ніколи не розставалися. В потребі ратували оден другого, не питаючи: а коли віддася? хоть правду кажучи, Бовдур більше брав, ніж давав. Він і тепер, хоть уважає Семена зрадником і фальшивим, все таки радо згадує ті часи свого товаришування. Гарні були часи, та дідько взяв. А шкода, що не потривали довше!

Аж задля дівчини побратими розсталися. Полюбили оба одну, бідну, нужденну робітницю, круглу сироту як і самі, виросту в погорді та притиску, навиклу до мовчазного послууху, до покірливости безграничної, до відречення від власної волі, від власної думки. Диво сталося тоді з Бовдуром. Єго різка, самолюбна, дика, немов кільчаста натура стала ще різчою і дикішою при тій тихій, лагідній, послушній і добрій людині. Він любив єї, але єго любов ще дужше гнула єї до долу, ніж дотеперішнє жите. Кілько сварки, кілько побойів витерпіла вона від него! Кілько горячих сліз пролила! Але ніколи Бовдур не почув від неї й слова противного. І то лютило єго. Він допікав їй до крайности, щоб збудити в ній відпорну силу, а тим часом єї сила — то була податна, мовчуча і слухняна любов. Бо вона, тихе ягня, любила сєго звіря! І тота любов додавала їй сили зносити всі єго, на вид безумні, але впливаючі з єго натури прихми, відилачувати пестощами за побойі, ніжністю за лайку і проклятя.. І як він не прозивав єї! І сукою і жабою, — вона нічому не противилась. Аж в кінці він почув обриджене до тої безграничної покори та податливости. і хоть не перестав єї любити, але раз у приступі гніву побив і нагнав від себе. Вона пішла — до побратима, побралися швидко — вже й дитинка є...

— І вона, сука, щаслива з ним! — бурчав Бовдур. — Обєє такі.. розмазливі! Біс їй бери! не хочу й згадувати про них!

Кілько раз він уже зарікався, що не буде згадувати про них, а вони самі лізуть на гадку! Бо вони обоє силою контрасту споріднені з его душею, доповняють єї! Бо в его серці, під грубою ледовою кригою тліє ще й доси невігасла іскра любови для тих двох розмазливих людей!

А відтак усе скінчилося. Все пішло виворотом. Він почав пити. Біс побори! — кренко пив! Бувало прийде рано з роботи — він ходив на ніч до ями — тай просто до шинку. Жиде, давай йісти! Добре. Жиде, давай нити! І це, поки в кішени грошей стає, поки може вдержатися на ногах. А як ноги відмовлять служби, паде під лаву і спить аж до вечера, доки знов не збудять на роботу. Се вигідно, не треба хати наймати. Жид у день не викине з шинку, хоче щоби й на другий раз прийшов, — ще й жидові пси рот оближуть, чисто!...

Се був єдиний час, в котрий тепер Бовдур вдумувався з якимось п'яним замишуванням. Той час вічного одуру, вічного похмілля, вічного беззв'язного шуму видавався єму єдиним правдиво і всеціло щасливим часом его житя. Нічого йому не хибувало, а впрочім, чорт знає, може що й хибувало, але він, бігме, ні о чім не знав. Думки ніякої, споминок ніяких, тільки шум, мов млинове колесо в голові гуркотить. ... Турrrrr-rrr! І все: люде, хати, сонце і небо і цілий світ кругом, кругом, кругом! Турrrrr-rrr!... А більше нічого, ні на землі, ні в небі, ніде нічого!...

— Ах, ще би раз так, хоть деньок, хоть хвилю, Господи! — зітхнув Бовдур. — Забув би чоловік, а то починає оживати все, все, починає рушатись!... Або коби так: встаю завтра рано, а ту в голові шумить, крутиться: турrrrr! перед очима мішаєся, кругом, кругом!... Виджу, а не пізнаю, чую, а не розумію, живу, а сам о тім не знаю, — і так на віки, на завісідни! Щоби й не п'яти і вічно п'яному бути! Щоби вже зовсім, зовсім одуріти!..

— А як ні, то що? Нехай ідуть згадки, доки йдуть. Клин клином вибемо, — погане ще поганійшим! Виходу нема.... Тай пощо шукати?... А ще перед кінцем раз, але... гарррно!.. П'ятьдесят, тільки без двох чісток, — бігме що варто!... Тай стратити не маю що!..

— А моя молодість?... — Чорт єї бери! Саме бодаче, сама кропива! Прокляте на ню!

— А вони обоє?... — Чорт їх бери! Покинули, зрадили... Ні, не хочу й згадувати!..

— Але може ще колись було би ліпше...? — Ні, не надійся! Пуста надія! Прокляте на надію!

— Але він, — може у него отець, мати?... — То нехай собі, — у мене їх нема й не було!

— А може... яка...? — Ірій, я би мав на те зважати? А міні що до того? Най йде за другого!

— А може..? — Ну що ще? Нічого більше! Чисто! Кругом, кругом, кругом!... Ох, як болить, як пече, як щемить! І ту і ту і ту, всюди, ціле тіло!...

Вже була глуха ніч, ошівніч. Всі арештанти спали, мов попривалявані колодами. Спав і Андрій і не чув тих уриваних бесід, шептаних цівголосом, не чув і не знав тої страшної муки чоловіка, здиченого недолею, а здичінем доведеного до крайної розпуки. А прецінь хто знає, як би вчув був Андрій ті слова, як би подумав був про сю муку, — може одно его слово було б могло єї втихомирити і спинити єї страшні наслідки. Але Андрій за той час спав спокійно коло Митра і в сні обіймав свою й не свою Ганю.

XI.

Знов день, гамір, проклятя й насмішки, брязканє колодки, крики, робота. Знов ходить по казни Андрій блідий і ослаблений недостатчею свіжого повітря, і думає. Але сухий кашель починає душити его слабії груди і мисли починають путатися в голові. Він чує страшну втому в тілі, немов воно у него оловяне. Ах, спочити, полежати вигідно, супокійно, під небом погідним, на чистім воздусі, в холоді!... Его любовні сні бліднуть і дармо він старався викликати їх у своїй уяві з давною живістю. Навіть лице Гані не хоче вказатись ему, а все тільки перед затуленими очима мигають дикі, почварні лица, з розчіхраним волосем, невмиті й грозячі. Він ляг горілиць на ліжко, широко розтворив очи і вдивлювався в стелю, стараючись не-

думати, не споминати. Але ось стеля оживає, стягаєся, розширюєся, хитаєся, і звідна на ві буро-жовтім тлі виступають крізь сумерк ті самі погані, грозячі лица, спускаються з гори, нахиляються над ним, німі мов труни. Він зриваєся і знов починає ходити.

— І що таке зо мною сталося? — говорить він сам до себе. — Адже я не був склонний до галюцинацій! Відки нараз вони мене переслідують? Чи так швидко грижа підійшла мене? Та я, бачиться, й не гризуся так дуже!... Ігій, се погано!

А Бовдур у своїм куті також лежить тай думає. От, як у него будуть гроші, то буде штука сховати їх так, щоби не найшли та не відобрали. Але як мають відобрати, коли ніхто не знатиме? Треба буде зробити себе божевільним, або як будь, що там міні до того! Прийде час, прийде й порада. А тільки сховати добре, ну, то відтак би чоловік ще собі раз позволив, а гарно, так, щоби стало за всі рази! Насамперед хліба, хорошого, білого, — ні, булок, а досить, досить, щоби насититися. Ковбас, м'ясива цілу копицю! А відтак пити, — пива, вина бутельками! А все бутелька на раз, бутелька на раз, щоби в голові вічно шуміло, вічно кружило, щоби нічого, нічого не набилювалось, не думалось, не споминалось! Усе кругом, усе кругом, аж поки кінець не буде. А кінець що? Одна хвиля! І зовсім не страшно, коби тільки в голові шуміло та крутилось.. А впрочім побачимо, чи страшно буде, — все одно, раз сука-мати родила!

— Але він, такий молодий, такий добрий!... — обзивалась несміло якась тиха думка з глибини Бовдурового серця.

— Чорт бери! А я не молодий? — відказала друга думка. — Він був доси щасливий, тільки щастя зазнавав щодень, кільки я й за цілий вік не зазнаю! Се не по правді, треба троха помінятися!

— Але може б не конче...? — закидувала знов несміло тиха, глибока думка.

— Або що? По що бавитися? — відрізала знов голосна, пануюча думка. — Для нас обох ліпше буде, швидше скінчиться!

— А може у него отець, мати?... — Чорт їх любери! Най знають лихо! У мене їх нема й не було, а я ж що, не чоловік?...

Але диво! Хоть голосна, пануюча думка так до-
здно старалась успокоювати Бовдура і утвердити его
на повзятій раз стежці, все таки він чогось дрожав
усім тілом, позираючи скося на Андрія та боязно сти-
скаючи щось у руці, щось, чого й сам боявся, а пре-
цінь стеріг мов ока в голові.

— Йісти хочеса, — воркотів він, — страх як
Йісти хочеса! То він, проклятий, своїм хлібом наслав
на мене голод! А такий чиниться добрий та лагідний!
Ні, небоже, не допоможе тобі твоя добрість, не здуриш!...

Двері відчинилися і до казні встромив голову
старий поліціян з добродушним лицем.

— Пане Темера! — промовив він ласкаво.

Темера зіснувся. Їму почулося, що се голос его
вітця, такий самий, який він чув ще давно, давно, в
дитинстві. Він приступив до дверей і почав глядіти
на лице поліціяна, але не міг его пізнати.

— Що, не можете мене пізнати? Ну певно, де
того, — ви ще маленькі були, як я з Тернополя пішов.
А ми з вашим небіщиком татунем сусіди були і при-
ятелі такі, що Боже! Дай ему там Господи душеньці
легко! Але щож то з вами сталося? Аж ем свої вуха
забув, як сказали, що ту Темера сидить з Тернополя!
Що, гадаю собі, за Темера? Там усього лиш оден був
Темера. Певно то син его, або що! Бідний хлопча!
І ту вас меже таку збрідь всадили! Я вже просив
пана інспектора, і він обіцяв, що від завтра будете
сидіти на стражници, я ручу за вас.

Темера щирими словами подякував старому, але
на Бовдуровім лиці при тих словах мигнуло щось мов
тривога, неначе от-от ему вирвеса щось із рук, що він
уже вважав на безпечно своїм.

— А може вам треба буде що принести — йісти,
пити? — питав далі старий. — Нині капраля нема,
замість него я маю ключі, то я вам принесу. Зладьте
лишень, я зараз прийду, бо маю ще піти до кан-
целярії.

Старий запер двері і потюпав до канцелярії. Ан-
дрієви стало аж веселіше, аж лекше на груди, коли

почув ті приязні, щирі слова, коли пізнав, що й ту є добра душа, котра що може робить для него. Ах, як він утішився звісткою, що завтра его переведуть на стражницю з сеї нори! Їм у бачилось, що се він завтра вийде зовсім на волю. Світло, воздух, зелень, жива природа, ті щоденні звичайні дари божі, котрих ціни звичайно чоловік не знає, не боячись їх утратити, — як жеж дорогими, як пожаданими були вони тепер для Андрія!...

— Пане! — перервав его мысли своїм різким голосом Бовдур. — Кажіть принести горівки, квартиру цілу, то буде на пару раз.

— А вільно ж ту принести? — спитав Андрій.

— А чому ні! Старий принесе!

Андрій сам не пив горівки, але знав, що для прочих арештантів се буде великий празник, коли зможуть вижити по порції. Тож попросив старого, щоби приніс горівки, ковбаси і ще дещо до їди. Старий зразу вагувався, чи приносити цілу квартиру, але коли йому Андрій допевнив, що буде бачив на те, щоби пити по трошки, тай що впрочім на дев'ять душ кварта горівки і так не значить нічого, старий зважився вволювати его волю.

Полудень. Весело гомонячи засіли арештанти довкола принесеної горівки та їди. Їх очи радувалися тому празникови, якого давно вже й післяхом не чували. Всі дякували Андрієви за его добре серце. Тільки Бовдур, мов колода, сидів у своїм куті і раз у раз пас очима фляшку з горівкою. Аж ось нараз він схопився, вхопив фляшку, обіймив кріпко обома руками, приклав до рота і почав цідити. Всі зразу зачудувані позиралися на него, але згоді кинулися відбирати. Та не швидко їм се вдалося. Майже пів фляшки спорожнілося за той час у Бовдурове горло.

— А суха ж би тебе ялиця побила, ти байстре поганий! — кляв дід Панько — То не чекаєш своєї черги, але дудлиш наперед усіх, як свиня?...

— А-а! — ревнув відсапуючи Бовдур. — За се бігзаплать! Се по давньому, по бориславськи! По всіх жилах мов рукою провів, а в голові шумить, бурлить, туррр!...

Він хопив кусень ковбаси, кинув у рот і заточуючись упав назад у свій кут.

Довго ще гомоніли арештанти частуючись горівкою, довго відказували на поганого Бовдура, але той лежав, немов і не чув їх бесіди, тільки очима кліпав, позираючи бездушно против себе.

— Ов, десь тут у мене був ніж, — похопився Андрій, мацаючись по кішенях, — тай десь, бачу, чи витрясся чи що! Не маю чим хліба вкроїти. Воно то й ніж не мудрий, а все таки не так шкода, як не-вигода.

— Шукайте добре, — сказав дід Панько, — ніж не ігла, в казни не сміє пропасти.

Але ножа не було.

— Ну, то крайте ось моім, а відтак будемо шукати, — сказав Митро. — Може як есте спали, та де затрясся крізь дяру до сінника. У нас і таке може бути, адить, які сінничіща дяраві!

— І то правда, — сказав дід Панько, — треба буде відтак пошукати.

Але всі арештанти так загуторилися та забалакалися при їдї та горівці, що відтак полягали спати, навіть думкою не ведучи про ніж. Заснув і Бовдур. Тільки Андрій, не пивши горівки, ходив по казни, якийсь аж немов здоровійший за про добру новину, віщуючу завітніше увільнене з сеї поганої нори.

— Ех, коби то швидко й зовсім бути вільним! — прошептав він зітхаючи. — Почалась би нова робота, нові змагання, і чень би бодай що-т́о зробилося. Але треба взятися порядно, звязатися всім до купи, не тратити на боки ні часу, ні грошей! Треба вчитися, много вчитися, та не тій мертвеччині, котрою забивають голови в гімназіях. Ах, не багато чоловік закоштував правдивої науки, але яким жеж то іншим, свіжим духом віє від неї! Як липне до неї душа! І чому тільки люде опираються їй, з гори, з погордою дивляться на єї здобутки? Чи тому, що вона тих здобутків не видає за окончну, беззглядну правду? Ах, а людям треба ще поваги, котра би з гори диктувала: так має бути! треба ще писанія, котре становило би початок і кінець мудрости, по за котрим усе було б або фальшиве або злишне!... Та ні, не довго тріватиме

пановане поваги! З усіх боків устають живі уми і валять і валять тоту стіну, що тисячі літ заслонювали очи людей. Коби швидше — останній удар! Коби швидше воля, ясна як день, широка як світ, знаюча тільки природу і любов братерську!...

— Що наша муравлина праця для такої величезної цілі? Що для неї наші дрібні муки, наше ціле життя? Пилинка супротив гори! Та все таки гора зложена з пилинок. Та все таки відродно хоть на пилинку причинитися до прискорення великого діла!

— А може всі ті наші думи, наші змагання, наші бої, — може все те опять тільки одна велика помилка, яких тисячі прошуміли доси, мов густі вітри, понад чоловіцтвом? Може праця наша на нінащо не здала? Може ми будуємо дорогу по за шляхом, кладемо місто на безлюдному острові? Може найблизше покоління підєзвсім не туди, лишить нас на боці, як пам'ятник безплідних змагань людських до непотрібної цілі? Ах, така думка крає серце, гризе мозок! Та щож, і вона можлива! І на таку крайність ми мусимо бути готові, і скоро б дорога наша показала ся несхідною с природними законами загального розвитку, з вічними людськими змаганнями до добра і загального щастя, — зараз вертати!...

— А поки що, треба йти наперед. Коби лиш на волю! Що мож буде зробити, те й зробимо. Щоби тільки по совісти, щиро та розумно, — о проче не дбаймо!...

XII.

Настала ніч. Сплять арештанти, важко дишучи густим, затхлим повітром. Часом сей або той закашляється довгим, сухим кашлем, обернєся на другий бік, зітхне глибоко, або крикне крізь сон. В казни п'ятьма густа, бо й на дворі хмарно та душно, а здалека, з над Діла гуркочуть далекі громи.

Тільки Бовдур не спить. В его души ще темніше, ніж у казни, тільки що втомлені довгою мукою, заглушені горівкою не плинуть уже думи, не ворухаться спомини. Він сидить на своїм леговищу і дер-

жить у руці Андрійів ніж з довгим, огородницьким вістрем. Їго пальці час від часу сморять те вістре, немов трібують, чи досить воно острє. Ціле єго тіло тремтить якоюсь трівоюжною дрожю, обливається холодним потом. Він жде, аж на дворі і в казні зовсім утихне, жде глухої півночи.

— Гримить там, — воркоче Бовдур, — при громі твердше спитьсся. І я би заснув... Ах, коби то заснути на довго, на віки!... А хтось ту нині так засне!

Се речене вдарило єго своєю несподіваною різкістю, він стрепенувся і замовк.

— Ігій, — почав він знов по хвили, — що то за чортівська річ — слова! Скажи таке глупе слово, то чоловік увесь зледеніє, немов би не знати що зробив. А гадай без слів, то нічого, можна. До найстрашнішого очи привикають, а вухо, то біда, — зараз бунтує!...

— Але що там, усе байка, коби лиш гроші! А подумаєш, — бігме, які то люде дурні. От і той... Тільки грошей має, а чи вміє він їх обернути собі на ложиток? Купить дещо і сам того не їсть! Я би не так! Ех, я би ще собі ужив, бодай скілька день! І ужию, бігме, що ужию! Ану, може би вже час?...

Він піднявся і почав прислухуватись. З разу не було нічого чути, а далі на ганку забалакали грубими голосами піліціяни-вартові.

— Но і щож, — говорив оден, — не застали вже того бідолахи живого?

— Ні, — акурат як прибігли, то ще був троха теплий. Та де? Горло аж до самої кости перерізане!

— Господи, бубонів другий, — відай уже кінець світа настає! Такий нарід зробився поганий, так оден да другого ворогує, дихати брат брату не дає! Ну, та чи мав же той серце, такого молоденького...

Ту загриміло голосно і Бовдур не дочув поліційних слів. Але єго зняла тривога. Він скулився в куті і цокотів зубами, немов би поліціяни відгадали єго замисли і ось-ось прийдуть вязати, січи єго живцем. Він опустил руки безвладно. Ніж упав на підлогу. Сталевий стукіт переразив єго дужше, ніж грім. Він сів у куті, скулився і зажмурих очи, заткав вуха, щоби ні-

які внішні вражіння не доходили до него. Сам не знаючи, коли й як, він задрімав на хвилю.

Нараз прохопився і трохи не закричав на все горло. Їму снилося, що він бриде по кровавій річці; але ось через неувагу він надибав на глибіню і шубовснув у ню. Кров кіпуча, тепла, жива, злорадно плещучись та плюскотячи круг него, заливає его, закриває все тіло, уста, очі. Він хоче ратуватись, але чує, що кров, мов тягуча смола, обпутала его тіло, скувала ему руки і ноги. В тім він прокинувся.

— Га, що за страшний сон! Аж душно, аж єм зіпрів! Але що сон, пустий вітер!... Ну, а може би тепер уже час?...

Він знов устав і довго надслухував. Нічого не чути, крім дихання слячих. Він схилився і почав підлозі мацати за ножем. Але нараз, мов опарений, підхопив руку до гори. Він ухопив був старого жида за горло і почув, як під его пальцями товчесь, мов жива, кров у жилах та бігає голосниця, мов стрівожена его дотиком.

— Христос би тя побив, жидюго! — ворквує Бовдур. — І так єм ся псьої пари нанудив, немов бим був рукою хопив галину. Тьфу на тебе!

І він знов схилився, пошукав і найшов ніж. Відтак стиха, на пальцях почав пробиратися ід ліжкови, де спав Андрій. Він насамперед обмацав его, чи не спить він обнявшись з Митром, а пізнавши, що ні, єміло взяв Андрія за півперек, підняв до гори, мов дитину, і лехко, нечутно положив на землі.

— Так, ту ліпше, — буркотів він. — Буде трепатися, то щоби не побудив других.

Андрій спав твердо. А тільки діткнувши головою мокрої підлоги, стрепенувся і закричав крізь сон: — Ганю, ратуй!...

Бовдур думаючи, що він збудився, швидко наляг єму коліном на груди, лівою рукою хопив за горло а правою черкнув що моци. Андрій затрепався і крикнув, але не голосно, бо горло було здавлене. Кров бухнула на Бовдурові руки. Той замахнувся ножем другий раз, чуючи, що Андрій сильно трепочесь.

— Де гроші? Давай гроші! — шепотів він над Андрієм.

— Ох! — стогнав Андрій, — гроші... в старостві... відобр...

Не докінчив. Вістре ножа в тій хвили перетяло голосницю, перетяло жили, аж до кости. Кров жбухнула сильнійше, рухи тіла ставали чим раз слабші, аж зовсім перестали. Андрія Темери не стало... А его думки, его надії, чи й вони пропали разом з ним? Ні! бо ті думки, то людськість, і він леліючи їх був тільки одною маленькою часткою людськості. А людськість тим тільки й живе, що одні еї частки раз у раз гинуть а замість них нові повстають..

А Бовдур клячів над ним, мов громом прибитий. Гроші відобрано в старостві, — значиться, він за дармо зарізав Андрія! Немов полуда, спало засліплене з его очей... Що він зробив?.. За що позбавив життя сесю молоду людину? Що за проклятий чар заляг був над ним?... Він довго туманів над Андрієвим труном, без думки, без руху, мов і сам труп. Его права рука все ще держала ніж, а ліва, миючись у Андрієвій крові, стискала молоде, холодніюче горло...

Нараз чиясь холодна рука діткнула его плеча і глибокий сонний голос сказав: — Ти що ту робиш, Бовдуре?

Се був голос Стебельського, котрого збудило стогнане Андрія.

Бовдур нічого не відповідав, не дрожав, не боявся, — клячів каменем над труном Андрія.

— Що робиш тутка? — питає Стебельський, термояся Бовдура за голе плече. — Чому не спиш?

Здавалося, що слова Стебельського і дотик его холодної руки звільна будили Бовдура з остоупнія. Він ворухнувся, підняв голову, віддихнув важко і сказав лагідним, майже веселим тоном, у котрім і сліду не було недавньої дикої жорстокості: — Постій, побачиш комедію.

— Та яку? — питає тихо Стебельський.

— Ну, вже будеш видіти.

Він устав, переступив через трупа, підійшов до дверей і обома руками, мов довбнями що сили загримав о двері. Гуркотане те, нагле і проразливе, заглушило шум хуртовини на дворі. Всі арештанти позривалися на ноги.

— Що ту таке? Що ту таке? — питали всі стрівожені.

— А пан де? Де пан Темера? — питає Митро, не чуючи коло себе Андрія.

Але Бовдур не слухав того гомону, стояв коло дверей і що моці гримав кулаками.

— Та чи ти сказився, чи що? — кричав дід Панько. — Чого гримаєш? Що то має бути?

— Та якась комедія, — відповів Стебельський, — тільки не знати яка.

З вартівні донісся крик, проклятя. Се капраль збудився, хонив ліхтарню і як був, у сорочці і штанах, прилетів ід дверем.

— Що ту за сто дідьків гримає? — кричав він. — Гримало би тобі по кишках! Чого хочеш?

— Отвори! — крикнув Бовдур не перестаючи гримати.

— Та не будеш ти тихо, проклята почеревино! Таже як я отворю, то певно, що не дармо!

— Отвори! Чуєш? — не переставав кричати Бовдур і гепнув кулаком у закілковану візитирку, так що вона пирсла аж до напротивної стіни.

— А ти злодіяко якийсь! — лютився капраль, поставив ліхтарню на підлогу і взявся розмикати колодку, півнячись зо злости, бо Бовдур за весь той час не пераставав гримати. Але скоро тільки капраль підхилив двері і схилився, щоб пошукати ліхтарні, Бовдур розтворив їх цілком і стиснутим п'ястком що сили зацідив капрала межé очі, так що той перевернувся без пам'яті на сінний поміст, а лампа випала з его рук, розбилася і згасла.

— Я тобі, псе, казав -- отвори! А ти не квапишся! Ну, маєш! — приговорював Бовдур, держачи двері на розтвір.

— Гвалту! Ратуйте! Розбій! Гвалту! — зарипотів капраль.

Надбігли поліціяни з ліхтарнями.

— А ти, проклятий Бовдуре, що робиш? — скричали вони, кидаючися до него.

— Мачку свічу отсему свинтухови! — відповів Бовдур супокійно. — Нехай трохи ліпше квапиться!

Поліціяни мов звірі верглися на Бовдура, але той

одним скоком сховався до казні. Турма за ним з ліхтарнями. Але як скоро давно не видане світло впало жовтим пластом на серед казні, всі поліціяни стали мов укопані і йойкнули мимо волі. На серед казні, підпливаючи кровю, лежав труп Андрія, а коло него нахилений клячів Бовдур і мочив руки в єго крові.

— Господи, а ту що таке?! — вирвалося всім з грудей.

— То я, то я таке зробив, — говорив стиха Бовдур. — Не вірите? Ось ніж, адіть, єго власний!...

— І по щож ти, нелюде, позбавив єго життя? — запитав дід Панько. Але Бовдур не відповідав на те питання, немов або не чув або не розумів єго. Він клячів над трупом і вдивлювався в єго бліде, ще й по смерті хороше лице. І дивна зміна робилася з Бовдуром. Єго власні риси, бачилось, м'якли, лагідніли... З очей щез гнилий блеск світячого порохна.. Понурі, гнівні складини на чолі вирівнювались.. Здавалося, немов на ново людський дух вступає в те тіло, що доси було мешканцем якогось біса, якоїсь дикої, звірячої душі. І нараз сльози градом покотилися з Бовдурових очей... Він лицем припав до кровавого Андрієвого лица і важко-важко заривав.

— Братчику мій! Що я зробив з тобою! За що я тебе віку збавив? Свята, ясна душечко, прости міні, нелюдови! Що я зробив, що я зробив! Господи, що я зробив!...

Хвилю ще стояли арештанти і поліціяни, мов причаровані, над тою потрясаючою картиною і слухали Бовдурового голосія. Але згоді схаменулися.

— Збирайся, паничу! — сказали до него. — Тобі вже не ту місце. Час перенестися на нове помешканє. Не час тепер плакати!

Бовдур підвів очи і гнівно, болізно поглянув на них.

— Прокляте на вас, посіпаки! — сказав він. — Адіть! — і він приложив руку до зіваючої рани Андрія, переділюючи єї долонею в півперек на дві половини, — адіть, отсе моя половина, а отсе ваша половина! Се моя, а то ваша! Не бійтеся, тутка я спокутую за обі, але там є ще Бог, справедливий, то він буде вмів розпізнати, котра моя половина, а

котра ваша!...

Брязнули залізні пута і Бовдур дався в них замкнути без супротивлення. А тим часом арештанти хрестилися та говорили молитви над трупом, тільки Митро плакав у кутику. Стебельський сидів на своїм місці, мовчав-мовчав, а далі мов несвоїм голосом обізвався:

— *Quidnam domine? Diem supremum obiisti?*

Не чуючи на те питання відповіді, він обернувся до Бовдура і показуючи на него рукою, сказав:

— *Pereat homo, crescat humanitas!*

Але не можучи на лицях оточуючих дослідити ні похвали ні догани своїй мудрости, він обернувся лицем до стіни і ляг спати.

Коломия 17—20 червня 1880.

САМ СОБІ ВИНЕН.

I.

Виставлений на публичну продаж грунт під ч. 29. власність Миколи Проця, вартости 150 ринських, ураз зі всіми господарськими забудованнями (їх було всего одна хата і стаєнка на одну корову, все разом під одним покритим з давно прогнилих драниць) для заспокоєня належитости Мортка Шіндера в сумі 40 ринських. Хто дасть більше?"

Цілу тоту довгу хрію прокричав хриплим голосом возний судовий, що zarazом повнив службу ліцітатора. За тими словами він прогримав кілька разів молотком о дошку поставлену на колоді, що заступала місце урядового стола.

— Хто дасть більше? — повторив він. — Сума викликана 40 ринських!

Довкола стояло кілька мужиків у нужденних сіраках і солом'яних капелюхах, а також два-три пейсаті, брудні жиди. Вони гуторили поміж собою, обзиралися по подвір'ю, на котрім відбувалася тота подія, але на оклик возного ніхто не відповідав.

А на боці, коло розваленого плота сидів на коліні сам Микола Проць, високий, може тридцятипятилітній чоловік, худий як скіпа, з лицем зісаним нуждою і недугою. На колінах у него сидів хлопчик п'ятиліток, тулячись до вітця і з ляком позираючи на чужих людей перед хатою. А побіч него стояла его жінка з меншою дитиною на руках, і запаскою обтирала сльози.

— Хто дасть більше? — кликав возний, обзирючись. На те приступив до него жид — сам таки Мортко Шіндер, і лівою рукою діткнувши ярмурки на своїй голові, сказав:

— Ни, по що, прошу пана, давати більше? Я дам сорок.

— Мортко Шіндер дає сорок; хто дасть більше? За першим разом! — кликав возний.

Ніхто не обзивався.

— За другим разом!...

Усі мовчали, чути було тільки, як глухо хлипала Проциха.

— За третім разом!

Голосні удари молотка о дошку були відповідею на той оклик. Мортко Шіндер за свої 40 ринських став властителем ґрунту і газдівства, отаксованого на 150 золотих ринських а вартуючого що найменше 200 зол. ринських.

— Ну, ти дурний хлоп, — обернувся він до Миколи. — Не казав я тобі, загодися зі мною, віддай міні половину твого ґрунту? А тепер, видиш, я маю цілий!

— Бог тебе покарає за нашу кривду, ти п'явко людська! — крикнула заходячися від сліз Проциха.

— За що мене має Бог карати? Що я не по правді робив? Тебе саму най Бог карає, ти паскуднице, ти! Зараз міні забирайся з мого обійстя!

Проциха живо обтерла сльози і хотіла ще щось.

сказати Морткови, але Проць махнув на ню рукою і сказав зломаним, глухим голосом:

— Дай ему спокій! Що вже тепер говорити? Нічого не врадимо! Бог нас покарав, бо така его воля... Нехай і так буде! Ходім!

Він устав, узяв за руку хлопчика і пішов, а за ним розливаючися слізми пішла й его жінка з малою дитиною на руках.

— Оттак куме, вже знов одного газди не стало в громаді. — гуторили між собою мужики на обори.

— Га, видно якийсь допуст божий на мир християнський!

— Ей, говоріть, „допуст божий“! — сказав оден трохи поряднішє вбраний від других. — От парід сам собі винен, тай годі!

— Ей, куме, куме, — відповів перший, — не говоріть так. Добре то, що вас Бог поблагословив, біди не знаєте. А бідний то нехай і найпорядніший буде, то таки двох у одну сорочку нараз не вбере.

— Те-те-те, — відказав богатший, — також пуста балаканина. Робити треба більше, рук прикладати!

— Ой, чиж то, куме, бідний не робить, аж ему нераз очи з голови лізуть... Але що то все pomoже? От тепер ми ту стоїмо, а хіба знаємо, чи й на нас ко- трого завтра не спаде то само, що нині спало на Миколу?

— Таке, таке, — відповів богатший. — Не бій- тесь, доброму, порядному ніколи таке не станєся. а все якомусь ледащо, як ось сему Миколі! Говоріть що хо- чете, а я все своєї буду, що він сам собі винен!...

II.

Світ широкий, а де в ні подітися бідному, беззахи- стному?

Микола Проць ішов долі селом мов сновида, а жінка йшла за ним ридаючи та заводячи, мов за вмер- лим. Був парний літній день. Люде робили в полі, і по селі нікого не було видно. Далі жінка підбігла і порівналася з чоловіком.

— Миколо, куди ти йдеш?

— До Свічі, — відповів той понуро.

— Боже мій, що ти кажеш?

— Ну, а кудиж тепер іти? Іншого виходу нема...

— Най нас Бог боронить від того, Миколо? Не говори так! Ади, ось ту жие моя тітка, ходімо до неї, будемо літом робити, а зиму якось перекалатаєм.

— А відтак?

— Відтак... відтак знов будемо робити і чень якось прожиємо меже добрими людьми.

— Добрими?... Ну, ну, варто меже ними жити! Ні вже, нічого з того не буде.

І Микола пустився іти далі. Жінка задержала его за руку.

— Бійся Бога, чоловіче, що ти хочеш робити? Адже се гріх великий! А мене ж на кого лишиш? А діти?...

— А живши, що я тобі і дітям поможу? Дурна, пусти мене!

Але вона не пускала, і конче тягла его через місток на тетино подвірє.

— Знаєш що, — сказав вконець Микола, — коли хочеш, то йди до тітки...

— А ти?

— Я не піду.

— Чому?

— Я не можу і одної хвилі жити в тім проклятим селі! Як мя силою задержиш, то повішуся. Тож ліпше пусти.

— Але куди ж ти підеш?

— Піду на заробок, на Людвіківку до тартаку.

— До тартаку? Господи небесний, таже ти слабый, як комар! Що ти там зможеш робити?

— Не бійся, щось уже найду. А там тепер треба робітників, то приймуть.

— А коли ж вернеш?

— Як тільки зароблю, щоби викупити своє добро від того проклятого жида. Борше ні.

Вона витріщила на него здивовані очі і трівожно гляділа на него.

— Миколо, що ти кажеш?...

— То що чуеш.

— Але ж то...

Не могла докінчити, в горлі щось давило єї, мов камінь.

— Коли буде, то буде, але мусить бути. Або зароблю, або згину, — що міні по таких житю! Бувай здорова!

Він поцілував жінку і дітей і повільним, нетвердим ходом пішов далі гостинцем. Вона плачучи гляділа за ним з містка, поки не щез на скруті за горбочком.

III.

Рік минув від того дня. Знов літо. З погідного неба сонце силе горяче проміне на високі лисі гори, на зелені мочарки над рікою, на фабричні забудована Людвіковецького парового тартака. Свіча бурлить і розбиваєся о круглясте каміне; на необрубаних горах мліють смерекові ліси, повиті прозірною синявою мглою. Серед китловини стремить сама фабрика, зі всіх боків обсаджена високими стосами грубих ботюків, мов величезним сірим муром. З червоного комина бухає дим і роздаєся проразливий свист, у нутрі фабрики чути скажений клекіт, писк, скрип і ляск парової машини, перемішаний з оглушаючим шумом води і криком робітників. А в віддали на вершках гір роздаєся ту і там цюкане топорів та грохіт падаючих величезних смерек.

— Гура! — кричать рубачі при кождім упадку такого лісового велетня, а відтак опять починаєся цюкане, велетня обрубують з галузя і по утертій колії спускають долі горою на ріку, котра донесе єго прямо до машини. День по за день зі всіх верхів навкруги роздаєся те цюкане і той крик, день по за день сотки лісових велетнів з хряскотом зсуваються по голих, шутрових урвищах гір у долину, щоби там на воді ждати, аж прийде їх черга лягати під невмолимі залізні зуби парових пил. І день у день 14 сложних пил (гатрів) гризуть кости лісових велетнів, мов 14 великих, незнищених червяків.

Між рубачами працює й Микола ось уже від року. Він став ще нужденніший і сухіший, але нині ру-

бає з якимось завзятем, немов та смерека — єго смертельний ворог.

— Чень нині послідній раз, Господи, чень послідній раз! — думає він собі, високо замахуючи сокирою.

Він нині щасливий. В єго ремени завиті в шматині лежать у безпечнім сховку 50 ринських, зароблені за рік. 40, рахує Микола, буде жидови, а 10 на початок господарства. Нині вечером кінчиться єго робота, а завтра він піде домів.

І справді другого дня ще не світ, не зоря, а Микола Проць опирав уже далеко від Людвіківки. Він ішов швидко, аж задихався. Думка єго літала в будущині, не хочачи і раз глянути по за себе, де нічого не стрітила б, як тільки недолю та недостаток.

— Насамперед піду до жида, — думав собі бідний мужик, — викуплю поле і хату, а тогді вже до жінки... Ходи, скажу, час прийшов обстати знов на своїм!

Тота думка додавала сили єго слабим ногам. Сонце стояло над заходом, коли дійшов до свого села. Серце забилося в єго груди, коли побачив з далека свою напів розвалену хату і обширну коршму край села. Добуваючи остатніх сил він поспішив до неї.

— Добрий вечір, Мортку! — крикнув він уходячи до коршми.

— Добре здоров'є! А, то ви, Миколо? — сказав Мортко. — Деж то ви бували, що вас так довго не було видно?

— Був на роботі, — сказав Микола. — Слухай Мортку, я тобі маю щось сказати.

— Ну, що таке?

Микола видобув з череса шматину, розв'язав єї і положив перед жидом чотири десятки.

— На, видиш! Віддай міні ґрунт і хату.

— Що, що, що? — скрикнув жид і відступився. — Ти хочеш за сорок ринських купити ґрунт і хату? Ха, ха, ха!

— Не купити, але своє відобрати!

— Відобрати? Ов, а то як відобрати?

— Я тобі віддаю, що-м тобі винен, а ти міні віддай ґрунт і хату.

— Овва! Ти, бачу, Миколо, десь набрався великого розуму. У нас так не йде! Міні за тотої ґрунт дають триста ринських. Я хочу чотириста, а тобі дам за двіста п'ятьдесять. Розумієш?...

Микола став мов остовпілий від тих слів. Жид, видимо, злякався, бо шморгнув до ванькира і запер за собою двері. В коршмі було кілька знайомих мужиків. Ті обступили Миколу, зачали витатися з ним і потішати его, але він стояв, мов стовп, не зводячи очей з того місця, де перед хвилию стояв жид. Довго-довго простояв так бідний чоловік, а далі обернувся до людей.

— Люде, чи то може бути? — спитав він глухим, тремтячим голосом.

— Щож, кумочку, зробиш жидови, коли все в его руках? — відказав оден.

— І права нема на того ніякого?

— Нема.

— Га! — сказав Микола і замовк, тільки грубі, пекучі сльози покотилися по его блідому, замученому, порохом припалому лицю.

— Люде добрі, — сказав він по хвили, — візьміть оті гроші, прошу вас, і дайте мойій жінці. Міні їх не треба. Поклоніться їй від мене і кажіть, що незадовго верну. А про се, що ту з жидом було — ані слова! Чуєте, ані слова!

— Добре, кумочку, добре.

— А тепер бувайте здорові!

Він натис капелюх на голову і вийшов. Сонце горіло кроваво-золотим огнем над самим заходом. Кровавою пасмугою блищала Свіча серед темнозеленої рівнини, звиваючись поміж лозами. Шуміла вода по камінню. Цвірінькали воробці в лозах, а в серці бідного Миколи клубилося горе.

IV.

В тих днях, коли те діялось, у Людвіківці сталася новина. В одній коршмі коло Долини, стоячій відлюдно серед поля, в ночі вирізано цілу родину арендарську. Оден тільки хлопчина майже чудом переже-

зався за комином і розказав відтак про убійство. Людей, котрі се зробили, він не знав і навіть не розумів їх бесіди. Впало підозріне на двох Італіянів, працюючих у Людвіківці. Їх і арештовано. Італіяне ті працювали „на спусті“. Се була дуже небезпечна робота. Оден лісистий верх не лежав над водою, так що не було куди спускати з него зрубаного дерева, бо кругом були зовсім неприступні, величезним камінем завалені дебрі. А дерева на тім версі були як раз найкрасші і найрослійші. Діректор тартака думав, думав, яким би то способом дібратись до них, а вкінці придумав спосіб. В пів висоти того верха впливало з під скали невеличке жерело, котре як малий потік спадало в долину і клекочучи губилося між скалами, щоб аж під горою успокоїтися і впасти тихо до Свічі. Від того жерела діректор казав вибудувати спуст аж прямо на фабричне подвіре. Спуст той, то був по просту невеличкий водопровід, зложений з грубих деревляних брусів в виді довжезного корита. Мов струна простягнувся він від фабрики понад страшенну, камінем наїжену та декуди ожинами і диною хоптою порослу пропасть аж ген до самого серця противної гори. З дна пропасти водопровід виглядав як груба линва, а кобильніці, на котрих він опирався, виглядали мов довгі жердки, котрі ось-ось захитаються і впадуть. Тим деревляним коритом текла вода з жерела і при єї помочи лекше було спускати дерево з гори до тартаку. Тільки що вода сама не могла гнати тих величезних трамів, хоть для лекшого ховзання їх обдирано з кори. Мусіли проте два робітники раз у раз тягати ті ботюки долів спустом. Се діялося в такий спосіб, що робітник, зарубавши міцно сокиру в оден кінець ботюка, причіпався до топорища обома руками і ступаючи по краю бруса, цілим тілом звішений над страшенною пропастею, волік по ховзкім дні ботюк за собою. Не швидко се йшло і робота була небезпечна, бо скоро б або сокира вихопилася з ботюка, або руки робітника сховзлися з топорища, то его ждала неохибна, видима смерть на дні страшної пропасти. Тому то місцеві робітники ніяким світом не хотіли йти до роботи, хоч діректор давав за ню по два ринські денно. Тільки згадані два Італіяне згодилися на те, і справді,

вже отсе три місяці щасливо з тим справлялися. Другі робітники боялися навіть глянути на них, коли вони викилені задом над пропастею волочили ботюки долів спустом. Правда, що по при головне корито покладені були на кобиляницях дошки, щоби вигідніше було ходити, але в разі як би викиблася сокира з дерева дошка не могла б була вратувати робітника.

Отож коли Микола вернув назад на Людвіківку, місце двох арештованих Італіянців було опоржене.

— Пане директор, — сказав Микола входячи до фабричної канцелярії, — ось я знов у вас і прошу о роботу.

— О роботу? — проворкотів директор. — Еге, добре. Ось ту при спусті є робота, хочеш?

— При спусті? — проирав Микола.

— Я тобі добре заплачу, два ринські денно. Хочеш?

Микола задумався. Холодом повіяло на него від тої думки, але виходу не було. Тай впрочім о що ему тепер дбати?...

— Добре, пане директор! — сказав він, — піду на спуст, дійся воля божа!

— Що, підеш? — сказав директор і глянув на него здивований. Він сам тепер немов налякався Миколової смілости.

— Так, піду! — сказав твердо Микола.

На другий день рано коло спусту згромадилася ціла товпа робітників і надзирателів фабричних. Хотіли побачити, як справиться Микола зі своєю карколомною роботою. Микола був уже в лісі. Там чути було крики та гойканє робітників, цюканє топорів та хряск падучих дерев. Ось уже ввалили величезний ботюк у корито. Біле, з кори обдерте, смолисте дерево блискотить до сонця. Ось і Микола. Він перехрестився, хопив у обі руки величезну сокиру з довгим, міцним топорищем і замахнувши нею понад головою зарубав що сили в грубший кінець ботюка.

— Ану, в ім'я боже! Далі!...

Микола хопив топорище, схилився, перевісився аж геть над пропасть і при помочи других робітників трунув з місця.

— Поволи! Поволи! — кричали з долини.

Ботюк досить легко сунувся дном спусту. Микола йшов безпечно по дошці, крок за кроком. Уже виходив над найстрашнішу пропасть. Боязливші відвертали очи, не можучи знести виду того чоловіка, ступаючого мов по нитці між життям а смертю.

— Боже, ратуй его! — шептали робітники.

— Цікавий я, чи перейде? — шептав директор.

А Микола йшов. Він очима вшився в ботюк і в блискучу сокиру, котра мов великий зуб якогось лютого звіря впилася в біле, блискуче тіло ботюка. По за сокирою і ботюком він не видів нічого, не чув нічого. Не чув і страху. Лишень здавалося ему, що се він очима держиться ботюка, а відверни він на хвилину очи від него, так туй его смерть.

Але що се?... Чи рука его дрожить? Чи сокира захоліталася в дереві? Миколу стисло щось за серце. Він чув, що сокира за слабо вбита і ось-ось вихопиться. Він хотів зупинитися і поправити єї, але щось немов перло его далі. Він глянув у низ, у пропасть, і в тій хвили в голові ему закрутилося, в очех почорніло і одно-однісіньке слово вирвалося з его уст:

— Боже!

Оден-однісінький крик тривоги вирвався в тій самій хвили з грудей усіх тих, що гляділи на другім боці. Микола тільки блиснув і долів головою повалився в пропасть. Зараз на першім ostrim обриві голова его розширлася на кусні, мов розбитий гарбуз.

— Боже! — зойкнули робітники на той вид і побігли в долину, хоть знали, що для бідного Миколи нема вже ратунку.

Его поховали за Свічею у стіп високої гори. Зелена, мохом і полевіми квітами поросла поляна, з двох боків окружена рікою, але вистирчаюча над нею так високо, що вода ніколи єї не заливає, містить у собі его тіло. Свіча прискає і реве побіч, немов у безсильній злості за свою жертву. Зі всіх боків у задумі глядять високі гори на незначну зелену могилку по однім і на велику фабрику з червоним комином по другім боці. В ліщині кує зазуля, мов би питалася: „Хто ту? Хто ту?“ А чирик у високім зілю протяжно віддзвонює: „Нещасливий! Нещасливий!“ Тільки сердита, пи-

сана сойка на самотній смереці дразнить: „Сам собі винен! Еге! еге!...“

Львів 20 грудня 1880.

С Л И М А К.

Було се давно, літ тому звиж двадцять, коли на до-розі ведучій з Дрогобича до Борислава, здибалися одної літної днини два молоді люде. Не знаю, чи могли де бути два парубчаки, майже однаких літ, а так неподібні до себе вдачею і зверхною подобою. Оден високий, крешкий і вродливий, нісся просто і легко, всіміхався часто і часто зотягав веселих пісень; его вбога, але чиста одіж і столярське знаряде в мішку на плечех говорили від разу, що се столярський челядник, котрий іде шукати зарібку в Бориславі, що від недавна зачав оживлюватися і стягати до себе чим раз більше робучого і промислового люду. Другий вандрівник був то мізерненький, скулений і обшарпаний жидок майже з старечим, без виразу лицем, маломовний і немов сумовитий. Его худі ноги ледво здужали додержати кроку з здоровим столярем, а маленькі запалі оченята неспокійно бігали в ямках, немов злякалися чогось та хотіли денебудь сховатися. І він ішов до Борислава шукати щастя, але не ніс з собою ніякого знарядя, ніякого способу до зарібку.

— А з чогож ти Юдко гадаєш жити в Бориславі? — питає столяр.

— З чого Бог дасть, — відповідає боязно скулений Юдка.

— Та то ніби так, усе в божих руках — відповідає столяр, — але бо у нас кажуть: „Бога взивай, а рук прикладай.“

— У нас так не кажуть — відповів коротко Юдка.

— А якже у вас кажуть? Рад би я знати!

— У нас кажуть: хто на Бога здасться, тому Бог не дасть пропасти.

— Ха, ха, ха! — зареготався столяр і махнув своїми дужими руками. — Най-но би я стрібував не робити з місяць, чи Бог би зііз з неба та нагодував мене!

— Не говори так, Слимаку, не гніви Бога!

— Я Бога гнівити не хочу, але Бог же чень не на дурно дав чоловікови свою поміч!

І він знов розмахнув дужими руками, немов збираючись ними розбивати скали.

— Як Бог схоче, то й твої руки не допоможуть, Слимаку!

— Хіба міні повідпадають, а тогди й я не хочу жити!

— І здорові будуть і не допоможуть!

— О, сего не буде!

— Побачимо!

— Ну, ну, побачимо!

Оба товариші за час тої розмови йшли самотною дорогою через поля. До Борислава було ще з пів милі. Сонце стояло з полудня і жарило немилосердно. Слимакови давно вже хотілося пити, а й Юдка від давна час за часом жалібно позирав на вузлик у Слимака за плечима, з котрого долітав его запах хліба і сира. Він сам не мав при собі ані кусника хліба, ані одного крайцаря.

Аж ось Слимак скрутив із звичайної дороги в бік шід стрімкий, зсувистий горб. Юдка став на скруті.

— А ти Слимаку куди?

— Ади от ту керничка, хочу води напиться.

— А може й спочити троха?

— Ну, певно! Сонічко пече мов огнем пражить, а до Борислава ще й так зайдемо завчасу.

— Най буде й так.

Посідали коло жерела. Слимак напився води, ви-
няв хліб і сир з вузлика, а видячи, що Юдка не має свого нічого, запросив і его.

— Але може тобі не вільно, бо трефне?

— Е, — сказав Юдка, — наш закон у крайній потрібі поизваляє йісти й трефне.

— А так, звичайно, не дозволяє?

— Ні, не дозволяє.

— Ну, то добрий ваш закон, що єго можна як до потреби натягати так як швець шкіру натягає.

— Не кажи так, Слимаку, гріх так казати. Наш закон так само від Бога, як ваш закон, — сказав якось боязко Юдка.

Пополуднували — і далі. Ось уже й Борислав. Хоть доси йшли все сухою землею, хоть дощу не було вже майже від тяжня, то прецінь у Бориславі на всіх вуличках було глибоке і грузке болото. Жиди, парубки, рішники, вози і тачки снувалися довкола. Гамір, співи, крики та п'яні прокляття не вгавали й на хвилю.

— Куди ж ти тепер, Юдко?

— Піду де шукати місця. А ти куди?

— Я ту замовлений до одної будови, онту, видиш? Маю там робити двері, футрини і всю столярську роботу. Ну, бувай здоров!

— Бувай здоров, Слимаку! А знаєш що? Як би тобі коли було чого треба, а я би міг, — знаєш, я не такий жид, прийди до мене! Я тобі не забуду!

— Я до тебе? Ха, ха, ха! — зареготався Слимак. — А щож ти міні допоможеш, коли ти сам голий!

— Хто знає, Слимаку, хто знає, що кому Бог судив. Ще раз кажу, приходи, Юдка тобі не забуде!

І розійшлись.

II.

Минуло десять літ. При головній бориславській вулиці іно що отворився новий шинок. Шинок стояв на розі двох вулиць у дуже добрім місці, хоть майже локоть низше від рівня вулиці, так що до дверей треба було східцями сходити в долину. Робітники день і ніч заповнювали обширну, брудну і вохку шинківню; співи, крики та сварки не втихали там ніколи і глухим клекотом неслися на Борислав крізь вічно отворені вікна. Над дверми шинку прибита була таблиця, помальована на чорно, а на ній огнисто-червоними буквами було виписано. „Bier-und Branntwein-Ausschank des Judas Maultrommel“. А в шинку помеже п'яними робітниками звивався, мов пискор, скулений, хоть і не дуже

то мізерний жидок; то був Юдка. А за шинквасом стояла гідка як ніч, але багато вбрана жидівка, звичайно з одним або з двома дітьми на руках; то була его жінка.

Вечір. Юрбамп висипали робітники з роботи і розсипалися хто куди, а найбільша часть по шинках. У Юдки повно як набито. Але що се за сумний, похнюплений, нужденний чоловік протискаєся крізь товпу до шинквасу? Его лице, бліде і зіссане, свідчить о перебутій слабости. В руках у него дві кулі, котрими підпираєся, безпомочно волочучи хорі, вихудлі ноги. Ось він з тяжкою бідою донерся до шинквасу, став і обзираєся.

— Чого вам треба? — спитала жидівка.

— Юдки.

— Юдки? А на що вам Юдки? Хочете горівки, то я вам дам і сама. А на борг, то й Юдка не дасть.

— Ні, я не хочу горівки, я би хотів поговорити з Юдкою.

— Поговорити? — спитала протягло жидівка і з погордою змірила очима того нужденного, обдертого пройдисвіта. — Що ви ему маєте сказати? Скажіть міні, то я ему скажу,

— Ні, я би хотів ему самому. А ось і він! — І обдертий пройдисвіт обернувся до Юдки, що саме протисся до шинквасу зо склянками та чарками в обох руках.

— Der Goj will schmissen mit dir*) -- сказала жидівка Юдці. Той обернувся і хвилю глядів на обдертого пройдисвіта, але очевидно не міг его пізнати.

— Ви хотіли зі мною говорити? Ну, говоріть, чого хочете?

— Ви не пізнаєте мене, Юдко?

— Ні, не можу якось, — сказав Юдка, ще раз зирнувши на него.

— Правда, не нині то діялося, як ми оба, ще молодші, вандрували до Борислава, тямите?

— А, Слимак! О, що то з мене за забудько! Як же не тямити! Ну, що чувати, Слимаку?

— Зле чувати, Юдко. Коло мене біда.

*) Сей чоловік хоче говорити з тобою.

— Коло мене добре, Богу дякувати, — відказав Юдка.

— Виджу, виджу, — сказав сумно Слимак, хитаючи головою.

— Знаєте що, Слимаку, я тепер не маю часу говорити з вами. Сядьте собі ту на лавку, так... *Mal-ku, gib ejm a güt Bromfen, ün an Umbassen, hörst dü mesh?*)* А відтак, як буде вільніше, то побалакаємо. Добре?

— Та добре, — сказав Слимак і сів у куті коло шинквасу.

Вже було геть по півночі, коли в шинку на тілко зрідло людей і втихомирилося, що Юдка міг мати хвилию вільнішого часу. Він збудив Слимака, що за той час серед гамору і задухи спав на лавці.

— Ну, Слимаку, повідай, що там у тебе чувати?

— Видите що, — сказав неохітно Слимак. — От чого я доробився за десять літ! Жінка розпилася і вмерла, перевела все, що я мав. Мене самого вергло в слабість, ноги відняло. Що тепер діяти? До столярської роботи не приймають, там треба стояти, бігати, а я не годен. До ями також годі. Що діяти? Руки здорові, а приходитьсь відай гинути живцем.

— А видиш, Слимаку, чи я тобі не казав, що Бога не треба вчити, як має чоловіка карати. У Бога на все спосіб є.

— Ой виджу вже! — зітхнув Слимак. — Кілько я перетерпів за ті літа, Боже єдиний! Ади, сивію!

— Ну, а щож тепер буде?

— Або я знаю, що буде. Я прийшов до вас Юдко. Знаєте, ви тогди казали: прийди! Доки я міг заробити, то гадаю собі: зароблю. А тепер годі. Тай то, видите, не так, щоби зовсім годі: руки здорові і все, а тільки ноги, от біда!

— Та що я вам пораджу на ноги?

— Е, вже міні на ноги ніхто не порадить, хіба рискаль та лоната, — сказав з жалібним усміхом Слимак. — Але може би ви винайшли для мене яку роботу.

— Роботу? Гм?... — сказав Юдка і задумався.

*) Малко, дай ему доброї горівки і закуску, чуєш?

— Для тебе роботу? То трудно, небоже Слимаку! Але що робити, обіцяв чоловік, то треба якось погадати. Ну, знаєш, Слимаку, лягай собі ту на лавочку. *Maßku, gib ejm a schmutzig Łaſech ünter'n Kopp**). Переночуй, а завтра будемо видіти!

С таким словом Юдка пішов спати, а Слимак зітхнувши і помолившись до Бога, ляг на лавку, звинувивши під голову брудну верету, котру принесла ему жидівка, і швидко також заснув.

На другий день рано Юдка довго нараджувався зі своєю Малкою, бігав десь кудись по сусідах, а далі коло полудня закликав Слимака до своєї спальні, заваленої перинами і майже зовсім темної.

— Знаєш що, Слимаку, є для тебе робота.

— Яка?

— Лехка робота, столярська. У тебе є деяке начинє?

— Та щось там є: пара гиблів, сверлик і топір.

— Ну добре. Сверлик можеш продати, сверлика не треба. Треба тільки гибля, сокири та пилки.

— А щож то за робота тільки з гиблем, сокирою та пилкою?

— Лехка робота, Слимаку. Будеш стругав ручки до корбів та млинків, листовки, кілки, знаєш такі дрібниці. Навіть варстату не треба, можна на віснім стільци; будеш собі сидіти тай усе свою роботу робити.

— А по чому? Що заплатите?

— Заплатите, Слимаку? За що ту платити? Слухай, що я тобі скажу! Ти хати не маєш, правда?

— Не маю.

— Ну, я тобі дам хату, ось ту на подвірю. Тихо тобі буде, спокійно, лише сиди та роби. Чуєш? А йісти також дістанеш і гиблівки твої; розумієся, гиблівки! груба тріска до мене. Ну, а шмате може є яке у тебе, га?

— Та щось там є.

— Ну, то добре. Як буде треба, то й то найдеся. Верету дам на постіль, ну та й дві пачки тютюну на тиждень, тай що суботи дві порції горівки. Пристаєш, Слимаку?

*) Малко, дай ему брудну верету під голову.

— Та що робити, най і так буде, — сказав по-нуро Слимак і похилив голову с таким сумним виразом, немов схиляв її в якесь важке ярмо, з котрого вже ніяка сила не в стані его видобути.

III.

Знов минуло десять літ. Приїзд цісаря літом 1880 р. згромадив до Борислава тисячі народа з усеї підгірської околиці. Пішов і я. Ранком погода була пре-хороша; весело гуторячи йшов я з громадкою знайомих селян, любуючися чудовими околицями та густими вівсяними кошами, що мов звізди на небі виднілися кругом по полях. Однакож недалеко Борислава захопив нас дощ, густий та проймаючий, так що дійшовши до Борислава, всі ми промокли до нитки, а особливо я дрозав від холоду, вибравшись у дорогу в одній тільки літній блюзі з сірого полотна. Звісна річ затим, що в таких немилих обставинах зовсім не до душі міні було задивлюватися на вінці, тріумфальні брами з написами, тисячі хоруговок та тисячі празнично пристроєних жидів, що помимо слоти густо снувалися по вулиці, гордо всміхаючися та раз у раз нарікаючи на Бога, що поцсував їм „їїх свято“, котре їй так богато коштує. Я і мої товариші не довго швендалися по болотнистих улицах; холод і дощ спонукав нас живо шукати сухого притуловища. Ми вступили до першого шинку. туй таки за тріумфальною брамою. То був шинок Юдки Маультроммеля.

Погана як ніч, поморщена вже жидівка стояла за шинквасом, хоть нині задля празнику нікого окрім нас не було в шинку. А по шинку походжував підійшлий уже жид з гарним животиком, у атласовій бекеші, переперезаній святочним шовковим поясом, з видрянім „штрамеле“ на голові. На его гладкім, блискучім, хоть жовтім лиці виднівся супокій і вдоволенє. То був Юдка.

Я ogrівся троха і вийшов на подвірє. До него зі всіх боків припирали сліпі стіни сусідніх домів та шоп, поліплені жовтою глиною. Се була немов велика

клітка, брудна, занедбана, гнила і вонюча над усякий опис. На середині стояла велика купа сміття і всяких олітків. На право по при вугло шинку був вузенький прохід на вулицю, і тудиж текла з під сусідніх окапів потоком вода на низьке, мов яма, подвір'є. Але на другім кінці вихід її був по часті затамований. Там, приперта до сліпої стіни якогось довжезного будинку, стояла нужденна не то шопа, не то буда, з прогнилим дахом і чорними неполіщеними, в многих місцях дірковими стінами. Меже шинком а будою була тільки вузенька протока для води, але напливаючий потік не міг у ній зміститися і заляв майже цілу половину подвір'я широким ставком болотяної, бурі води. Особливо коло буди, яко найнижше лежачого місця на цілім подвір'ю, згромадилося найбільше води і чималий потік лаявся крізь шпари в полупаних дверех і по під прогнилим порогом до середини. Одно вузеньке віконце с повибиваними з давен давна шибамі ціле заліплене було пожовклим від сонця і дощу папером. У буді було тихо, як у гробі. Дощ не то що не переставав, але змагався. З вулиці долітали в сю кліть глухі крики і гамори, але ні оден слід на тім відразливім подвір'ю не показував, що нині в Їориславі свято, що вся та оселя прибралася нині в празничний стрій, щоби повитати найдостойнішого гостя. Сіра, гнила і мерзка буденність царювала ту зовсім спокійно і ненарушимо.

Хвилю стояв я під піддашем, роззираючися довкола, коли в тім з правого боку вузким пролазом протиснулася певеличка, може осьмилітна дівчина і несміло, питаючими очима глянула на мене.

— Чого тобі, дитинко? — спитав я.

— Я ту прийшла до діда.

— До якого діда?

— А от ту, — вона показала нужденну буду — ту дід Слимак. Я его так називаю дідом. Я прийшла подивитися на него. Не знаєте, чи він є?

— Не знаю дитинко. А він виходить куди?

— Та не виходить. Але дід казав позавчора, як я була в него, що его Юдка хоче викинути.

— Викинути? А то чому?

— Ба, видите, бо дід уже старий, не може робити.

— А щож ту той дід робить?

— Та от так : ручки до корбів, листовки, кілочки. Від коли тямлю, то він усе то робить; мамуня казали, що вже щось десять літ.

— А ти від позавчора не була в него?

— Та не була, бо мої мамуня також були слабії, то мусіла коло них сидіти. Аж нині їм стало троха легше, то я випросилася до діда. І мамуня самі казали, абим ішла, може дідови треба що принести або що, бо дід слабий на ноги і не може вийти. А як не треба нічого, то щобим зараз вертала

— Ну добре, то йди та подивися.

Дівчина пустилася йти, але спинилася, побачивши величезну калюжу перед дверми.

— Ой-ой-ой, як ту перейти? Адить, яка вода, як Дунай!

— Постій, я тебе перенесу, — сказав я, і взявши дівчину на руки ступив у калюжу. Бродячи мало що не по коліна, я дійшов до дверей і отворив їх. Дивний і страшний вид показався нашим очом. Буда вся стояла в воді. Кругом чорні, голі стіни, крізь котрі де-не-де проблискувало буре денне світло. Коло дверей старий вісний столець, на нім гибель, пилка, топір і купа недоструганих кусників дощок. А в куті, також майже зовсім у воді, купа трісок гнілків, перегнилих на гній, накладених високо верства на верству, а на тій купі, заритий у той гній до половини і ледь покритий старими, чорними шматами, лежав чоловік, синій як боз, сухий як скіпа, з виразом страшного болю і якогось жалю на поморщенім лиці. Се був Слимак, а правду кажучи, тільки труп Слимака!... Морозом повіяло на мене. Десять літ у таким пеклі! І ту жив чоловік! — тремтіли уривані думки в моїй голові. А дівчина тимчасом кинулася будити діда, а побачивши, що дід зимний і задубілий і такий якийсь страшний, скрикнула голосно і кинулася на двір. Вибрів і я за нею. Однак крик дівчини не звабив нікого до холодного трупа. В тій самій хвили густо збиті громади народа підняли на вулиці оглушаючий крик:

— Віват! Най же наш тато! Най же!

Се був знак, що найдостойніший гість находився в вулицях Борислава.

Небо виногодилося, пошарпало бурі хмари і скинуло їх із себе вкут, немов нужденні жебрацькі лахмани, щоби ватомісць показати свою блакитну, празничну одежу.

— Віват! віват! — гомоніло по всім Бориславі, гомоніло з тисячних уст, а дід Слимак за той час німо, понуро, з болізним видом лежав у своїм гнилім берлозі, в тій гидкій шкаралуци, в котру заперла его людська захланність і з котрої увільнила его тільки остатня приятелька — смерть.

Львів, у січні 1881.

ДОБРИЙ ЗАРОБОК.

Я чоловік бідний. Грунту нема й крихітки, всего-на-всего одна хатина, тай то стара. А ту жінка, діточок двое, коби здорові; треба чимось жити, треба якось на світі держатися. Два хлопчики в мене — оден чотирнадцяти а другий дванадцяти літ — пастушать у добрих людей, тай за то мають їду і одежину яку таку. А жінка пряде, також дещо заробить. Ну, а в мене старого який заробок? От піду десь-колись до близького зрубу, наріжу березини та піпнаю мітовки через тиждень, а в понеділок беремо з жінкою по звязкови на плечі, тай на торг до Дрогобича. Не великий то з того й заробок, по три, чотири крейцарі за мітлу, а панови заплати за пруте, ну, то мало що й лишиться. Але що діяти, треба заробляти, треба як мож своїм світом токанити.

Тай що за жите наше! Бульба та борщ, часом деякі крупи, тай хлібець, який лучиться: житній, то житній, а ячмінний або вівсяний, то й за то Богу дякувати. Ще як літо, то пів біди біда. Чоловік дещо заробить у богатшого: ту ройів у пасіці припилинуеш, там у саду ночуеш, коло сіна та снопів поробиш, а ні,

то з саком підеш у потік, рибу деяку зйімаєш, або досвітками губ деяких з ліса наднесеш, — ну, а в зимі всего того не стає. Що від людей за роботу дістанемо, тим і заносимося, а нераз то й голодом дебелиємо. От як то бідні халупники!

Ну, видите, а ще найшовся добрий чоловік, що позавидів і нашим достаткам! Дістодіто: за багато, діду, у тебе добра, розтовстієш занадто, розгуляєшся! Так от тобі на! Тай всипав такого, що Господи, твоя воля!

Слухайте, як то було.

Іду я собі раз містом, мітли звязані до купи несу на дручку на плечох, іду тай роззираюся довкола, чи не киває хто на мене, або чи не кличе де жидівка: „Чоловіче, чоловіче, а по чому мітли?“ — А ту народу довкола, — звичайне, торгова днина. Зиркаю я доокола, виджу, іде позад мене якийсь панок, горбатий, головатий як сова, а очі у него сірі та недобрі, як у жаби. Іде та все на мене поглипує. Я став, гадаю, може чого хоче, а він нічого, став і собі тай дивиться в другий бік, ніби то єму про мене й зовсім байдуже. Іду я далі, він знов за мною. Міні якось зробилося недобре. — Пек тобі бідо! — гадаю собі, — що то таке? — Аж ту жидівка з боку кричить:

— Чоловіче, чоловіче, по чому мітли?

— По пять, — кажу,

— Ни, як по пять? Натє вам три.

— Давай чотири!

— Ні, три.

— Ні, чотири.

Сторгували ми за півчетверта крейцаря. Я свою вязанку з плечей, розв'язую собі спокійно, даю жидівці мітлу, — аж ту й горбатий панок за мною.

— По чому мітовки продаєте? — питає мене.

— По пять крейцарів, паночку, — кажу. — Купіть, мітли добрі.

Він узяв одну, потрібував...

— Так, так, — каже, — нема що й казати, добрі. А ви відки?

— З Манастирця.

— Так, так, з Манастирця. А ви часто мітовки продаєте?

— Ні, не часто. От так раз на тиждень, у понеділок.

— Ага, ага, що понеділка! А багато так у оден понеділок продасте?

— А, як ся трафить, паночку, часом я й жінка. попродамо всі, що винесемо, а часом і не попродамо.

— Гм, то ви й з жінкою! Обое, значить, по отакому звязкови виносите?

— Та так, прошу пана. Часом по такому, часом і по більшому.

— Ага, ага! А багато так за тиждень мітовок можете зробити?

— Та то, прошу пана, як до потреби. Літом продаєся йїх менше, то менше й роблю. А в осени та в зимі, то більше того товару йде.

— Так, так, розумієся! Бо то, видите, я ліверант до цісарських магазинів, то міні би треба таких мітовок багато, так зо сто. Могли би ви на другий тиждень зробити міні сто мітел?

Я поміркував троха тай кажу: — Чому ні, зроблю. А де пану донести?

— От ту, — каже пан, тай показав на оден дім. — Але памятайте, принесіть. Я вам зараз і заплачу. А по чому, кажете, одна?

— Та вже як пан тільки беруть на гурт, то я спущу танше, по чотири.

— Ні, ні, ні, не треба, не спускайте! Я заплачу й по пять!

— Бог най панови дасть здоровечко!

— Ну, ну, бувайте здорові! А памятайте, віднині за тиждень приходіть!

Тай з тим словом панок поштильгукав собі кудись, а я лишився. — От то, гадаю собі, — якийсь лепський пан, навіть не каже спускати з ціни, а на таку суму мігтів замовляє! Таже то ціла пятка буде, Господи! А я, прости Господи гріха, вже й зачав був зле помишліне на него мати, як він отак за мною стежував. Ну, дай ему Господи вік довгий! Прецінь хоть раз міні добрий заробок трафився!

Швидко я кинувся за своєю старою. Попродали ми свій товар, чи й не попродали, купили соли, сірників, чого там іще нам було треба, тай до дому. Ка-

жу я старій, що от так і так, заробок добрий лучився, буде за що і податок заплатити, ще й для неї на зиму підшита буде. Вона й собіж зраділа.

— Треба буде — каже — взятися обоєм, а то ти сам за тиждень не зробиш усеї роботи. То я вже своє все відложу!

Добре. Отак гуторячи поспішали ми трохи що не підбігцем до дому, щоби, бачите часу не тратити.

Зараз того ж дня прихопилися обое, як до горячого борщу. Прутя наносили цілу стирку, — фабрика в хаті! Я гилі обламую, вона листе обчімхує, аж пій шкіра з долонів позлазила, а я відтак грубші кінці ножиком чехолію, складаю, вяжу. держаки стружу — кіпить робота. Прийшлося до неділі, ціла сотка мітел готова і в звязки по п'ять-двадцять повязана. Так уже й приладжено, що кожде з нас бере по два такі звязки на перебесаги: через плече ужоква, оден звязок на груди, а другий на плечі звисає. В понеділок беремо ми добрі дручки в руки, звязки на себе — чеши до міста! Спека така, що крий Мати божя. З нас цюрком поті ллються, в горлі пересохло, ну, але що робити! Коли заробок, то заробок.

Приходимо до міста, всі жиди на нас очі повивалявали. Що то, не бачили ще, щоби хто коли такі великі звязки ніс.

— Слухайте, чоловіче, — посмішковуються з нас, — де ви коні продали, що самі фіру прутя двигаете?

— Чоловіче, чоловіче, — кричать другі, — а в кого то ви березовий лісок купили? Чи ви на продаж лісок березини з бабою до міста принесли? Що хочете за лісок березини?

А ми нічого. Ледви дихаємо, а йдемо, аж очі з голови лізуть. Дав Бог, якое ми долізли аж до того дому, де пан казав чекати. Прийшли перед ганок тай телевх оберемками на землю, а самі мов неживі попадали на ті оберемки тай відсапуємо так, що аж язики повивішували. Нема, нема, аж ту вікно скрип, наш ланище визирає.

— Ага, — каже, — то ви, чловечку?

— Так, прошу пана, то я з мітлами.

— Добре, добре, я зараз до вас вийду.

Запер вікно. Ми чекаємо. По добрій хвили вийшов.

— Ну щож ви, принесли мітовки?

— Так, прошу пана, сто, як пан казали.

— Ага, ага, то добре. Але знаєте що, я їх тепер не потребу, возьміть собі, най у вас іще будуть до якогось часу, або й можете їх попродаати... А міні як буде треба, то я вам перекажу. А тепер нате вам отсей квіток, покажете війтови, то він уже вам скаже, що маєте робити.

— Ба, а то як, — кажу я. — То пан замовили, а тепер не беруть?

— Ні, не беру, — каже він лагідненько, — бо міні тепер не треба. Але ви не бійтеся, я о вас не забуду. Ось вам той квіток, на те!

— На що міні вашого квітка? Що я з ним ізроблю?

— Возьміть, возьміть, — каже він. — А втім, як не хочете, то як схочете. А тепер ідіть собі з Богом!

А вже, правду кажучи, хотів поставитися до него з язиком, але він обернувся тай шусть назад до хати. Ми зісталися мов водою зілляті. А далі, що діяти, забрали мітли тай пішли на торг, щоби хоть що-то розпродати.

Аж ось так десь за тиждень кличе мене війт. — Що за біда? — гадаю собі. Прихожу, а війт смієся тай каже:

— Ну, діду Паньку (мене всі зовуть дідом, хоть я не такий то ще й старий), маєш благовісника.

— Якого благовісника? — кажу тай дивуюся.

— А от якого, ади! — тай виняв цацир, той самий, що міні той пан оногди давав, розвернув его тай став читати щось таке, що я ані капиночки не зрозумів крім свого власного імя.

— Ба та що ту таке сказано? — питаю.

— Сказано, діду, що ти великий богач, по сто міглів що тижня продаєш, гроші лопатою загрібаєш, тай велено поставити тобі отсю пявку.

— Яку пявку? — питаю я вухам своїм не вірячи.

— Аркушок, небоже.

— Аркушок? Ба, та який аркушок? Для кого?

— Ей, діду! Не чинися глухим, коли тобі не поза-

ступало! Аджеж не для мене, а для тебе! Маєш платити по при домовий ще й заробкового податку п'ять ринських річно.

— П'ять ринських річно? Господи! Ба, та за що?

— За мітли! Чуєш, що пан комісар податковий подав тебе на аркушок і каже, що ти по сто мітлів на тиждень продаєш.

Я став, як той, кажуть, святий Семен Стовпник, що п'ятьдесят літ на однім місці стовпом стояв. Так як бим чемериці найівся.

— Пане вуйці, — кажу згоді, — я не буду платити.

— Мусиш!

— Ні, таки не буду. Що міні зробите? Що голий за пазуху сховає? Адже знаєте, що на мітлах я й у цілім році ледви п'ять ринських зароблю.

— Що я маю знати? Пан комісар мусить ліпше се знати! — каже війт. — Моя річ стягнути податок, а не хочеш дати, то я здекутника вишлю.

— Овва, шліть хоть зараз! У мене здекутник здохне, заки що найде.

— Ну, то продамо хату й грядки, а вас на чотири вітри. Цісарське не сміє пропасти!

Я зойкнув, мов підрізаний.

— А видиш, — каже війт. — Ну що, будеш платити?

— Буду, — кажу, а сам собі своє гадаю.

Минули три роки. Я не платив ані крейцаря. Як приходила здекуція, то ми з бабою ховалися у лози, мов від Татар, а хату замикали. То ті здекутники приходять, поковтають, покленуть, тай потечуться далі. Два рази хотіли добуватися силоміць до хати, та оба рази добрі люде відпросили. Але на четвертий рік урвалося. Ні просьби, ні плачі не помогли. Рештанці на мні назбиралося щось на двадцять ринських. Наказали з міста зараз ізложити гроші, а як ні, то хату пустити на ліцітацію. Я вже й не тікав нікуди, виджу, що нічого се не допоможе. Ну, тай що? Назначили ліцітацію, отаксували все мое добро на круглих двадцять ринських. Приходить той день, тарабанять, кличуть купців... „хто да венци?“ — еге, коли бо ніхто й тільки не дає. Десять... дванадцять... ледво на п'ятнадцять...

цять ринських витягли, тай за то й продали. А я в сміх, тай кажу до віята:

— А видите, таки я вас іздурив! Хіба я вам не казав, що голого не обідреш!

А війт до мене: — Нехай тебе, діду, мара бере, на який ти спосіб узявся!

Нашу хату закупив жид Йойна на хлів для телят, а ми з бабою, як видите, в комірство пішли. Зянов по старому жиємо, доки Бог віку подовжить. Вона пряде, хлопці людську худобу пасуть, а я мітли роблю, тай якось своїм світом торочимо і без аркушка.

Львів, у лютім 1881.

Хлопська комісія.

I.

Е, що то ви, молоді яндруси¹⁾, говорите!... По місті тротоарами ходять та ходаки висмикують²⁾ — велика штука! А зловять хатраки,³⁾ то також що? Заведуть на дідівню,⁴⁾ вдарять там чи й не вдарять, тай по всій історії. Вам би от... Та де вам! Вам як лиш розказати про таке, то вже по за плечима мурашки забігають. Або то ви знаєте, що хлопська комісія? Там то би оттакому лехкевичови в єі руки дістатися! почувби, по чому перець.

Я про себе не кажу. Були такі, що ще гіршу саламаху коштували. Але й я також зазнав єі. Ну що, така вже, видно, чоловікови дорога судилася. Чи від долі, чи від злих людей — хто то знає? Досить, що таке жите. От уже отсе двадцятий рік у криміналі сиджу,

¹⁾ В злочинським жаргоні хлопець, злодій. ²⁾ Портмоне з кішенів витягають, т. є. крадуть. ³⁾ Поліціанти. ⁴⁾ Вартівня поліційна.

а ви гадаєте, що то пальцем перекивати? А скоро на світ, я знов буду мусів до свого — по чужих коморах шарити. Так таки мушу, бо щож буду робити, з чого жити? Ремесла ніякого не вмію, ні поля, ні ролі не маю, до роботи ніхто мене не прийме, тільки одно й остаєсь, що бухацька⁵⁾ кумпанія. А се також бистрий кінь — день поїдеш, а за хвилину впадеш, тай знов сюди. Тай ще то ту, то не найгірше. Приходилося нераз і солоно й терпко, а особливо, як чоловік хлопам у руки попадеся. Тоді вже проси не проси, плач не плач, нічого не допоможе.

От я раз так у однім селі — вже в котрім і де, то на що вам знати? — досить, опорядив там одного богача. Роботи було доста. Комора, бачите, як струк повна всякого добра. Ми й не надіялися на таке, прийшли голіруч. Один з того таки села вказував нам дорогу. Три нас було до того інтересу: забрали ми, що могли, що лекше винести, поділилися тай у ноги! Ба, кинулися хлопи, наскочили на слід — уже як там і куди, то вам також ні на що не здасться знати — досить, за мною! Три милі від того села вхопили мене.

Осінь зачиналася. Звожували ще овес, починали копати картох. Народу по полю не много. Погода, сонічко ще припікає. Міні звязали руки назад, три їх женуть мене гостинцем.

Здоганяємо солярів з набором.

— Дай Боже!

— Дай Боже!

— А куди кумпана? — на мене показують.

— Добрий чоловік, — кажуть мої господарі, — коморовий.

— А, так! Ну, не завадило би ему дати памятку, — каже один соляр.

— Та воно то так, без того не буде.

— А може позволите нам і від себе дещо дрібку докинути?

— Як ваша ласка, — відказують мої сміючись.

Соляр, самий від задного воза, та до мене.

— Ану-ко, паничу, стань!

⁵⁾ Злодійська.

Стаю. Він підкотив міні сподні повиш коліна і попідв'язував їх мотузочками по над колінами.

— Ну, тепер рушай! — сказав тай пустив мене наперед себе по при фіру. Ледво я зробив пару кроків, аж ту немов гадина впилася нараз у обі мої ноги. Соляр що моци швякнув мене батогом по ногах, так що я аж підскочив з болю.

— Скільки, серце! — крикнув соляр, тай зарего-
тався, і всі з ним. Дротований шнур та ще й вузлами по-
нав'язуваний де діткнувся тіла, то мов ножем!.. А ву-
зли мов п'явки повпивалися в мясо.. Я живо далі по
при другий віз, — другий соляр то само. Я по при
третій — той то само. Шість їх було, і поки я ми-
нув усі вози, то мої ноги були порізані мов ножами, а
кров сліди заливала. Ех, запам'ятав я собі тих солярів,
дівнався відтак, з якого то вони села такі чемні виве-
лися, то вже я й їм пригадався!.. А мої господарі в
регит, та похваляють солярів, що на який то вони спо-
сіб узялися.

— О, ми з такими паничами вміємо обходитися!
— нахваляєся оден. — Видите, злого ему нічого не
станеся, а памятку буде мав. Ха, ха, ха, ха!...

II.

Ще було добре перед вечером, коли ми прийшли
до села. Ведуть мене до в'їта. Приходимо, нема дома,
в поле поїхав. Тільки в'їтиха щось там по сінех кру-
титься. Глипнула на мене — нічого.

— А не знати, кумо — кажуть мої провідники,
— де би ту его намістити?

— Або я знаю, де? Містять де хочете, щоби
лиш не ту. На що міні клопоту?

А я стою та аж очима благаю, щоби змилува-
лася... Бо вже то я знав, що коли не у в'їта, то почув-
вати міні у того, у кого я гостив. Ну, а там то вже
певно добра міні не буде.

Тимчасом вість по селі пішла: привели злодія!
Зараз що було по хатах — біжить. Поставали на
оборі, дивляться, одні клинуть, другі грозять, треті

так собі стоять. Аж тут і мій господар, той що у него пропажа, протискаєся, приходить. Високий, крепкий, лицем червоний як кат. Зблизився, зирнув на мене...

— А, то ти? Ну, будемо знатися.

Я нічого.

— Куме, — каже до одного з тих, що мене привели, — ведіть его до мене, там найбезпечнійше. Я вже его припилюю.

— Певно, що там его ведіть, там найбезпечнійше, — сказала війтиха стоячи в дверох. — А скоро мій прийде, то вже я ему скажу, то він там навідаєся.

Повели мене. А мій газда іде передом, та аж хрумкая з зайілости. Далі повернув ід плотови і вилонив колик.

— Сюда его! — крикнув повертаючи на свою обору і пускаючи мене наперед. А коли я переходив по при него, він замахнувся на мене. Було би певно туй на місці по мні, як би не були его задержали.

— Ні, куме, — сказав оден, — так не можна! Забете, то ще ви підете до криміналу.

— Що, я? — крикнув він. — За такого опришка? Таж такого забити, то нема гріха.

— Ні, куме, дайте спокій з такою бесідою. Пострашити можна, щоби на другий раз не лакомився на чужу працю, але забити, то ні. Він на вашій відповіді.

— Вже я его пострашу так, що буде до суду-віку дрожав! — крикнув газда і зблизившись до мене, вдарив мене кулаком меже очи. Я пирснув на землю, мов сніп, цітьма заступила очи, память мя покинула...

III.

Прокинувся я. Сонце на заході. Я сиджу на присні, сорочка на мні вся мокра: видно, що мене водою відливали. Лице напухло, але болю не чую ніякого, немов усе тіло затерпло. В хаті гамір. Кілька чоловіків сидить під шопою, кілька на перелазі. Гуторять і на мене зиркають.

— Начальник! Начальник! — почувся гамір.

Оден кинувся отворити лісу.

Прийшов начальник, чоловічок низенький, тов-
стенський, з виду добродушний. Хід дрібний. В ру-
ках черешня груба, як ціпивно. До мене.

— А що, любенький, спімали? А видиш!
Треба тобі було того? А тепер громаді біда, треба
тебе пильнувати, поки не буде нагоди віддати до суду.
Тепер пора робуча, синочку, нема часу.

— Пане начальнику, — осмілюся я, — по-
звольте, щоби я за той час у вас перебув.

— О, о, о, — скрикнув війт, — не можна, лю-
бенський, не мож у мене! Ту кум Матій кривди тобі
не зробить, не бійся, припильнує тебе добре. Побудь
ту, синочку, деньок-другий, поки до неділі, то вже
кум Матій з присяжним відвезуть тебе до міста.

Се був четвер; значить, два дни ще, — подумав
я собі. Га, що діяти, треба терпіти.

— Ну, а тепер, синочку, встань, коли до тебе
говорю, — каже війт.

Я встав.

— Ходи сюда.

Я вийшов на серед обори.

— Кладися, небоже!

Я видивився на него.

— Ну, щож, любенький, не чуєш, що кажу?
Кладися! Я начальник громади, ручу за тебе, але маю
право дати тобі п'ять буків, не більше.

Я не чував про таке право, але що було діяти...

— Куме присяжний, а ну-ко, пате вам отсю че-
решеньку та дайте ему те, що ему після права нале-
жить! — сказав війт, і відрахувавши п'ять забрався до
відходу. — А ви, куме Матію, пильуйте его і вважайте,
щоби ему нічого не сталося. Громада мусить его до-
ставити до суду живого... Памятайте, щоби живий був!
— сказав він усміхаючись і кладучи натиск на те
слово „живий“. — Я ту завтра рано навідаюся. Бу-
вайте здорові!

IV.

Поки присяжний заковував мене в ланцюхи, вже
й зовсім стемніло. Матій стояв з боку, як кат над ду-

шею, ждав тільки, коли присяжний геть піде. Діждався.

— Ну, що, паничу, тепер ми оба, правда? — цідив він крізь зуби, держачи за ланцюх, котрим я був скований за руки й ноги. В одній хвили він шарпнув ланцюхом і я повалився горілиць і вдарив головою о землю.

— Ов, ти, бачу, паний! — реготався він. — А я хотів тебе просити на вечерю. Ну, вставай, ходи!

Я встав і він поволік мене до хати.

В печи огонь горів. Жінка снувалася по хаті, вечерю варила. В закутці сиділа стара баба, господарева мати. Обі жінки були бліді і тремтіли побачивши мене. Вони рідко коли осмілювалися зиркнути на мене, а як котра зиркнула, то так жалібно, так жалібно...

Матій посадив мене на лавку, а сам сів кнець стола, сопучи, мов міх ковальський. Нараз зірвався і гримнувши о стіл рукою, крикнув:

— Ні, я его не пущу живого! Най буде, що буде, а такого опришка я не пущу живого зі своєї хати.

Жінки мов на даний знак голосно заплакали.

— Матію! Синочку! Бог з тобою! Адже шкода повернулася. А ти би хотів такий гріх на душу брати! Бійся Бога!

— А він боявся Бога, коли підконувався до комори?

— Та вже, як там він... Нехай він сам собі з Богом рахуєся!

— Ні, я ему допоможу. Я ему насамперед усі кости поражую. Ходи-но, паничу, сюда!

І він знов ухопив мене за ланцюх, підняв з лавки і гримнув мною до землі. Тоді, ставши чоботом на груди, скрутив ланцюх до купи, так що я скулився в каблук, аж крижі затріщали. В очах міні потемніло. Я ще тільки побачив, як він замахувався чоботом до могого лица. Відтак почув я біль у груди, в крижах, у боці, а відтак нічого не стало..

VI.

Я знов очунявся. В печи погасала грань, впрочім у хаті темно і тихо. Я під лавою, скручений у двох,

як слимак. Рушаюся — біль страшений. Кожда кісточка, кожде місце.. В горлі пересохло, палить. Я застогнав.

Темна тінь майнула по хаті, дилькотячи невиразно. Бачу, жовте поморщене лице нахилиюєсь надомною; дрожача, холодна рука пересувається по моїм лиці.

— Ти ще живий, синочку, а?

— Живий!... Води!... простогнав я.

Бабуся подала міні води.

— Живо пий, бо готов прийти, то біда моя! Нелюд якийсь!... шептала баба. — Бідний ти, небоже, бідний, але щож я тобі пораджу?

— Біг заплать вам! — прошептав я.

Двері скригнули. Стара щезла як тінь, а коли війшов газда, вона вже кахикала на печи.

— А що, не обзивався злодій? — запитав він.

— Ні, синочку.

— Тьфу до дідька! Ще як мара крєшне, то готова й на правду біда бути.

В мене аж троха дух вступив. От, гадаю собі, чень змилюєся та полекшить, попустить ланцюха. Та де там! Поворкотів, поворкотів, погасив огонь у печи тай ляг спати.

— Все одно, — ще лиш тото чую, — як живий, то буде живий і до завтра, а як ні, то нехай его чорт бере!...

Цілу ту ніч я ані ока не зажмурих. Що я витерпів за тих кілька годин, того певно було б міні по троха стало і на десять літ. Вжем гадав, що може кров мене залле і просив ем Бога, щоби післав міні смерть. Але де там! Іншому би, щасливійшому, може було б і сновинилося те, але не міні. Та вже чи саяк, чи так, а тота ніч була може найтяжша і найдовша в моїм житю. Ще як би тота баба не була міні дала води напитися, то бим був певно не витримав. Та віддай на то воно вже йшло, щобим витримав!.

VI.

Розвиднілося. В хаті повставали. Мій газда перш усього до мене. Надслухує — дихаю. Аж відсапнув.

— А, ти ще жиєш? — крикнув. — Ну, проси Бога, що ти ще довше лишив у моїх руках! Але того вже певно не відпросиш, що ти чекає. Щоби лише до міста живого відставити, а там нехай за тобою і заклекоче!

Дурень! Він собі своє рахував, а я своє, таї таки на моїм стало!

Витягнув мене з під лави, розкрутив ланцюх — а! Господи тобі слава! В крижах полекшало, світ якийсь мов не той зробився. Але на ноги стати ані гадки нема. Таки він мене ногами викопав на двір, на обору, а жінці казав позачищувати кров у хаті.

Сиджу я знов на приспі. Поранок зимний. Усе тіло одубіло, так що болю не чути, тільки в голові шумить та в грудех коле, як дихаю. Далі в хаті затопили, дим пішов клубами по під стріху, міні в очі. Заплакався я, закашлявся, — мовчу. Газда тимчасом пішов до худоби, волам дати, до води вигнати, а йдучи по при мене не видержав, щоб не парнути мене через-голову воловодом. Ба, чую, збираєся в поле з плугом, покладати під жито. Вже я троха утішився. Не буде, гадаю, мого ката хоть через день.

Аж ту чую — гомін. Дивлюся, вїйт з присяжним на перелазі. Підходить, оглядає мене і всміхаєся.

— А що, рибонько, добре тебе ту заходили?

Я ледво дишу, а весь у крові.

— Щож, не говориш, серденько? Кажи, не бійся, я тобі нічого не скажу.

— Пане... вїйте — простогнав я, — другу... таку ніч... не витримаю.

— Не витримаєш, душенько? — осміхався вїйт. — Ні, не бійся, витримаєш. Такі як ти вміють тримати. Ну, а тепер, небоже, ти знаєш, що тобі у мене належиться?

Я видивився на него.

— Ов, непам'ятуший же ти, голубчику! Ану-ко, встань та прострися! Я маю право дати тобі на снідане п'ять буків, не більше. Пане присяжний, ану-ко, нате вам отсю черешеньку, та добре его!

— А ви, куме, — сказав вїйт до мого газди, що саме надійшов, — будете мусіли таки завтра з полудня вибратися з ним до міста. Пойїдете ви, ось кум

присяжний, я, ну, тай арештант.

Значить, завтра! Мій газда зирнув на мене так дико і люто, мов який смертельний ворог виривався ему з рук, а він не може его від разу задушити. А я знов оддебелів цілий, коли погадав собі, що ще треба буде одну ніч почувати у того чоловіка без серця. Тай за що тільки муки? От, по правді сказати, можемо були забрали з на сто ринських, тай з того більша часть ему повернулася. А хлоп був багатий! У него в коморі аби руки добрі, то мож було й не так попастися!...

VII.

— А ту кум присяжний лишиться через день пильнувати арештанта, — сказав відходячи вїт.

Присяжний осмотрив на мні ланцюх та колодку, а відтак сів собі на порозі, балакаючи то з господарем, то з господинею, то з бабою. Господар з підшопи витяг плуг, виніс ярмо, далі пішов ід волам подивитися. За той час уже жінка й обід зварила. Кличе его до хати.

А ту я такий ослаблений, такий болющий, такий голоден, що Господи! А ще на приспі, в тіні, то й холодно якось, хоть сонічко вже геть-геть високо. Виповз я на сонце, сів собі на плиту, тай дивлюся до сіней. Чую, лижками калатають, говорять, присяжного просять до обїду.

— З Богом святим, най Бог благословить! — відповідає присяжний (сидить на сінешпім порозі, обернений до мене плечима). — Я, — каже, — дещо поснідав, а незадовго жінка принесе міні свій обід.

А про мене й гадки не мають. А ту міні борщик підбиваний так запах, так запах!... Господи, здаєся, рік бим життя дав за мисочку!

Пообїдали. Газда пішов по воли. Аж ту дивлюся, стара крадькома несе мищину борщу.

— А що — каже — небожечку, за тебе всі забули? На, сирото, та хлєпни, занесися! Але живо, щоби той прод не побачив!

— Най вам Бог, бабусю, стократно надгородить! — пробубонів я і взяв мищину. Руки в мене тряслися,

а й під старою коліна тряслися зо страху. Але де там! Іно я троха напився, аж „ирод“ надходить. Як побачив, то мов іскра спалахнув.

— Що, — кринув, — ви ще ту моєю працею злодія годуете? О, смоли ему горячої!

І за тим словом вихопив від мене миску і шпурнув за старою; щасте, що не трапив. Миска розбилася о камінь на дрібні черепочки. Стара втеки, а він до мене.

— Хоть бись міні ту мав згинуту з голоду, то певно бим тобі не дав і покоштувати нічого. Рука би міні всохла і Бог би мене не благословив!

— Алеж куме, вважайте! — промовив присяжний.

— Що? Міні вїйт казав стерегти его, але годувати злодюгу ніхто мене не вслує. На то нема ніякого права.

І він пішов до волів. Але переходячи по при мене ще раз зо всеї сили чоботом копнув мене отту в саму ямку під грудьми. Я як сидів на плиті, так і перевернувся горілиць і не стямився, що далі зо мною було. Тільки чув, що раптом дух міні захопило, немов би хто горло мотузком перев'язав. А колим пропам'ятався, то вже був на другім місці, змочений водою, а коло мене поралися стара і присяжний. За кожним віддихом у груди кололо страшенно. Бачите, кістка переломалася, так що ще й доси холітаєся.

VIII.

Сонце стояло серед полудня і пражило мов огнем. Присяжний пішов під шопу, і зївши обід, котрий принесли йому жінка, сів собі на колоді і по дрібочці дрімав. Господиня поралася в хаті, а стара мов та квочка ходила сюди й туди. Мала стара милість наді мною, але боялася.

— Ей, бабусю, — кажу до неї, — Бог би вам віку продовжив, дайте дечим занестися!

— Колиж бо я, синочку, боюся.

— Не бійтеся! Присяжний не заборонить, а він

пойїхав.

Стара подумала, а далі пішла до хати, поторгувалася троха з господинею і винесла міні другу мишину борщу, байдицю хліба, каші з молоком, так що я, Богу дякувати, троха підкріпився. Господи — гадаю собі — коби то деяк на вольний світ! Ще бим може тепер найшов на тільки сили, щоби втекти.

Стара винесла собі кужіль на приспу, сіла і пряде. Присяжний зачав з нею дещо говорити, але ліниво. Жара допікала.

— Ей, пане присяжний! — стогну я. — Згляньтеся на мене, такого побитого та замученого! Адить, як ту сонце пече! Позвольте міні пропочити троха онту в stodолі. І так, як господар прийіде, то міні в ночі спання не буде.

— Ой, так, так! — докинула стара. — Вже що той его сеї ночі накатувався, то нехай Бог боронить! Я не знаю, як сирота витримував.

Присяжний вагувався.

— Ба, не втечеш ти, паничу?

— Бійтеся Бога, та як міні втікати? Я й кроку ступити не можу! Кобим живий до міста доїхав та до шпиталю дістався. А ще й ланцюх на мні такий тяженький. Коби лиш троха припочити на тоці на соломі.

— Позвольте ему, позвольте, пане присяжний, — сказала стара. — Там є солома ще від позавчора, і верета і кожух, що ним газда накривався, ночуючи на тоці. А як двері отвориться, то відіс буде его зовсім видно. Тай куди би там ему втікати?

— Ну, про мене, іди та пролежся, — сказав присяжний і підкотив свою колоду під шопоку так, щоби міг сидячи в кождїй хвили бачити мене

— Господи, тобі слава! — погадав я собі і поліз рачки на тік. Ляг, прикрився кожухом, — ах, як легко міні зробилося! Якусь нову силу почув я в собі, якусь відвагу шалену. Лежу горілиць, дивлюся. Перила повні снопів, заложені аж по банти. А над бантами не доложено, так що можна пролізти. Коби лиш там дістатися — гадаю собі, — а там би вже байка. Продер би причолок, та в долину по стрісі, та в город по за stodолою, а там... міні впрочім і думати не хоті-

лося, що буде „там“, коби лиш відси туди дістатися. Гляджу далі. Присяжний клясе носом, стара пряде на присні. Як би то я тихенько справився — не вчули би, а поки би похопилися, то певно минула би добра хвиля. Але ба, залізне путо, котрим скована моя права рука з лівою ногою! Що з ним робити? Ану, — гадаю собі — стрібувати, чи не дасться ретязь із руки зсунути. Заперся я раз — годі. Ще раз — не йде, хоть не богато й хибує. Е, — гадаю собі, — хоть би прийшлося й шкіру здерти з руки, то все байка! Але поки що я ще побоююсь: ануж присяжний прийде обзирати! Гадаю собі: зачекати ще! А поки що, треба накрутити перевесел тоненьких із сіна, щоби потому обкрутити ними путо, аби не дреньчало. Сіно лежало в куті; добув я его добру жменю, і держачи руки під кожухом, кручу, а очима пасу на всі боки. Нараз дивлюся, мій присяжний схопився, озирнувся, іде до мене.

— А що ти, злодію, спиш?

— Дрімаю.

Прийшов, подивився на мене, тай пішов на свою колоду

IX.

— Тепер час! — подумав я собі і послинив сковану руку, щоби тим лекше з неї сховзлося залізо. Як попер, так воно й сховзло, хоть аж кости в долони захрустіли. Ну, слава тобі Господи, що рука вільна! Борзенько я обкрутив перевеслами путо і прив'язав его до ноги, а поверх натягнув штанку. А тепер би на банти! Озирнувся: присяжний дрімає під шопою, стара пряде. Добре! Легенько-легенько я виповз з під кожуха, але так, щоби лежав він так само і щоби здалека могло видаватися, що я лежу на місці. А скоро з під кожуха, я шусть у кут, де мя вже з під шопи не видно було, а там горі стіною по долиню на платов. Тяжко було, але страх додав сили, — видрацався я! Ну, а скоро вже на платов, так зараз я за крокву вчепився і держачися крокви, по латах, мов по сходах, звішений усім тілом горілиць над током, доліз аж до бантини. Скоро там, я переліз на жито, в діру, та до стріхи. Раз-два, вишпоров зо стріхи кілька китиць, зу-

Баби кусаючи увязки, і тим отвором протисся на двір. Боже, яким милим видався міні світ, колим отак, збитий, змучений, дрожачий, висунув голову зо стріхи, мов щур із муки. Далі, далі! Долі стріхою, та в сад, та долі садом над ріку!... Ріка не широка, але глибока, спокійна. Нема коли гадати — гайда в воду! А за водою лука, далі лозові корчі, вільшина, а далі далі широчезні луги, засіяні копицями сіна мов звіздами.

Бовтнувся я в ріку як стояв, і так мене тота вода освіжила, що я духом став на другім березі, перебіг через луку, та шусть у лози. Ту я пан! Хто мене ту найде! Аж ту я дозволив собі відітхнути. Слухаю — ого, в селі крик, гомін, гвалт! По саду бігають, шукають, радяться. Еге — гадаю собі, — шукайте тепер вітра в полі!

Шмигнув я лозами та в луги. Де були при сіні люде, там я їх виминав, ховаючись по за копиці. Луги в тих сторонах тягнуться довго-довго понад ріку. До кількох панів належать. Декуди копиці, декуди вже стирти або стоги, — то там пусто зовсім.

Вечеріло. Я страшно змучений, пити хочеся, бо-лить усе тіло. Конче треба десь пропочити. Вишукав я великий стіг на горбку над самою рікою. Стіг був уже давно вивершений, накритий околотом і переперезаний навхрест лозовим прутем. То я по прутю видрапався аж під вершок, вибрав там під самим вершком у сіні таку нору, щоби зовсім закрила чоловіка, а тото сіно вибране пошіднижав долом по під пруте. Тоді до води! Розібрався зовсім, виполокав шмате від крови, обмився сам. Як бисте були тогді виділи моє тіло — ціле сине як боз, а червоних рубців тільки, що в клубку хрестів...

Вимочився я так у воді добре, поки на березі моє шмате не висохло, а відтак забрався в своє легище. Високо так, щоби мя ніхто не намацав із землі, а при тім так, що моя голова заслонена стоговою шапкою, а міні з моєї крийівки видно далеко-далеко все, як на долони. Але недовго я дивився кругом. Пусто, ні живої душі. Як засну по тих пригодах, то, кажу вам, дві добі я не вилазив зо своєї нори. То раз я чувся таким слабим, що ніби ні рукою не ворухну, ні

ногою, і вже самовільно ждав смерти, — то знов нова якась сила вступала в мене, і я починав знов розгадувати, що ту діяти далі.

Х.

Щож далі? Перележав я так дві добі, не рушаючись, а далі годі було. Голод, спрага. Розгадав я собі, як і що, дочекав вечера, тай далі з крийівки, і, розумієся, до того самого села! Там у мене знайомий був, я до нього. Попойів, покріпився, тай ще таки тої самої ночі ми пішли до того самого хлопа до комори. Ну, але вже ми его обчистили, що певно не пожалувався на нас! Я такий був на него недобрий, що не можучи взяти двох кожухів, порізав їх на шкаматє.

Що вже я відтак нераз перевідувався сторонськими людьми: а що там мій газда порабляє? Сміялися. Кажуть, що з разу на стару був напад, трохи не забив, що ніби то вона випустила злодія. А як его обчистили до дрібки, то притих. Усе — кажуть — боїться, щоби его не підпалили.

— Дурний, дурний! — кажу я. — Перекажіть ему, що нехай не боїться. Я не такий дурень, як він, щобим крав і зараз штемп*) по собі лишав. За підпалене кара велика, а пожитку міні нема. Ви ему кажіть, нехай він тільки знов комору набиває всяким добром, то вже я колись знов по старій знайомости ему пригадаюся!

У Львові, в лютім 1881.

*) У злодійським жаргоні слід, знак, зрада.

ІСТОРІЯ МОЄЇ СІЧКАРНІ.

(Присвячую щирому другови К. Бандрівському).

Вже як міні надойшло було різати ту січку на нашій простій, ручній скриньці, то й сказати не можу! Як бувало приходить зима, то чоловік гірше тої січки боїться, ніж у літі косовиці. Довгими зимовими досвітками стій бувало на тоці на морозі, на ліхтарню вважай, щоби нещастя якого не наробити, і різак заправляй що хвиля, і дави та тягни, аж у тобі цюмоги схнуть, поки троха тої січки удусиш. Тай то чи багато єї! От, щоби для коней на день вистало; про худобу і гадки не було. І відтак, як подорастали мої хлопці, знов біда. Уробиться тото через день, умотикаєся, де єму в вечір хочєся ставати до скриньки. Ляг би та би спав, не різакон тяг! Так уже я бідував, що, чуєте, аж обридло.

Аж ось чую перечуваю, кажуть люде, що виїшли такі скриньки, що машиною ріжуть січку: і дрібно як мак, і лєхко і борзо. Трое люда тою скринькою за день і пятьдесят кірців січки дрібненької уріже! Я зразу і вірити не хотів. Хто би там — гадаю собі — дбав за бідного хлопа, що то єму тота січка так гірєнько приходитьсь, та для него аж машину робив! Відаю я далі, у одного, другого, третього, — та ні, таки правда! Кажуть, що вже є така машина: там і там панотець купив, там знов дідич. Розказують люде, що виділи на власні очі, і не можуть нахвалитися. — А, — погадав я собі, — Господи тобі слава! Вже щобим мав, не дай Боже, послідну

корову продати, а мушу стягнутися на тоту машину-скриньку! Але де ту єї дістати? В нашім селі ні в кого дізнатися. Панотець з громадою у гніву, що не хоче вибрати на радного, професор такий, що й є мало що знає, а більше ні в кого й спитати. Відаю знов поміж людьми на ярмарках, а все поміж чужими сільними, так щоби в нашім селі ніхто й не знав ні чим. Бо у нас, видите, нарід дивний, такий, що з чого небудь, тай обсмеє чоловіка. А ту ще — гадаю собі — і сам я не видав, що то за скринька, яка єї вдача; а як покажешся, що пуста, а я перед людьми оголошуся, буде сміху, що і в девяти водах не вминешся. А ще до того ж! Мене від давна люде прозвали „деревланим філософом“ за то, що все бувало, скоро лиш яка вільна хвиля, люблю майструвати дещо. Якусь міні Бог дав лехку руку до майстерства; що очима ввиджу, то руками зроблю. От у крупяра в місті побачив я був корбові жорна, що ними крупи меле; придивився я їм добре, а відтак як став пипнати у себе дома, як став бўторити, якось я склемезив і собі такі жорна, і підіть-но ви, як мелють славно! І що то з мене не насміялися сусіди за тоті жорна, Господи твоя сила! На село годі було показатися, все питалися: „А що, куме, корбові жорна здорові?“ Такий уже, кажу вам, дивний народ! А про того, ховай Боже, тепер толокою ходять на мої жорна молоти, і не нахваляться. Або і з млинком, тим, що збіже віє... Клемезив я его щось цілий місяць. Сусіди бувало — в зимі діялось — посходяться до моєї хати, посідають, гуторять і дивляться, як я ті дощечки складаю, розбираю, примірюю, візую та пристругую — звичайно, чоловік тому не вчений, а так собі, самоучка, без доброї справи, без нічого — тай сміються з мене, а не оден то й прямо скаже: „Повергли би ви того майстроване, пуста вас робота взялася!“ А я нічого, все своє роблю, тай такий млинок зробив, як праву руку. І ті, що сміялися, до мене йдуть збіже віяти. А про то я все у них „деревланий філософ“!

Я то ніби не багато собі роблю з того сміху, але все таки, видите, чоловік не дерево: леда слово незвичайне, леда насміх, а донече до живого. І вже міні той сміх на кінці віку став. Так що я погадав собі:

ні, вже про скриньку нікому не скажу, аж поки не буде в мене, отут на тоці, і поки сам не витрібую, що в ній за сила.

Якось не якось, велося того пару місяців, поки я розкрутив троха грошей, а за той час усе відаю поміж людьми, ба й поміж жидами, чи нема такої скриньки на продаж. Аж раз, уже так під осінь, чую я від одного жида, що десь у Самборі є якась жидівка, що єї чоловік був завідатором у якихось панських добрах. То він десь роздобув таку скриньку, не знати на що тай що. А тепер жид умер, а жидівка продалаби скриньку за тані гроші. Почув я того тай утішився, мов не знати чим. Зараз за кілька день зібрався я, взяв усі гроші з собою, які мав, казав запрягти коні до воза тай йїду сам до Самбора. А ту ніхто, навіть мої хлопці не знають, що я за гадку маю.

Прийїхав я, допитався до тої жидівки... Так і так, повідаю, купив бим скриньку, коли є у вас на продаж.

— Ох, — каже жидівка, — є, але порозбїрана, порозмітувана на поду.

— Та я собі зложу, — говорю я, а сам аж тремчу, що по вдам; що то, як живу, не видав ще такого струменту.

— Ну, то ходїть зі мною!

Пїшли ми, вилїзли на під, а там усілякого бутьориня тїлько, що мати божа! Зачала вона ритися в тїм, повиягала якесь деревляне обнїже, якесь пудло зелїзне з зубатим валком, якесь колесо з корбою, якісь рїзаки криві, тай усе того поклала на купу передїмною.

Я став над тим, як дурний перед плотом. Але що, гадаю собі, зле знов показатися таким дурнем перед жидівкою, треба бодай чинитися, що чоловік щось розумїє...

— А шрїби де? — зашїтався я, зовсїм на вгад.

— Ох, десь заверглися! — сказала жидівка, тай кинулася знов шукати. А я аж відїтхнув. Значить, шрїби потрібні! По хвилі жидівка справді подала міні кілька шрїб і ключ.

— Ну, вже все! — сказала вона. — Ви, видно, пане гїсподар, знаєтеся на тїм? Подивїться самі, що того варта?

— Не багато варта, — сказав я, премудро оглянувши скриньку. — Дуже старосвітська, тяжко буде йти!

— Ну, я вже за того тано вам пущу, — сказала жидівка. — Дасьте тридцять ринських, то собі возьмете.

— Господи тобі слава, — подумав я собі. — Я гадав, що то буде треба дати де з яких п'ятдесять, а тота тридцять цінить. Ну, а ще чень що виторгую. Тай до жидівки: — А що ви говорите, тридцять ринських! Та тепер нову за такі гроші дістане! Я вам дам п'ятнадцять.

— Ох, дуже ви мало даєте, пане гісподар, — застогнала жидівка. — Дайте двадцять і п'ять!

Ледви-неледви сторгували ми за двадцять. А вже скриньку і не беруся складати, а ту аж потерпаю: ану, гадаю собі, не зможу й дома зложити, тай таку суму дармо вивалю! А далі гадаю собі: — Ні вже, будь що будь, а я мушу на своїм поставити!

Забрав я того все на віз: подрібе склав у реп-тях, а підставник обложив соломою, накрив веретою, — стоїть того, розчепіряне, акурат так, як коли би чоловік лежав на возі та коліна до гори задер. Зладився я, йду. — Слава тобі Господи, гадаю собі, що до свого села аж на ніч прийіду, чень таки аж до хати зайіду, щоби ніхто мене не бачив. Йіду я, йіду, минаю село за селом, та все потерпаю, що от-от лучиться який знайомий тай запитає, що везу. Вже й сам не знаю, що се міні тогди сталося і чого я так боявся, немов що крадене везу. Таке вже у нас: загулюкають люде чоловіка, осміють за те. чого й самі не розуміють, так що потому чоловік і рад би щось доброго зробити, та унімаєся, боїться людей, немов се він незнати яке лихо задумав.

От уже я наблизився до свого села. Змерклося. Я ще перед коршмою за селом постояв троха, щоб і зовсім стемнілося, а тогди йіду. Та ба, на мое лихо, ледво я до села, аж ту бух, місяць сходить собі повний, круглолиций, як коли би нігде нічого. Видите мене, я не ось такий, щоби за що небудь розгніватися, але той місяць тогди трохи мене до лютости не привів, мало-и-ему, бідному, в батька-матір не заляв. А я, правду

кажучи, і зовсім его не сподівався! А ту так вам ясно зробилося по селі, як у день! На моім возі вже зда- лека видно щось, гей гренджолі зведене, та що віз наскочить на камінь, то воно на всі боки хитаєся. А ту ще пси — в нашім селі що хата, то пес — почувши, що хтось йде, гурмою вилетіли на дорогу, уйдають так, що аж землю під собою гризуть, опр- оваджують мене з музикою! Але Богу дякувати, що вже чоловіка ніякого нема на улиці, не буде питав, що везу.

Ба, як уже лиха доля на тебе завізьмєся, то й ко- нем єі не обійдеш. Приїжджаю просто церкви, ди- влюся, стоїть хтось серед дороги, дивиться. — Тьфу оси- на тобі маро! — погадав я собі. — Прокляті псища збу- дили вартівника, зараз зачне питати. Тай боє! Скоро ми порівналися, а він до мене:

— Чи то ви, нанашку?

Я зараз по голосі пізнав, що то дурний Савка, мого сусіда син. Ну, найшли кого на варту вислати, та такого тумана вісімнадцятого!

— Адеж я, — кажу.

— А відки ви йдете так пізно, щосьте псів по- будили?

— Велика шкода, — кажу, — бо пси і тебе бідного збудили.

— Ба та певно! А міні акурат зачало снитися, що злодії церков обкрадають. Схапуюся, аж то ви! Та відки йдете?

Що дурневи казати? Або він буде знати, що і як?

— Із Грайгори, — кажу.

— А що ту везете таке красне?

— Е, не питай, — кажу я ніби заляканий. Вже-м озлився, що він стоїть як пал' та мене ви- питує.

— Та скажіть! Я, бігмеж-то-ну, нікому не скажу!

— А не скажеш?

— Скариж-то мя Господи, що не скажу!

— Ну, — кажу я обзираючись, та шепотом — я забив жида з грішми, та везу его до дому законати під вуглом.

— Йой! — скрикнув наляканий Савка. — А то на що?

— На щастє, дурний Савко, щоби все дома гроші велися.

З тим я й поїхав, а вже кмітую, що мій Савка аж горить з нетерплячки і цікавості. Ну, гадаю собі, закипів я з нього! Але гляджу позад себе, а мій Савка біжить по під плоти, в слід за мною. Ну, біжить та біжить. А до моєї хати вже недалеко; зайіхав я, отворив лісу на вигін, відтак отворив стодолю, зайіхав на тік, випряг коні, а віз тамій лишаю на тоці. Зиркнув, аж мій Савка дриголить під лісою, та пасе оком, що я буду робити. А я нічого, немов і не бачу єго. Поставив коні, повпинав, дав йісти, тай сам до хати.

Повечеряв я, ляг спати, і гадки не маю. На другий день схопився я досвіта та до стодоли, до скриньки. Ще й хлопця взяв з собою. Зараз ми, круть і верть, що до чого пасує, прикладаємо, трібуємо... Богу дякувати, все нам як з маслом іде! За шів годинки і зложили і потребували — ріже так, що ану. Я мов на світ народився, прецінь не дармо гроші видав! А хлопець аж у руки плеще, налюбуватися не може машиною. За мінуточку ми цілий приколоток соломи для стрібунку порізали, віз викотили, тай до хати. Благодать!

Іно ми сіли снідати, аж ту пес заголосив. Визираю вікном — го-го-го! І війт, і присяжний, і писар, і з п'ять хлопа з палицями. Як то кажуть: „І баба і ціла громада“. Тай то не йдуть до хати, а стали коло одного угла, шпортають, штуркають, шнипорять... Що за притока? — гадаю собі. — Що таке людям сталося? Хочу вийти з хати — а, ба, з за дверей чую голос десятника: не вольно! Сидіть у хаті! Що за лихо?... Сиджу я. Обійшли вони хату на всі чотири роги, обталапалися по коліна, далі пішли під шопу, довкола шпихліра, довкола стодоли... Я в голову захожду: що за нещастє? Чи подуріли люде, чи може розбій який? Аж ось вони входять до хати.

— Десятники! — каже війт, не витаючись, ні здоровкаючись — станьте коло него! Як би втік, то ваша відповідь на тім!

Я став, очі витріщив, а ту десятники, як апостоли які коло мене.

— Пане війте, — кажу я, — що се має зна-

итися?

— Гм, гм, — покректав війт, сідаючи на ослоні і штуркаючи паличкою о землю, — то вже в тім моя голова. Ви маєте мовчати і відповідати.

— Мовчати і відповідати? — дивувався я. — Ба та якже я відповім, як буду мовчати?

— Гм, гм! — покректав знов війт. — А скажіть ви нам пасамперед, як ви ся називаєте?

— Я? Або ви хіба не знаєте? Чи то я який чужосільний, чи що?

— Зараз міні відповідати! Хто ту старший у селі, я чи ви?

— Я ту в своїй хаті найстарший! — скрикнув я, олютившись. — Що се за розбій такий? Я нікому нічого не винен, а ту мене нападають! Пане війте, я на вас скаргу подам!

— Хе, хе, хе! — сміявся війт, — а дивіть, як ставиться! Нікому нічого не винен! Ну, ну, дай то Боже! зараз будемо видіти. А скажи но ти міні, невинний чоловіче, де ти того забитого жида подів, щось учора по ночі віз?

Міні нараз мов луда з очей спала. Як не зарегочуся, як не зайдуся сміхом, то гунцвот не мое імя, колим так реготався від уродження свого. Трохи-ем, кажу вам, на землю не покотився зо сміху.

Війт став, як тото теля, що о нові ворота вдається. Але далі знов визвірився на мене.

— Куме, я тобі по добру кажу, не смійся, признайся до всього, то вже я вставляюся за тобою, щоби тебе високий суд не повісив, щоби тобі жите дарував. Не відпирайся, коли не хочеш на шибеници ногами перебирати.

Я ще дужше зареготався, аж за живіт руками держуся. Се й зовсім розлютило війта.

— Вяжіть его! — крикнув він десятникам.

— Алеж пане війте! — сказав я, отямившись, — постійте, я вам у всім признаюся, навіть ласки вашої не буду просити в суді. Вже як маю висіти за одну ногу, то радше за обі!

— Признаєшся?

— Алеж розумієся!

— Ну, деж той забитий жид? Щесь го не зако-

пав під вугло?

— Ні, ні!

— Ну, а деж він є?

— Таки лежить у стодолі.

— Ходи, покажи нам!

Взяв я ключ, ідемо. Гляджу, аж під стодолю варту. Ну, Богу дякувати! І Савка ту! Ще ліпше. А народу насходилася повна обора. Що то, вість рухнула по цілім селі, що „деревяний філософ“ жиди забив тай під вуглом закопати хотів. Я йду посеред тої глоти, тай усміхаюся, а ту мир божий лиш: шу, шу, шу! буцім то: адить, і вішати его будуть, а він собі байдуже! що то „деревяний філософ!“

Прийшов я під двері, а десятники все коло мене! Отворив...

— Ну, прошу, пане вийте, осьде той забитий жид!

Вийт позирнув і очі витріщив.

— А-а-а! Ба, то що?

— Тото саме, щом учора віз по-ночи. Скринька до різання січки!

Тут увесь нарід, що товпився довкола стодолі, як не зареочеся, то Господи твоя воля! Певно аж у небі чути було той регіт. І десятники, і присяжний і польові, всі реготалися, навіть вийт усміхнувся і зачав мене перепрашати за цілу тоту оказію тай за те, що повірив дурному Савці. Сміху на ціле село. А скриньку мою як зачали того дня трібувати, то міні пять околотів соломи порізали! От так то я і до скриньки прийшов і з цілої громади сміх зробив!

23. жовтня 1881.

ЦИГАНИ

I.

Ластівки, вбоге гірське село, лежить над горішнім Стриєм, там де він із свого великого закрута під Турку повертає ід Синевідськови, влючися поміж гори та ліси Село невеличке та занедбане, криє між лісами та дебрами свої порозкидані, нужденні бойківські хатки. Понижше села, за шматом чорного ліса, що досягає аж самого берега ріки, стирчить над Стриєм висока скала. Стрімкою стіною бовдуриться вона над самим закрутом ріки, а головатим вершком, зеленим від моху і папоротів, роззираєся по околичних горах. Стрий літом лагідно плюскочесь о єї столи, але в осени реве грізно і піниться, заливаючи вузку стежину, що веся по під скалою здовж єго берега. А всюди довкола порозвідалися гори покриті чорним смерковим лісом; тільки денеде верхи їх світять безлісними полонинами, що мріють мов сірозелені плями на темному тлі. Пусто і сумно в осінню днину коло скали, тільки хвилі Стрия ревуть і розбиваються о щербате каміне.

Пусто і сумно було також в душі жандарма, що в слобаву осінню днину йшов стежкою по над рікою, в плащи і чаку з когутячим пірем, з карабіном перевішеним через плече, і бачно роззирався довкола. Нігде ні душі живої, ні голосу людського, і колиб не втоптана стежка по над рікою, то можна би було подумати, що ту в тій дикій лісовій кітловині не стояла ще людська нога від нащадку світа.

— Тьфу на таку собачу службу! — воркотів

жандарм, хусткою обтираючи вуси, з котрих капотіла дощова вода. — Лазь і лазь як виклятий по тих проклятих вертепах, і все на дармо. Та погана Бойця боїться жандарма гірш чорта. Кождий обминає его на тисячу кроків, скоро тільки де заздрить. Так і здаєся, що кождий із них ось тільки що небудь украв або кого небудь забив. А як уже котрого допадеш, то скорше бись чого небудь довідався від отої скали, ніж від него. Чорти би давилися таким поганим та бездарним народом!

Так воркотячи наближувався жандарм ід скалі і раз по разу поглядав на Стрий, що люто розбивав свої хвилі о каміне, немов і сам гнівався на той дикий та бездарний бойківський нарід.

— О, яка вода велика! — воркотів дальше жандарм. — Колиб тільки стежки не залляла та кладки не забрала, бо годі би було нині на ніч зайти до тих чортівських Ластівок, хоч і як вони вже близько. Вже то я в тих горах ані руш не маю щастя, хоч сядь тай плач! Ось уже четвертий раз патрулюю тими вертепами, і ще ані разу міні не пощастилося спіймать якого злодія або розбійника. А тимчасом ту досить тільки раз поглянути, щоби дійти до того переконання, що злодіїв і розбійників ту мусить бути чимало. І що найгірше, навіть якого небудь нужденного волоцюги або діда жебручого доси не довелось міні арештувати. Так як би змовились, щоб не попадатися міні на очі. А другі жандарми що котрий піде, то за кождим разом тих волоцюгів, дідів та циганів жене навперед себе цілу череду, повний арешт напакує. А я хоч би тобі однісінького! Тьфу на таке щастє, тай годі!...

І жандарм гнівно позирав наперед себе. Стояв уже перед самою скалою. Стежка піднімалася ту троха в гору і йшла немов по кам'яній приспі, то підносячись по при стрімку кам'яну стіну, то знов опускаючись мало що не над саме водяне зеркало. З далека вже побачив жандарм, що зараз на першій такій впадині стежка залита була каламутною, спіненою водою.

— От тобі й на! — крикнув він у роздразненню, — знов перешкода! Треба буде обходити довкола сего завалидороги, драпатися з пів години по хащах і зломах, а за той час я міг би вже бути в Ластівках.

А нехай тебе ясні громи бють з такими порядками!

І ховзаячися в своїх тажких чоботях по мокрім їмху, жандарм скрутив на право, між корчі, під гору, щоб обійти скалу. Несподівано якось він кинув оком в бік, і зупинився. Що за чорт! Їмудалося, як колиб із скали легенькими клубками виповзував дим, котрий немов переляканий чим борше розпливався і щезав у повітрі. Жандарм зразу сам своїм очом не вірив. Але коли зупинився і уважнійше приглянувся, то побачив, що справді з поміж щербатих зубців скали, немов із самого осередка єї стовбура добувався дим. Чи се може бути? Жандарм не був боязливий, а прецінь дрож пробігла у него по за плечима, бо ніяким способом не міг збагнути, що би се могло бути. Нарешті покинув міркувати.

— Певно десь рубачі огонь кладуть. А може які злодії? Бо що би ту рубачі робили? Піду, переконаюся.

І він з трудом зачав спинатися по ховзких облазах, аж туди, де повисше них мов велитень стирчала висока кам'яна стіна. Зразу не міг нічого доглянути. Вже зирік западав; тінь від скали власне найгустішим мороком ослонювала те місце, відки добувався дим. Жандарм надармо натужував взір і слух — годі було добачити або почути щонебудь крім скаженого клекоту прибуваючої ріки під скалою та осіннього, протяжного стогону ліса.

— Гей, хто там? Озивайтеся! — крикнув жандарм, але тільки голос єго понуро задуднів між скалами, а напротивна гора відклинула кінчик єго оклику „айтеся!“ Тоді жандарм почав драпатися ще далі. На невеличкій площині між камінем видно було поломане сухе галузе, якісь свіжі ще кости, а навіть кусники напів прогнилих шмат. — Ну, прецінь слід чоловіка! — подумав жандарм. А приглянувшись ближше, він побачив ледво замітну стежечку, що гадюкою висувалася з поміж каміня, повзла просто півперек площини і губилася в тіни, під стрімкою стіною, власне там, відки добувався дим. І тільки наблизившись на які два кроки, жандарм побачив продовбану в камені невелику діру заткану обгорілою смерековою колодою. Не знати для чого серце нараз забилося якось неспокоїно в єго грудях. Вхопивши обіруч карабін, немов до штурму, він

наближувався обережно. Тиша в нутрі таємної ями ще дужше его занепокоювала — і в душі він почав сердитися сам на себе за те, що перед хвилиною крикнув був так голосно і зрадив своє наближене. Хто знає, може невідомий ворог, упереджений его криком, чатує вже на него з якоїсь укритої а певної засідки? Але вертати було може ще більше небезпечно, тож ішов далі. В кінці зупинився перед самою печерою, оглянув шаблю і патронташ, а відтак раптом пхнув колоду багнетом і очистив вхід до печери. Дим клубами бухнув ему в лице, але за димом не видно було нічого. Щоби заглянути в нутро яскині, він мусів аж приклякнути. А коли дим троха розвіявся, то жандарм побачив нутро, викопане в скалі. Сірі кам'яні стіни сходилися в горі немов склепінє. Вохкість зеленковатими краплями так і висіла на них. В низу, в кам'яній помості посеред яскині була продовбана невеличка яма, в котрій жеврів огонь, прикритий напів перегнилою колодою, що сильно курилася димом. Довкола огню сиділо кількоро людей, малих і великих, ледво покриваних брудними шматами. Лиць їх жандарм не міг іще добачити, тільки бачив, як кілька пар чорних, переляканих очей з тривогою вперлося в него.

— Хто ви ту? — крикнув він грізно.

— Цигани, паночку! — обізвався грубий, але смирний голос.

— А що ту робите?

— Відуємо, паночку!

Жандарм ледво-неледво пропхався до середини яскині і почав роззиратися по хаті і по людях. В однім куті яскині лежали ковальські прилади: міх, ковало і молоти на маленькім візку; в другім купка сухого галузя на топливо. На галузю порозвішуване було якесь курмане. Поблизько огню, на середині печери находилася постіль цілої родини — околот соломи напів перегнилої, розпростертий на камени, і купа сухого моху та листя. Тільки на однім кінці тої постелі, на найстаршій місці лежала невинправлена кінська шкіра, котрою на ніч прикривався старий ром*).

— А кілька вас ту? — запитав знов грізно жандарм.

*) Цигани самі себе називають ромами.

арм, обертаючися до огнища.

— Пятеро, паночку, пятеро, — відповів циган підвівся на ноги, увесь дрожаючи від холоду. Прочі цигани також повставали. Крім старого була ту ще циганка, парубок і двоє малих, зовсім голих циганенят. Усі вони були аж сині від студени і виглядали немов попухлі — мабуть із голоду.

— Чим же ви ту живете, волоцюги? — питав далі жандарм.

— Ласкою божою, паночку, ласкою божою. От шкапина нам здохла недавно, то ще до нині мали ми мясо.

— А давно ви ту?

— Дві неділі, паночку.

Не знати чому жандарма лютили ті надмірно покірливі відповіді старого цигана. В його плаксивім голосі і в тім що хвиля повторюванім „паночку“ жандарм добачав укритий насміх над своєю властю.

— А багато крадете по селах? — питав він дальше.

— Ні, паночку, ми не крадемо нічого. Ром Пайкуш не краде! Ром Пайкуш поки може, живе з праці рук. Але тепер, коли нам шкапина вгубла, не можемо рушитися дальше. Мусимо пробути ту, поки троха не розпогодиться.

— Поки нового коня де не вкрадете! — передразнював жандарм. — Ану, збирайтеся, марш зі мною!

— Куди, паночку? — запитав старий циган тремтячим голосом.

— Не питай! Збирайся зі своїм поганим родом і плодом, підемо до села. А там уже побачимо, що з вами робити.

Старий циган стояв немов остовпів, коли в тім стара циганка мов камінь з неба кинулася жандармови під ноги і заревла, немов єї хто різати хотів.

— Паночку, паночку! Голубочку наш! Що тобі винен старий Пайкуш, що тобі винні бідні роми, що нас хочеш у таку студинь виганяти в світ? Погляди лишень, моя дробина зовсім голюсінька, тай ми самі не витримаємо такої стужі. Змилуйся, паночку, змилуйся, не гони нас нікуди! Нехай бідні роми подихають іще на божім світі!

— Не будеш ти тихо, ти ошуде конопляний! — крикнув до неї жандарм і відіпхнув стару циганку. — Зараз міні всі забирайтеся!

Але тут уся родина, мале й велике, з вереском і плачем кинулися жандармови до ніг і почали просити та благати его, щоби лишив їх у кам'яній хаті. Тимчасом жандарм і сам надумувався, що ему робити. Село ще не близько, дорога нерівна і відлюдна, ніч надходить, тяжко буде ему самому запровадити до села цілу ту зграю. Швидко він надумався інакше.

— Ну, — сказав, — чого ревете, дурні цигани? Не бійтеся, прецінь вас не зйім живих. Нехай буде й по вашому — оставайтесь тут! Але слухай, старий, поки я не вернуся, не смій міні відсіля рушитися!

Старий циган стояв як стовп. Здивованими, переляканими очима він позирав на жандарма, прочувачи в его словах якесь нове лихо.

— Ну, чогож ти так витріщив на мене очи, чого глипаєш, мов підрізаний баран? — крикнув жандарм. — Чуєш чи ні, що до тебе говорю? Не смій міні рушитися відси, поки я з поворотом сюди не надійду, бо нещастє твоє!

Старий циган усе ще стояв мов онімілий. Тільки циганка, низько кланяючися жандармови сказала: — Добре, паночку, добре! — Жандарм іще раз роззирнувся по яскини, сплюнув з обридження і вийшов.

— Волоцюги прокляті! — воркотів він, з трудом сходячи зо скали. — Ось куди вони запхалися! Але прецінь я їх винайшов. Ну, чень хоть тепер який „бельобунг“ буде!

II.

Війт ластівецький був, як кождий Бойко, неписьменний, супроти власти покірний та потакующий, а супроти підвладних упертий тим безоглядним упором, що ціхує чоловіка з тісним розумом. Жандарми рідко заходили до того селяця, тому то кожде появлене жандарма викликувало в селі правдивий переполох. Люде ті, вирослі в горах та лісах, уважали війтівський уряд великим тягаром головно через те, що війт у кождім разі мусів ставати перед ріжними „панамі“ найіжджаю-

чими в село, мусів відповідати на їх запитання, сповнювати їх розкази. Кого раз у громаді силоміць „посаджено на війта“, той звичайно оставався на тім становищу кілька або кільканадцять літ, поки тільки міг ходити, бо ніхто інший не осмілювався без крайної konieczности взяти на себе ту страшну гідність.

Наш війт був ще недавно вибраний, то й не зовсім іще освоєний з панами. Він не троха перелякався, коли жандарм пізнім вечером увішов до его хати. Але ще дужше він перелякався, коли прибувший „пан“ розповів ему о циганах. Правда, війт знав, що цигани сидять у камені; значить, не самих циганів він перелякався. Перелякався він того, що жандарм таки й там „об'ахморив“ їх і що тепер певно й его враз із циганами будуть волочити до Підбужа.

— Ну, а ви знаєте о тих циганах? — питає жандарм війта.

— Та ніби знаю.

— Щож вони, крадуть?

— Та матбути, не без того, щоб і не крали. Деж би циган без того витримав! Тільки старий часами щось клénцає, ніби то робить. Але така то его циганська робота!..

— Я так і знав, — воркнув жандарм. — Ну, війте, на вас лежить відповідь за них.

— На мні! — крикнув переполошений війт. — Як вони що вкрадуть, то я маю за те відповідати?

— А так. Відповідаєте за все, що станеся в обрубі вашого села. У вас має бути порядок. Такої циганської голоти не можна пускати самопас.

— Ну, а щож я маю з ними зробити? Взяти їх на воловід, чи що?

— Де тільки здиблете в селі, зараз їх арештувати і віддавати жандармам у руки.

— Е, паночку, колиж бо вельможні „шандарі“ до нас так рідко заходять. А тут як би я одного арештував, то другі візьмуть тай мене підпалять.

— Підпалять! — крикнув жандарм. — То вони такі? Чекайте, зробимо ми з ними порядок. Війте, тих міні циганів припильнуйте, поки я не верну з обходу! Я їх заберу з собою до Підбужа.

— А колиж пан повернуть?

— Завтра, найдалі позавтру.

— Добре, скажу їх припильнувати, — відповів війт, низенько кланяючися жандармови.

Поноївши молока і „будза“ (свіжого овечого сира) жандарм положився на лаві, обвинувся плащем і заснув. А тим часом війт не спав, хоть лежав на постели.

— Чи лихо якесь навернуло сего шандаря, — думав він, — що випанітрував циганів у такій схованці, де їх доси ніяка власть не добачала? І що тепер з ними робити? Коли схочу їх арештувати і спровадити до села, то що з того, що їх шандар забере до Підбужа? Посидять у арешті пару днів, а потім вийдуть на волю, і певно траплять до Ластівок. Не тяжко, щоби мене не обікрали або не підпалили. Що циганови? Шандар далеко, а циганів волочитьсья множество: досить одну кумнанію зачепити, то всіх маєш ворогами. Ой, світе мій гіренький! Тьфу на твою голову! А хіба от що я зроблю! Аякже, аякже, се буде найліпше! Коли цигани втечуть, то що міні шандар зробить? Аджеж можуть утечи ще сеї ночі, заким я ще довідався від шандаря, що їх треба арештувати. То буде найліпше, таки найліпше!...

І з тою думкою війт заснув десь коло півночі.

А жандарм тимчасом, хоч спав на твердій лаві, та снів про далеко приємніші річі, про „бельбунг“, грошеву надгороду і перенесене в красші сторони, на Поділе, на російську границу, де можна було легко „зробити“ товсту контрабанду: і заслужитися і обловитися. Сон сей додав ему ще більше охоти і певности. На другий день ранісенько він устав, зібрався, і ще раз остро наказавши війтови пильнувати циганів, спішно пішов у дальшу дорогу, щоби ще нині дійти до мети свого обходу, а завтра вернути назад до Ластівок.

Зараз по его відході війт намотав на ноги потрійні опучі, обувся в шкіряні ходаки, взяв на себе кожух, кучму на голову, перевісив борсукову торбу з „цісарським орлом“ через плечі, а до торби вложив пару вівсяних оципків і кусень овечого сира. Так приготований, не кажучи нікому нічого, пустився в дорогу ід каменеві.

— Добрийдень вам, Пайкуш! — сказав входячи до яскині.

— Доброго вам здоров'ячка, пане начальнику, — відповів старий циган.

— А що тут у вас нового чувати? — запитав війт, бойківським звичаєм не приступаючи відразу просто до річи.

— Зле чувати, пане начальнику. Був тут у нас вчора „кокерудза“, хотів нас вести до села

— До села? Е, він вас, любойки, хотів вести до Підбужя, до криміналу.

— За що?

— Або я знаю, за що? Мусіли єму по других селах щось дуже наговорити на вас. Аджеж не дурно він за вами так парцував, що вас аж ту винюхав.

— Ой, ой, ой, Божечку наш, Божечку, — гуртом завили цигани, — щож нам тепер робити?

— Щож я вам, біднятка, пораджу? — сказав війт. — Він міні казав пильнувати вас, аж поки сам не верне, і тоді віддати вас єму до рук.

— І ви хочете нас тепер арештувати? — сказав звільна, але з укритою в голосі погрозою старий циган.

— Бог з вами, Пайкуш! — сказав війт. — Щож то я вас від нині знаю, чи що? Я сказав зараз тому шандарови, що циган, то вітер у поли: ось є, ось его нема. Хто его на припін візьме? От знаєте що, маєте ту троха хліба і сира, нате вам се від мене і йдіть собі куди хочете, щоби я про вас не чув нічого. Не хочу вам робити клопоту, але й сам не хочу через вас у біду впасти. Розумієте?

— Розуміємо, пане начальнику, розуміємо! Ніяк вам Богойко святий заплатиць! — сказав циган кланяючись, а за ним почала кланятись уся его родина. Поклавши на кам'янім помості ощипки і сир, війт поспішною ходою рушив назад до села, пильнуючи, щоби ніхто его не бачив. А в душі він сміявся з того, який то лютий буде шандар, коли завтра прийде, а циганів уже й духу не застане.

III.

Добре то говорять: гірська осінь, то вистарчить за добру зиму на долах. Ледво наш жандарм вийшов

за противну границю Ластівок, ледво вийт довершивши свої політичної місії вернув назад до села, коли в тім високий верх Парашки, що вистирчує в гору в виді величезного тризубця, покритися густою мракою, або, як кажуть, „закурився доразу“. Величезними клубами котилася та мрака в низ, гнана сильним, свищучим вітром. За пів години все вже щезло в вирах і клубах снігової „куревільниці“, котра з усіх боків біла в очі і засліплювала пішохода, замазувала ему стежку перед ногами.

Кленучи і спльовуючи раз у раз боровся жандарм з метелицею і йшов твердо наперед. Уже недалеко було село, до котрого мав дістатися на ніч — остаточна мета его обходу. Ще тільки треба було покладці перейти на другий бік ріки. Але се власне була дуже небезпечна штука. Ріка шуміла під кладкою мов скажена, а верхом рвав вітер, шарпаючи за поруче мов хлоп руками. Кладка була ховзка від снігу, а вітер сліпив очі. Вже близько берега жандарм поховзся і впав у воду. Вода була неглибока, але страшно бистра. В одній хвили течія зірвала жандармови з плеча карабін а з голови чак з когутячим пірем. Великий камінь-кругляк, котрий вода котила по дні, вдаривсь о его ноги і звалив его з ніг. Тільки з крайною натугою жандарм виграмосився на беріг. Був мокрий до ниточки, промерзлий і переляканий. Хотячи огрітися, бідолаха пустився що духу бігти до села, до знайомого попа. Але хоч і як недалеко се було, то все таки таким забіг до хати, мокра одіж на нім сціпла на морозі як кість, а з грудей не міг видобути голосу. Правда, на попівстві кинулися терти его, огрівати, ратувати. Той ратунок і его залізне здоровле зробили те, що він не добув собі ніякої тяжкої хвороби, та все таки мусів цілий тиждень пролежати в ліжку в міцній горячці. Весь той тиждень курило снігом, свистів вітер, тис мороз, так що навіть здоровому непорадно було в горах пускатися в дорогу з одного села до другого. Аж по тиждні вітер притих, випогодилося, але мороз потім іще острійший. Жандарм не хотів довше гаятись, хоч шп не важився пускати его від себе піхотою ще на пів недужого. Казав запрягти санки і відвезти его до Підбужа, куди вже вперед дав був знати про его

пригоду.

Коли жандарм пройжджав через Ластівки, пригадав собі циганів, про котрих зовсім був позабув у своїй гяжкій пригоді. Він казав візникови стати супротив зійтової хати, покликав війта до себе і запитав его:

— А що ви зробили з тими циганами?

— Та щож ми мали з ними зробити, прошу пана, — відповів війт, шкробаючись у патлату голову, — коли ми їх уже не застали.

— Як то не застали?

— А так. Скоро пан від мене вийшли, я заразісько зібрався і пішов, щоб їх арештувати і приставити до села. Але в камені я не застав нікого. Видно перелякалися пана і таки тої ночі втекли.

— А то бестії! — крикнув жандарм. — Чекайте лишень, ще я вас десь придиблю!

Війт поклонився, а тайком тільки всміхався, що ему вдалося отак хитро мудро позбутися біди. А жандарм злий і роздразнений завинувся в свій плащ і в тяжкий баранячий кожух, що ему дав піп на дорогу, і казав їхати далше.

IV.

Стрий скорчився від морозу. Низом по під скалою перейїзд був вільний, а що дорога тамтуди найблизша, то жандарм казав везти себе в той бік. Ледво вийїхали за ліс, що чорною стіною відділює Ластівки від решти світа, коли жандармові очі з якимось неспокоєм вперлися в той великий бовдур, що виринув перед ним туй уже недалеко. Вершок скали не був покритий снігом, бо вітер позмітав відтам той зимовий пух і позсував его в нижні заломі. Тьохнуло щось у серці жандарма, коли побачив увесь вершок скали покритий воронами, кавками і іншим стервойідним птаством, котре то сиділо, то шибалось цілими оболочками довкола, і своїм зловіщим вереском та гамором наповнювало повітря.

Але щож се? З темнавого залому в горі, глибоко засипаного снігом, так само як і перед осьмома днями добуваються ледво видні клубочки блідо-синявого диму. Кілька хвиль жандарм сумнівався, чи се справді так, чи

тільки ему з горячки привиджуєся, аж Бойко, его візник, упевнив его, що справді дим добуваєя зі скали. Не вжеж там ще хтось є? Жандарм аж затремтів з нетерпеливості, щоби переконатися, що се значить. Уже наблизилися до скали. Стежка, що вела в гору, засипана снігом, і ані одного сліду стопи людської не було видно на его білій скатерти. Тільки кавки і ворони при їх наближенню підняли ще більший гамір.

— То якийсь недобрий знак, що того птаства тільки тут назліталося, — сказав візник. — Чи не сталося ту яке нещасте? Ся проклята птиця зараз се почує.

Жандарм не мовлячи нічого, скинув із себе кожух і навіть плащ, щоби тим легше ему було видрапатися на верх каменя; візник виломив пару дручків до підпирання, і так допомагаючи оден одному, з тяжким трудом вони видрапалися на верхню площину. Кавки з вереском вилися туй понад їх головами, немов хотіли боронити своєї певної добычі.

Вхід до яскині був так як і давніше завалений колодою і позатиканий мохом, тільки крізь маленьку шпарку в горі випливав дим. Відбили колоду і вийшли. В яскині було тихо і темно. Аж по добрій хвили очі їх на тільки привикли до сутінку, що могли добачити якусь чорну, безобразну масу на серед яскині. То були цигани, стулені в купу, повкриті мохом і листем — і мертві вже, як бачилось, від кількох день. На огнищу димилася ще дотліваюча остання колода.

Що було причиною їх смерті? Голод? холод? Чи може чад від спертого диму? Тіла їх були сині, скостенілі, зморожені. Але розриваючи купу, жандарм побачив, що під старим циганом не було вже невинуваченої кінської шкіри, на котрій він спав; недогризені кусники тої шкіри найшлися... в руках дітей.

Довгу хвилю стояли жандарм і візник над тими покійниками, німі, остовцілі, переняті переляком і жалем. Може їм через душу переходили довгі дні і ночі болючого конання тих нещасних, плач і зойки дітей, безпомічність і розпука старих, ціле море нужди, горя і терпіння, з котрого тепер осталася тільки ота недвижна, в оден клуб сплетена купка трупів...

Без слова, в німім пригнобленю вийшли в ~~місто~~

андарм і візник із яскині на свіже повітря, завалили вхід о яскині, щоби не допустити птаства до трупів, а оли відтак знов сіли на санки; візник перехрестився з лицем зверненим до скали почав шептати молитву. Кандарм тимчасом почав у думках укладати рапорт о ім, що сталося.

Нагузвичі, в липню 1882, перероблено 1887.

Ліси і пасовиска.

Оповіданє бувшого пленіпотента.

Господи Боже, що то крику було у нас за тоті ліси та пасовиска! Як звивалися пани, як нараджувалися, підплачували інженерів та адвокатів, щоби звільнитися від усяких тягарів! Мудрі голови. Вони знали, що хоч цісар дав хлопам волю і скасував панщину, то прецінь як вони не дадуть їм ліса і пасовиска, то хлоп таки мусить або погибати на пни, або до них „прийдіте поклонімося“, — а тогди верне знов панщина, хоч троха в іншій свиті, але для хлопа через те зовсім не лекша!

І гадаєте, що у нас не вернула панщина? Прийдіть лишень та подивіться до нашого села, самі перекопаетесь. Правда, атамани і окомани не йїздять уже по під вікна з канчуками, на панськім подвірю нема вже тої дубової колоди, на котрій бувало що суботи відбувалося „гуртовне палкованє“; але поглядіть лишень на людей, поговоріть із ними! Чорні як земля, нужденні, хати пообдирані, старі, попережилювалися на боки. Плотів трохи що й не зовсім нема, хоч ліс довкола села, як море; приходитьсь людям обкопувати царину ровами та обсаджувати вербами, так як на Подію. Худоба нужденна, миршава, тай то рідко у ко-

трого газди й є. А спитайте йдучих із серпами та косами: Куди йдете, люде? то певно скажуть: „На панський лан жито жати“, або „На панську луку косити“. А коли ви здивуетесь, як се так, що вони йдуть до пана на роботу тепер, коли у самих ще нічого й не тикано, а ту гріє, з колоса летить, — то вони хіба похитають головами та скажуть сумно: „Що ж діяти? Самі то бачимо і серце нам краєся, але що діяти! Задовжились ми у пана, а у него така встелена, що попередку відроби панови, хоч би ту громову кулі летіли, а вже відтак собі“. Се у нас що року так: у пана зробимо все завчасу і добре і чисто, а наше власне тим часом гине і пропадає в поли. І добре то вимудрував наш пан! У него ліс — у нас і пташка на обістю нема без его відома! У него пасовиско — у нас худоба вигибла, витратилась, а решта ходить як сновиди. У него поле справлене, чисте, а наше заросло пирійками, гірчицею та бурянами, гноюку нема, щоби справити, худібки тяглої нема! А ще що й на тім уродиться, то таки на поли пропадає, бо мусимо пана обробити насамперед, за погоди. І ніколи ми не можемо прийти до хліба, не можемо стати на свої ноги, не можемо вибитися з під панської руки. А пан тисне, о, тисне що сили! Він у нас тепер начальником громадським, его якийсь прислужник писарем, і ціла рада мусить хилитися по його волі. Бідного не пустить із села ні на заробок ні на службу, книжки не видасть. „Ту сиди, не рипайся, роби у себе!“ А у себе, розумієся, нічого робити, — йди до пана! А пан — бух по десять крейцарів за день у найтяжший час, і мусиш робити, бо нігде дітися! Оттак то він прикрутив нас і щораз ліпше прикручує! Скажіть же самі, чи треба нам ще крім того панщини? Міні здаєся, що давна панщина з буками і оконами не була така тяжка.

А тепер послушайте, як то він зайіхав нас із майки, щоби випроводити в поле і забрати отак у свої руки. Сам я був при тім, то можу вам на певно сказати і кожде слово заприсягнути. Ось слухайте!

Зачалося нещасте наше від конскрипції, ~~якщо~~ що була в 59-ім році. До того часу жили ми з ~~паном~~ в добрій згоді. Він нас боявся чіпати, бо, знаєте, ~~як~~

и ще бстрах був меже панами за-про тоту мазурску зачину. А ми знов его і не потребували чіпати: пансько мали, в лісі рубали, так як наші батьки з давен-на, і все вважали, що то ліс громадський — навіть злі-ого громадського держали. Аж ту бух — конскрипція. Знаєте, нарід темний, не знає що до чого, перепудився. Як то наш хлоп, усе боїться, щоби податків не під-исшили. Так і тогди: списувати будуть не тільки лю-ей, а й худобу! Вже то без чогось не є.

Аж ту раз у реділю по хвалі божій, як то зви-айно, вийдуть люде з церкви, постають на зарінку аду радити. Там і війт накази які голосить, другі ро жнива балакають... Аж ту пан... „Так і так, па-ове громада, важна справа, конскрипція. Я ваш прия-іль, я тепер такий самий хлоп як і ви. Знаєте, цісар орівнав нас усіх, тепер нема вже панів“... — Ну, про-то сказавши, почав нам гнути харамана. Ми роти по-ознимали, що то, перший раз чуємо від нашого пана подське слово! — „Так і так“, — говорить він далі, — „важна справа, конскрипція. Чия ласка, прошу до-гене, маю щось важного сказати, як вам треба бути-ри тій конскрипції“. Таїй посунув наперед, до двора. А ми всі, кілька нас було, лавою за ним. Увійшли на подвіре. Він став на ганку, озирнувся по людях, а далі викликав кількох старших до себе таїй пішов з ними до покою. Стоїмо ми, чекаємо. Вертають наші старці. — „Ну, ну, що пан казав, що за справа?“ А старці наші головами сивими похитують, та все мурмочуть: „Так то так, правда й є!“ А далі до нас: „Ходім у село, чого ту галас підняли на панським подвір'ю? Чи ту вам місце до наради?“ Пішли ми.

— Знаєте, люде добрі, панове громада, — заго-ворили наші старці, коли ми знов стали на громад-ським зарінку — що завтра має до нас прийїхати кон-скрипція. Одже ж то пан наш, дай ему Боже здоровле, казав нам остерегти громаду. Вважайте, каже, на ху-добу! Вони списують худобу і потому наложать на вас від кожної штуки по ринському податку. Як ска-жете, що пасете в лісі, то будете й від ліса платити подвійний податок: раз за ліс, а другий раз за то, що пасете. То пан радить зробити так: поперед усього не казати, що насемо в лісі, а відтак переховати часть.

худоби в лісі через завтрішній день і при конскрипції подавати менше худоби ніж маємо. Так, каже, роблять і по других селах. А ліс, каже, як ваш був, так і буде, бо конскрипція нічого не має до ґрунтів.

Порадилися, порадилися, і урадили послухати пана. Що то дурні! То як у кого було п'ять штук худоби — він три до ліса, а дві лишає на показ; у кого десять штук, — він сім до ліса, а три лишає. Цілу череду худоби з цілого села запакували до ліса, меже дебрі та нетри і ждемо спокійно конскрипції. Так тяжко чоловікови приходяться ті податки, а ту ще пан так налякав нас новими буцім то надвишками, що ми не вагувалися по просту ошукати конскрипцію, щоби тільки як небудь викрутитися від біди.

На другий день рано десь так у обіда, вже конскрипція в селі. Списують. Ну, ми всі держимося того, що ураджено, подаємо як найменше худоби, відпекуємося від пасеня в лісі, ще й тішимося, що так гладко йде діло. Аж ось дійшла конскрипція на послідку і до пана. Деякі люде з цікавості пішли за нею. За малу хвилючку прибігають у село, задихані, залякані...

— Що ми зробили? — кричать вони. — Ту щось не так, ту щось погано! Чи не підвів лишень пан нас на яке безголове? Він записав не тільки всю свою худобу, але й тоту нашу, що схована в лісі, і комісія поїхала туди!

Ми одебеліли, почувши таке диво. Зараз зібралися гуртом і побігли в ліс. Комісії вже не було. Питаємо пастухів: були, кажуть, пани і наш дідич, щось писали, рахували худобу, але нас ні о що не питалися. Ми до села, говорять нам, що комісія виїхала вже з двора боковою дорогою. Рушили ми за нею, дігнали аж на другім селі. Так і как, — повідаємо, — то пани нашу худобу рахували в лісі.

— Як то може бути ваша, коли ви самі казали, що більше худоби не маєте і в лісі не пасете?

— Ми таки так казали, нас пан нарадив.

— Так чоґож ви тепер хочете? Щоби ми другу конскрипцію у вас робили, чи що? Бувайте здорові! Щосьте собі зробили, то будете мати. Що панисаю, то пропало. А впрочім ні, вільно вам рекурсувати, але кажемо вам наперед, що рекурс нічого вам не допоможе,

і тільки ще й самі попадетесь до криміналу за то, що шукували цісарську комісію.

З тим ми й вернулися. Прошало, — сказали ми, — побачимо що з того буде.

Чекаємо рік, другий — нема нічого. Пан знов у добрі з нами, тільки як коли згадати про конскрипцію, то всміхається тай каже: „Ет, жарт тай годі!“

Аж ось на третій рік — чуємо, якась комісія йде в село, пасовиско розмірювати.

— Пек тобі маро, — гадаємо собі, — се що, за чим, по що? Пасовиско наше з віку-правіку, по що его розмірювати? Правда, ми послідніми роками оден кусник поділили між громаду і зорали; гадаємо собі: може то прийіхали вимірити, кільки ми зорали, а кільки ще осталося. А комісія просто до двора; пообідали, а відтак на пасовиско. Розложили мапу, пан сам з ними ходить і показує: от відти тягнесь і доти, а се вони зорали.

Підійшли ми до тої комісії, кланяємося з далека, далі приступили близше, знов кланяємося, а комісія ані в той бік. Далі війт осмілився тай каже:

— То, прошу панів, наше пасовиско, на що ви его міряєте і палькуєте?

— А ти що за оден? — питають пани.

— Я війт громадський.

— Ну, то добре, — відповіли вони, тай далі своє роблять. Обиалькували той кусник зораний окремо, а решту знов окремо. Ми вже з війтом за ними ходимо і дивимосся, але що вони говорять, того не знаємо, бо по німецьки шваркочуть. Далі скінчили і сідають на бричку. Війт за ними, не попускає, та все допитує. Тогди оден пан стає в бричці і обертає до нас.

— Ви, люде, виділи, як комісія міряла пасовиско?

— Та виділи, — кажемо.

— І виділи, як пальки била?

— І то виділи.

— І знаєте, що онто там — показав на зораний кусник — то ваше, громадське, а се отту, то панове?

— Га, що, як? — скрикнули ми всі мов попарені і до комісії. Комісія в ноги.

На другий день женуть наші пастухи худобу на пасовиско, а там панські слуги. „Марш відси, се пан-

ське пасовишко, не смій і ногою поступити сюда!" Пастухи обернули худобу, женуть у ліс, а там панські злісні та гайдуки: „Марш відси, ліс панський, не смій і за окіп поступити ногою!" Пастухи, звичайно діти, та в плач; женуть худобу назад до дому. Гвалт, крик у селі такий зробився, немов хто ціле село підняв на всі чотири частини.

Що ту робити? Жінки кричать: „Ми з коцями підемо і тим панським слугам голови поскіпаємо!" Але старші чоловіки якось уцитькали їх і раз-раз вибрали кільканадцятьох, щоби їхали аж до Львова до адвоката, зарадитися. Вибрали й мене. Поїхали ми, напхали адвоката, Русина, заслуженого, кажуть, і щирого. Прийшли до нього, розповідаємо: Така річ і така. „Щож" — каже — „будемо зачинати процес. Розстарайтеся свідків, наперів, грошей, а тимчасом заховайтеся спокійно, бо всяка бунтація тільки пошкодила би справі."

— Але ж паночку, — кажемо ми, — як нам ту заховатися спокійно, коли нема де раз худобу вигнати? Адже без наші худоба на нині погине!

— Га, — каже адвокат, — щож я вам можу на то порадити? Як виграємо процес, то пан буде мусів повернути вам усю шкоду, а тепер радьте собі як можете.

З тим ми й пішли. Зачався процес. Кілько ми грошей на него видали, Бог оден знає. Я нарахував самому адвокатови та на стемплі щось звиш сімсот ринських. Громада тяглася з остатного, хоч і як їй то не легко приходилося. Бо ліс і пасовишко осталися в панських руках і ми мусіли більшу половину худоби як стій випродати за пів дармо, бо не було чим годувати. Решта товклася — і до нині товчесья — то по гусячим зарінку, то по перелогах, то по городах. Сади наші через то понівечились, пасіки позводилися, а худобинка ходить лиш шкіра та кости.

Сім літ тягнувся наш процес, то так, як би хто з громади сім літ жили тяг. Зовсім на нінащо звелись ми за той час, але до пана ані ду-ду, завзялися. Пан собі ж. Вже в яких то ми судах, у яких інстанціях не бували! І в бецирку, і в губернії, і в міністерстві і Бог знає куди. І все в однім програємо — рекурсуємо; в другім виграємо — пан рекурсує, а кінця як

нема так нема. Аж нарешті — Господи тобі слава! дочекались ми! Приходить возний, приносить нам резолюцію з найвисшої міністерії. Так і так, щоби по-лагодити спір між громадою а двором, визначається губерніяльна комісія, котра на місці спірнім має все розглянути, передивити документи, переслухати свідків і видати остаточний засуд. Тож обі сторони обов'язані того а того дня ставитися на місці спірнім зі всім своїм доказовим матеріалом. Засуд тої комісії буде без апеляції потверджений і виповнений. Ну, Господи, тобі слава! подумали ми собі. Тепер певно буде наша правда, коли комісія має на місці судити. Ту кождий буде міг сказати, що знає, кожного вислухають, а в таким разі мусять же признати, що правда по нашій стороні.

Пан наш одержавши таку саму резолюцію, дуже щось попіснів і ніс повісив, але далі, видко, щось надумався, сів на бричку тай до Львова. Куди він йїздив, не знати, але два наші люде, що тогди були у Львові, розповідали опісля, що виділи его, як водився по місті з нашим адвокатом. Розумієся, розповідали аж тогди, як уже було по всьому! Досить того, що по двох чи трох днях прийїхав наш пан зі Львова якийсь уже веселїйший і навіть утішний. Дивуємось ми, але не знаємо, що то має значити.

Навідалися і ми до свого адвоката. Втішився дуже. „Виграємо справу“, говорить. „Я сам“, — каже, — „стану з вами на місці спору перед комісією. Але день перед тим прийїдїть сюда до мене: вїйт, пленіпотенти, свідки, привезїть із собою які маєте папери, то треба перездрїти, порадитися. Знаєте, як то перед битвою в війні приготовуються, так і нам треба приготуватися. Прийїдїте раненько, то я скажу кождому, що і як хто має говорити, бо, бачите, справа запутана, а з полудня посїдаємо на віз тай гайда в село, щоби у означений день рано бути на місці спірнім“.

Послухали ми его ради, ще й дякуємо. Зїбралися: вїйт, два пленіпотенти і три найстарші господарі в селі, яко свідки, забрали всі старі папери, які де в кого були і поїїхали о півночи до Львова, днем перед прийїздом комісії до села. Приходимо раненько до адвоката — нема дома, десь вийшов, але зараз прийде, просять зачекати. Чекаємо ми, чекаємо — нема.

адвоката. Вже десята, одинадцята, дванадцята година — нема. Поголодніли ми, пішли 'д возови дещо перекусити. Прибігаємо по хвили — ще нема адвоката. Що за нещасте? Вже перша, ба й друга, ба й третя година, — тут би нам час уже йїхати до дому, щоби на вечір зайїхати, а его нема. Аж далі, десь так коло четвертої йде він.

— Ах, перепрашаю вас, — говорить — дуже перепрашаю, панове газди, але не моя вина, що я так опізнився. в суді при розправі був, оборона протяглася аж до сеї години. Але то нічого, ми ще все зробимо гаразд. Прошу до мого покою!

— Але може би ми зараз сіли на віз і йїхали в село, — сказав я. — То пан могли би там переглянути папери і навчити нас, що маємо говорити.

— Е, нема чого квапитися, — сказав він, — успіємо зайїхати, а перегляд паперів не довго потриває.

Пішли ми з ним до его покою і посідали. Паперів внесли ціле наруче. Взяв він тото читати: читає, читає, поволеньки, уважно, деколи нас щось запитаєся, ми відповідаємо, він знов читає, а ту вже пів години, ба вже година, ба й друга минула, — він нічого. Ми ту як на терпю сидимо. вємося, потїємо, а він усе розпитує нас, мов на протоколі, все папери читає, муркоче, — непорадна година! Вже ми по кілька разів єму набилиували: пора би йїхати. А він усе своє: зараз, зараз! Тай далі до читаня. Шеста година вибила, як дочитав. Ну, гадаємо собі, Господи тобі слава, конець уже тому читаню, поїдемо! Еге, як би та не так! Як зачне тепер наш адвокат толкувати нам цілий процес від початку, обширно, подрїбно, немов то ми й зовсім нічого не знаємо. Говорить, говорить, а ми трохи зо шкіри не вискакуємо, — туй таки би чоловік схопився, плюнув єму в очи і пішов. Та ба, годі! Далі зачав нас навчати, як маємо говорити перед комісією, — і справді мудро навчав!! Така ясна стала нам ціла справа, так добре знав кождий, що єму говорити, що аж любо. Жаль тільки, що коли се навчане скінчилося, вибила девята година. Змерклося зовсім. Він аж тепер мов спостерігся, а ту ще й гриміти почало.

— Овва, а се що такого, вечір уже? — сказав він озираючись.

— Таже вечір, — відповіли ми, мов осуджені.

— Щож тепер діяти? Як йїхати?

— Або я знаю, — відказав я. — Тепер трудно йїхати, дорога недобра, тай воно далеко досить, лісами!...

— Самі не знаємо, що діяти! — відказали наші люде.

— А на котру годину завтра має приїхати комісія.

— На десяту рано.

— На десяту? Е, то байка: переночуйте ви ту, а завтра ранісенько повстаємо і курнемо в село так, що аж закуриться. На осьму будемо там. Отту йдіть, зараз коло моєї хати шинок є, жид, порядний, там переночуйте, а завтра, памятайте, не опізнїться, я буду ждати на вас.

Що робити! Раді не раді пішли ми. Жид уже мов і надїявся нас.

— Чи ви від пана адвоката? — питає.

— Ая!

— Ну, ву, ходіть, найду для вас місце, ночуйте здорові! А може ще потребуєте чого?

— Та дайте по порції горівки, ліпше буде спатися.

Випили ми, полягали в божий час і відразу поснули, як дерево. Чи довго ми так спали, Бог знає. Досить того — пробуджуюся я — день білий. Зриваюся, до вікна, дивлюся на сонце — вже геть з полудня. Гляджу довкола — всі наші газди сплять як дерево. Господи Боже, що се такого? Чи то сон, чи ява? Скрикнув я що сили, — ні, се не сон! Вони поспанувалися і собіж до вікна. А се що? З полудня вже? Не вжеж ми так довго спали? Припадочку нещасливий! Вемося, мов пискорі посолені, а ту в голові кождому шумить, кости всі болять, мов поломані! Кличемо жида: кільки вам належиться за нічліг? — Не много, лише шість ринських. — Як? що? яким світом? — А він злодюга, видячи, що нам кванно дієся, що ми ту розшибаємося та аж губи гриземо з нетерплячки, став собі в дїверех та тільки всміхаєся, бороду погладжуючи. — Так у мене всі гості платять!

Декотрі з наших зачали з ним торгуватися, але де там, аві слова не дає собі сказати. Вергли ми єму гроші, кільки хотів, тай далі, до адвоката. Прибігаємо

— нема дома, рано ждав-ждав на нас, а далі сам поїхав, велів, щоби ми як найшвидше поспішали за ним. А папери наші? — Папери лишив, ось вам ваші папери! — От так маєш! Поїхав, а паперів не брав. Господи милосерний, що з нами тогди робилося, то й погадати страшно! Що то, гадаємо собі, там десь уже без нас справу розсудили, громада програла, що нам люде скажуть? Яка нужда чекає нас на далі? Ми немов наперед бачили того, що нас чекало, тай тогди вже не трудно було й бачити все те наперед!

Пігнали ми до дому, тай просто не в село, а на насовиско. Нема нікого. До ліса. Нема нікого. А ту вже швидко вечір буде. Ми до двора — в дворі співи, сміхи, гостина, музика — се пан комісію гостить. Глядимо ми, є і наш адвокат у покою, червоний, веселий, говіркий. Кілько проклять у тій хвили на него впало, то певно в своїм житю тільки склянок вина не випив! Ми вже чисто подеревіли, не говоримо нічого, не розинтуємо ні про що, — бо і на що? Самі знаємо, що наше нещасте готове. Мов стовпи які ми поставали на ганку, стоїмо, чекаємо, а самі не знаємо, на кого тай за чим. Пани якось побачили нас, підняли регіт у покою, але до нас ніхто не виходить. Панські слуги йдуть по при нас, також сміються, кешкують собі, поштуркують нас, але до нас ані слова. Панські пси приходять, обнюхують нас, деякі загарчать, а деякі й таки тихо відійдуть. А ми нічого, стоїмо, як неживі. Вже смерклося, в покоях запалало світло, пани і пані почали виводити якихось пісень, на дворі почав дощ кропити, а ми стоїмо все на ганку, з очима вліпленими в ті яріючі шиби, з дрожкою в тілі і роспукою в серці.

Аж ось нарешті, пізно вже в ночі, відчинилися двері і почали оден за другим викочуватися пани до своїх бричок. Насамперед пани від комісії. Переходячи по при нас, найгрубший з них став, позирнув на нас грізно і каже:

— Ви що за одні?

— Тутешні.

— Чого потребуєте?

— Що з нашим процесом сталося?

— З вашим процесом? То ви аж тепер приходите о тім довідуватися? Пяниці погані! Ви варті.

пасовиска, ви варті ліса? А торби жебрацької не ласка? Ідїть же до дому і не смійте о тїм і споминати! Минулися роки, як добро розпирало боки! Пропали Йване гроші!

Вся комісія зареготалася, сіла на брички тай поїхала. За комісією надійшов наш адвокат, крадучись як злодій, змішаний, ніби паний.

— Га, ви ту, ви ту? — лепотів він. — Ждав на вас, йій Богу ждав, чому не приходили?

— А богато вам наш дідич заплатив, щоби ви нас спинили в місті, поки тут комісія розсудить на его хосен?

— Що? як? га! образа гонору!.. лепотів він, сідаючи на бричку і курнув що духу з двора.

— Щоб ти собі голову зломив! — проговорили ми в слід за ним. Тай то дармо: не зломив голови, собака!

Аж ось і пан наш раптом немов уродився перед нами. Стояв похитуючись у отворених дверех.

— Ге-ге-ге, — говорив він з паним реготом, — панове громада, обивателі, бургери, прелїнотенти, а що там чувати? Як процесець іде? Нічого, нічого! Але постійте но ви, я вас тепер буду розуму вчити! Тепер ви будете скакати так, як я заграю! Я вам дам себе знати, щоб ви тямиди!

І додержав слова! Прикрутив усіх так, що й дихнути годі! Правда, громада не відразу подалася. Зробили ми рекурс, але рекурс відкинули. Тогди ми рішилися силою боронити свого права, але тим іще гірше собі пошкодили. Жінки, діти, чоловіки і старці, всі за покотом виринули з села, щоби не дати панови зайняти пасовиска. Пан спровадив військо. Ми перед військом попадали на землю кричачи: „Хоч толочте, хоч стріляйте, а ми з сеї землі не вступимося, то наше!“ Але військо не стріляло і не толочило, а тільки подивившись на дві роти, рушило на конях через збіже, через плоти, та в село. Прийшлося нам вертати. Два місяці стояли в селі жовніри, що було ліпшого з худоби — повірізували та позїдали, звели нас усіх на нінащо, а коли відїїздили, то пан міг бути спокійний: громада була зломана і зруйнована до чиста і мусїла сама податися в его руки.

От така наша доля. Чи буде коли ліпше, чи доведеться нам хоч при смерті дихнути вільнійше, Господь знає. Але пан зо всієї сили працює над тим, щоби чим раз тіснійше натискати на нас цута. П'ять коршнів у селі запровадив, школи нема, священника вибрав собі такого, що з ним руку тягне, а нам нікому порадити, живемо як ті воли в ярмі, вже й дітям не робимо надії на красшу долю...

В маю 1883 р.

ДОВБАНЮК.

Та єго властиво так тільки прозвали Довбанюком, за те, що все ходив у тих шляхотських, незбираних, як то кажуть, вибачте, „довбаних“ штанах. А звався він властиво Городиський. Шляхціц був, правда, ще з тих ходачкових, але фуми шляхетської тільки, що хоч і графови не встид би. Іде тото бувало вулицею, обшарпане, в полотнянці два роки непраній, за-талапаній по коліна, — хто би го не знав, то би му кусник хліба дав як дідови, — а зустрінеся з хлопом, то надуєся як той індик, ніс до гори, ніби зорі лічить, тай просто насупротив, не вважає ні-на-що. І най-но би поважився чоловік не обминути єго або підтокою за полотнянку зачепити, то так зганьбить, що й о світі не стамишся!

— А ти мудю! А ти хлопе! А ти опришку! чи не бачиш, що я йду. не можеш уступитися?

Свої люде вже знали тоту єго фудулію, то тільки всміхнеся бувало тай скаже:

— Ну, ну, пане Городиський (як би не сказав „пане“, то крий мати божа, образиться на смерть!), вибачайте за сей раз, я нехотячи!

І Городиський горд кивне головою на знак, що перемінів гнів на милість, і почалапкає собі дальше вулицею. А коли се лучилося з незнайомим, чужосіль-

ним чоловіком, то такий нераз стане, слухає-слухає Довбанюкової ганьби, а ту видить, що чоловічок зовсім ледащо, тай почне книти собі з него.

— Ба, а чому ж то пан у кариті четвернею не йдуть, а тільки пішки по болоті чвалюють?

— Чекай по ти, чекай, — скрикне на те Довбанюк, — прийде ще такий час, що ми, шляхта, будемо вами, хамами йїздити!

— А бодай то Бог о тім не довідався! — смієся чоловік, а Довбанюк іще дужше лютує.

— Орати будемо вами, так! А вашими бабами волочити, щоб ти знав! Ти гадаєш, що я жартую? Чекай тільки, за два роки Польща буде, побачиш!

Почувши таку бесіду чоловік швидко перестає сміятися, з якимось острахом позирне на Довбанюка, далі сплюне що сил, тай мовчки рушає дальше в свою путь. А Довбанюк також сплюне тай воркоче собі під носом:

— От хами! Як собі розібрали. Забули вже діцїплїну, зовсім забули! Але чекайте лишень, прийде ще на вас криска, пізнаєте ви, що що шляхтич то не хлоп. Най по тільки нам Польща вернєся!

Дуже часто він, бідолаха, тоту небіжечку Польщу згадував. Тай Бог его знає, як єму здавалося: чи тоді грушки на вербах рости будуть, чи колачова туча спаде, чи що? Те тільки видавалось єму певним, що тоді й найгіршому шляхтичеви що день пущанє буде. А тут у него бідолахи що день велика пятаниця. Робити, бачите, не хочєся так тяжко як хлопови, своїх достатків хїба тільки, що на хребті, ну, а йїсти треба. От так де саду пильнувати, в пасїці ройів доглянути (хоч пїл дуже боявся і на пасїчництві не розумівся), підчас толоки коло женців постояти або зимою скїпок наколоти та збіже на млинку провіяти — тільки єго й роботи було. А не кличе бувало й до такої ніхто, то він літом у лїс на губи плентаєсь, набере голубїнок, гіркань, сиройїжок, накладе денебудь огник тай пече-пече і йїсть. А зимою, то так таки голїруч із хати до хати волочиться, посидить, посопе, побалакає, коли що дадуть, то перекусить, а як ні, то далі плентаєсь.

Було в нашім селї кілька богатих шляхтичів, ще

й тески Довбанюкові, все Городиські, хоч і не своїя. То ті вже зглядь мали на него. Літом до роботи за-прошують, а й зпмою не забувають. Не знаю, чи там змова між ними була, чи що, досить, що коли Довбанюк у них не сидів і не страдувався, давали ему „лігурально“*) що тяжля по гарцови дямінної муки. Ми діти бувало сміху маємо!... Скоро тільки субота вечір, мій Довбанюк нічого нікому не кажучи, бере мішочок за ремінь, тай у село. А ми також нічого не кажучи, тай за ним.

— А ви куди, колодачики? (Всі діти у него звалися „колодачики“.)

— Та так собі! Біжимо послухати, відки пси гавкають.

— Дам я вам псів!

І він грозив нам пальцем. Дуже, бачите, не любив, коли хто за ним заглядає, що він робить або куди ходить. А нам тільки того треба. Нам хоч би й у кінець села пробігатися, щоби тільки Довбанюка подразнити. І як то вже він ізвивався, через плоти скакав, у кукурузи та в колонні ховався, щоби тільки змилити нас, щоби ми не знали, в котру хату він заходить. Та куди тобі сховатися перед чотирма парами всевидющих дитячих очей! Куди він, туди й ми за ним, а все кричимо:

— Пане Городиський, геп-геп! Пане Городиський, геп-геп!

— Ну, ну, — воркоче він із колопеня, — гепну я тебе одного з другим, лиш ти не йди міні з очей!

А коли вже дістане свій гарчик муки, з хати виходить, тай просто на вулицю. Тоді вже ані гадки по за плоти скакати. Самою серединою дороги суне, і борони Господи до него підступити! Тай просто до нашої хати. З моїм татом він якийсь давній знайомий був, ну, тай пасіка у нас, сад; досить, що він усе любив пересиджувати у нас, коли де інде діла не мав. „Ту мое припинувище, каже бувало, поки не проженете“. І скринька его зо шматем у нас у коморі стояла. Навіть горнець свій і ложку залізну в тій самій

*) Регулярно.

скриньці мав. Так то він у тім горшку що дня собі у нас лемішку варив з тої муки. Зварить бувало, водою розпустить тай сербає. Мама не втерплять, капнуть ему молока до тої бевки, а він відвернесь, ніби не бачить, щоби не потребував дякувати. Не любив, бачите, виду показувати, що хтось ему ласку робить, а вже попросити кого о що — радше з голоду згине! „Що то“, кажуть бувало мама, „шляхетська манерія“! Тай байдуже собі, привикли до старого Довбанюка.

Так отже послухайте, яка то старої голови на старість дурниця вхопилася. Неділя була, десь так перед Петром, саме того року, як то тота польська рухавка в Варшаві счинилася. Газет у нас тоді ніяких не було, а так тільки глухі вісти поміж народом ходили, що „Поляки прийдуть, хлопів різати будуть“, або що найменше „панщину завернуть“. Хлопи дуже похнюпились, а шляхтичі мов на дріжджах росли. А село наше, бачите, мішане: більша половина хлопів, а менша шляхти. А що вже наш Довбанюк, так сей нераз і крізь сон кричав: „Чекайте но ви, хами, скоро Польща буде! Ми вам!“

Від самої весни ходив як загорілий. До роботи ніякої хоч его ріж то не піде, а хоч би й пішов, то що з него за робота! Нехай там собі рої летять, куди їх Бог провадить, нехай костогризи та сороконуди черешні обїїдають, нехай пастухи весь пліт на огонь поломають, нехай каня всі гусята побе — він ані не бачить ані не чує нічого! Адже швидко Польща буде! То й не дивниця, що поки що до чого, а наш Довбанюк таки порядно з голоду млів. На его лихо й губи того року не зародили і риба не ловилася. Як би не той гарчик ячмінної муки, що ему що суботи тески давали, то був би Довбанюк таки не дочекавши Польщі з голоду погіб. Мама прогодувати его не могли, бо у них і своїх дітей було досить, а передновек тяжкий зипав. Але Довбанюк байдуже собі: чим тісніше коло него, тим дужше він за своєю Польщею вбиваєся.

Сидимо ми отак на присні з полудня: тато, ще кілька сусідів і ми діти, а Довбанюк на сінешнім порозі лемішку їсть, таки з горшка, не розпущену. Пожурилися наші газди передновинком, а далі на повстане зійшли, розказують, що хто на ярмарці чув або

від чужосільних.

— Кажуть, що щось Маскаль замагає, — був-кнув оден.

— Хто то каже? Хто сміє казати? — аж скрикнув Довбанюк зірвавшись з порога і кинувши до горшка своєю залізною ложкою.

— Ой пане Городиський, круто з вашою Польщею! Там, повідають, Маскаль повстанців як риби в саку ловить, а котрих зловить, то з тими таке робить, що був-був когут, а потому зістав каплуном!

— Дурні повідають, а ще більші дурні слухають!

— Ну, та ми власне по тихо собі шептали, щоби ви не потребували слухати.

Загальний регіт. Довбанюк аж почервонів зо злости, але не сказав нічого, тільки сів назад на поріг і взявся знов до свого горшка з лемішкою.

— От дармо-сте пана розгнівали, — передразнює оден газда. — Хто знає, може он завтра Польща буде! То то будете в ярмі ходити, що аж гей!

— Га, як у ярмі, то в ярмі, — відказує другий. — Але я гадаю, що пан Городиський не будуть такі, покажуть свою велику ласку для нас, дурних хлопів.

А Городиський нічого, тільки сопє та ячмінну лемішку уплітає. Коли в тім собаки загавкали, а з сусідного закаулка роздався немов цациний бек, тонкий голосок:

• — Горшки друтоваць, мамó-о-о!

— Агій, сказився та в неділю горшки дротує! — загомоніли газди.

— Препрашам, я сем завтра по́дротую, а пині тільки шукам, де сем про́ночую! — відізався з заплота такий самий цациний голос дротаря.

— Чи бач, який хитрий! Ну, ходи сюда, ходи! — сказали тато і вказали дротареви перелаз.

Дротарів у нас у ту пору дуже радо приймали, бо дротар усе одно, що газета, про всяку всячину розкаже. Бувало повна хата людей найде як на комашню, а він собі на лаві засяде, та „сем“ та „лем“ — і плете, що ему слина на язик наверне, а люде аж роти порознімають та тільки ахають. Та й волочилося

тих дротарів багато, що кілька день усе якийсь новий. Чутка йшла навіть, що їх навмисне підсилено. Одні казали, що їх пани підсиляють, щоби хлопів бунтували, а другі казали, що уряд підсиляє, щоби пантрували, чи хлопів справді не бунтуються.

Так і сей дротар. Переліз на подвір'я, привитався з газдами тай сів на приспі. Спочиває. Газди его розпитують то про се, то про те, а він нічого. Слово-дві скаже, тай далі сопе. За невеличку хвилю вже відкись по селу чутка пробігла, що дротар об'явився. Ого, зараз пів подвір'я людей насходилося, новин послухати. Тоді мій дротар як не розбалакаєсь! Зразу затинав і „сем“ і „лем“, шлів щось таке, що мара знає що, а далі почав чисто по польськи, тай уже не про що, як тільки про повстанє. Почав розказувати, як то повстанці бють Москаля, як Француз і Англік туй-туй уже Полякам на поміч виступлять, як і наш цісар нічого против того не має, щоби Москалеви „курти скроїти“, як то де інде і хлопів до повстання йдуть, а пани хлопам не лиш панщину, але й усі ліси і пасовища дарують.

— *Pójdźcie, ludzie, pójdźcie!* — говорив він. — *Ojczyzna woła! Słuchajcie piosneczki!*

Тай затагнув своїм цапиним голоском:

Stój, wrogu, stój.

Bo nie ustał bój!

Співаючи він підскакував, крутився на одній нозі, помахував у одній руці звоєм дроту, а в другій тим шилом, що горшки править. Люде слухали, дивилися як на комедію, деякі сміялися, жінки хрестилися. А коли дротар закінчив свою пісню страшними словами:

Powiesimy was po parze,

Czypowniki, dygnitarze! —

то всі вибухнули голосним реготом, так кумедно вертівся та перекривлювався дротар.

— *Pójdźcie, ludzie, pójdźcie!* — приговорював він дальше. — *Pokażcie, że wy wierne polskie dzieci!*

— Та брешеш, козячий сину! — сказав па те з добродушним притиском оден газда, — бо ми ані не діти, ані не польські!

— Дротарю, я йду з тобою! — роздався нараз різкий, могутий голос. Усі озирнулися і ахнули. На по-

розі сінешних дверей стояв Довбанюк з горшком недоїденої лемішки в одній, а залізною ложкою в другій руці, і не зводячи очей із дротаря, грозив, бачилося, цілому світові.

— Я йду з тобою, чуєш, дротарю! — повторив він іще раз. — А йіх не клич, се хлопство нічого не розуміє.

— Довбанюку! — скрикнув єму мій тато, забувши навіть утитувувати его паном. — Чи ти стікся, чи тобі що такого?

— Мовчи, хаме! — гримнув Довбанюк, кинувши на тата таким неописано згідним поглядом, якого я з роду не бачив і бачити не буду. І не кажучи більше нічого, він обернувся, пішов до комори, відмок свою скриньку, вложив до неї горнець до половини повний лемішки, положив таки необтерту ложку, замók скриньку, сховав ключ у сінех під ступу, і взявши в руку палицю, вийшов на подвірє.

— Гурра! — повитали его люде грімким окликом.

— От козак, раз козак!

— Оперезався, зовсім зібрався.

— Хоч до повстаня, хоч у просо воробців пуджати!

Мов град сипалися насмішки на Довбанюкову голову. А він нічого собі. Взяв дротаря за-під-руку, навіть не поклонився нікому, тай пішли.

— Гей, музики військової! З парадом проведи пана капітана! — крикнув хтось, і за хвилю де не взялась юрба хлопців з цебриками, нецками, скіпцями; другі по при них з патиками, тай луп-цуп, трах-та-рах, тарабаняють що сили! Я й сам, тямлю як нині, лупив по цебрику, що трохи дно не вибив. Крик, гвалт, гармідер! А за бандою друга куна йде — парубки, газди, та ревуть-ревуть:

Пристань Юрку до вербунку,

Будеш йісти з маслом курку!

Будеш йісти, будеш пити,

Довбеньками воші бити.

Ну вже, одно слово, з знатною парадом провозили ми Довбанюка аж за село. А він нічого, пішов, навіть не подякував.

Минули жнива — за Довбанюком і слухи загули. Мов у воду кинув. Уже люде й сміятися перестали. Аж ось на першій Матки знов якось так випало, що у нас на приспі народу зібралося чимало. Сидять, балакають. Коли нараз глядимо: лізе щось улицею, обдерте, згорблене, скулене, ледво ноги за собою тягне. Тай ноги лепські: подрапані, покровавлені по самі коліна, бо як раз тільки до колін останки штанів досягали. Лізе просто на наше подвірє, наближаєся, знімає з голови щось ніби лопуше ликом повязане... Господи, та се-ж він сам, се Довбанюк!

— Юрку! Пане Городиський! Чи то ви? — скрикнуло разом до него кільканадцять голосів. Але в жаднім голосі й тіни насмішки не було.

— Я! — відповів коротко Довбанюк, і, здавалося, з крайнім напруженем усіх сил випростувався і гордо пройшов крізь товпу обступивших его людей. Усі до него з запитаннями: а що? а як? а де? а куди? а коли? — а він ані слова. До сіней, та під ступу, та до комори, та до своєї скриньки. Відмок, і першим ділом хап за горнець з лемішкою та за залізну ложку. Горнець був повний і ложка була повна, але пліснятини. Ему байдуже! Немов нічого й не бувало, сів на той самий сінешний поріг, здрапав плісень, та як почне їсти, як почне!.. Люде обступили его довкола і постовпили.

— Бідний чоловік! Два місяці нічого не їв!

На силу мама вирвали ему з рук запліснілу лемішку та дали теплого борщу, пирога, молока. На силу понойів і прийшов до себе. На силу розговорився.

— Та деж ви були?

— А дідько знає! Десь на границі.

— Та щож ви робили?

— А дідько знає! Якись дуби тягав. Було нас дванадцять, таких самих старих дурнів, як я. Завели нас до якогось пана тай там казали ждати на розкази. Ждали ми ждали, розумієся, в лісі. Далі пану навкучилось, тай каже нам: от, не маєте ту що робити, тягайте оті дуби з того боку границі на сей бік. А то вам через ліси та нетри такі, що крий Боже! Се, каже, потрібно буде для войовання, коли сюди війна прийде. Тягати каже швидко, а їсти дає щораз то скупійше.

Тягали ми, тягали, — адить, як обтягалися! а далі взяли тай утекли.

— Та кудиж ви ходили такі довгі часи?

— А дідько знає! Найбільше лісами.

— І ніхто вам нічого не казав?

— Ні, ніхто. Я гадав, що хоть арештують та цюпасом до села відішлють — отже не хотіли. Прийшлося самому, голому й голодному паляндрувати. Господи, що я назнався, що я назнався!...

— Ну, а в повстаню ви були?

— А дідько знає! Здається не був.

— Ну, а Польща буде? — вирвалось у когось мимоволі.

Довбанюк тільки голову понурив. Мовчав, мовчав, а далі зірвався, тупнув покаліченою ногою до землі, махнув залізною ложкою по повітрю в якімось неозначенім напрямі, та на ціле горло як не крикне:

— А нехай їм там усім тристенний дідько матір мучить!

Львів, у лютім 1886 р.

ДОМАШНІЙ ПРОМИСЛ.

Оповіданє.

Вичитав отсе я в газетах — бо я письменний троха — що Бог дав нашому краю такому доброго маршалка, що каже: „Всіх сил доложу, щоби тільки домашній промисл у Галичині піддвинути. Вже нехай собі там що хоче паде, а що хоче пропадає, а домашній промисл мусить підвестися!“ Читав я також, як то дуже вихвалюють той наш домашній промисл такі великі панове, як гр. Дідушицький, п. Вержбіцький і др., як то вони за дорогі гроші скуповують гуцульське черепа, шмате та деревляні вироби, і не тільки виставляють їх на показ усему світу, а ще й

портрети з них малювати кажуть і книжки о них пишуть. Ну, думаю собі, хвала-ж тобі Господи! Прецінь раз і в наше віконце засвітить сонце. Чень може й міні всміхнися година. А треба вам знати, що й я, хоч ніби заможний і господар на ґрунті, таки дещо тим домашнім промислом займаюся. Правда, промисл не Бог зна який: виробляю ложки, нецки й кропила з дерева. Се вже у нас у роді держиться, з діда-прадіда. Маємо з давен давна свій лісок, самі берези, липи, клени та ясені, і така вже в нас установа, що кілька котрий у родині старих дерев зрубає, то має два рази тільки молодих засадити. А середніх зовсім рубати не вільно.

Як кажу, промисл не Бог зна який. Зрубаю три старі дерева, то вистане матеріялу на рік або й на два. Робить чоловік по більшій часті „на уряд“, на замову, а на продаж хіба де раз у рік вивезу те, що полишався, що люде просто з хати не розберуть. Хіба що кропила два рази до року вожу на Кальварію на відпустити, та до Самбора на Матки, та до Дрогобича на святої Трійці. А ложок моїх на ярмарках ніде не побачите. За ложками до мене люде з за двадцятої границі ходять, і що тільки нароблю, зараз розхапують. Не буду хвалитися, але то тільки скажу, що люде кажуть: нема над мої ложки. І легкі, і зручні, і тривкі. Не знаю, чи знаєте ви, що у нас по селах кожний ложкар має свій осібний спосіб, свою форму ложок: оден робить такі незграбні, як копачі, другий занадто повигинані, так що як йіси, то все мусиш перед самим ротом розілляти, а інший знов і добрі робить, та що, коли так якось деревляне пасмо поперетинає, що нехай тільки ложка вигляне троха на сонце, або й так від кухонної жарі — зараз тріскає. Ніби то не велика штука деревляну ложку зробити, а все таки треба мати свої способи, знатися на матерії, вміти йійі як слід порізати, вміти висушити, ну, і пропорцію відповідну при самій роботі потрафити. І не з кожного дерева добрий виріб буде, треба й дерева дібрати.

У мене, як вам кажу, вже з діда-прадіда той промисл ведєся. Так от звичайно, коли з своїм найстаршим сином засяду ложки робити, то в нашій хаті правдивий ярмарок. Блискавкою вість по селах розле-

тяться: Ого, Яць Яремишин засів ложки робити! І зараз на другий день починають напливати люденькове, а поперед усього зі свого села. Ті мають перше місце і дешевшу ціну — така вже від давна угода між нами, а се бачите за те, що міні мій лісок шанують. У камеральнім чи в панськім, то крадуть що хто може захопити, а в моїм ані прутика не ткнуть, хоч се туй під носом. Ну, давній звичай, і всі вже того держимося. А поки своїх уконтетую, то вже гляди, і з других сіл як на свячену воду за чергою чекають. — А для мене, куме, копу! — А для мене пів коши! — А для мене на спів з Олексою копу! — Позаписую собі всіх, визначу, на коли будуть готові, і вони собі йдуть. Але вже котрі з далека, з над Дністра, з Долів поприходять, тих ніяково з нічим відправляти: чекають, поки не нароблю тільки, кілька їм треба. Нераз по п'ятеро й по десятеро почує в мене, то під шпою, то на тоці в stodolі. А вечером, видима річ, треба потрактувати людей чим Бог дав. Ми з сином робимо на вісних стільцях, каганець бувало світитися, а чужі люде позасідають на лаві, розмовляють, оповідають як їм жиеся, що у них нового, а кождий при тім очима пасає мою роботу, чи швидко відійде той, що перед ним стоїть.

Такий то був той наш промисл домашній від давніх часів, від коли зятамили люде. Пожитку з того не много, бо ціна ложки — дрібниця, а нап'їнатися коло неї чимало, ну, але бодай чоловік з людьми жив, здибався, мав знайомих, мав пошановок по чужих селах, де тільки було показатися, — ну, і не без того, щоби часом дещо і до господарства не доканнуло.

Так от вичитавши, що там у Львові настав такий добрий маршалок, що хоче бути онікуном нашому промислови домашньому, я аж Богу подякував на radoшах. Правда, не міг я того дочитатися, яким то способом хоче пан маршалок підносити той промисл, але врадувала мене сама добра воля. Вже то, думаю собі, такий пан мудрий і вельможний винайде собі способи, о яких нам, простим хлопам, і не снилося. А на разі хоч те добре, що звернув на нас своє око; поможе — не поможе, а хоч оборонить нас від жидів, що то кількох знайомих міні ложкарів так хитро взяли в свої

руки, що бідолахи днями й ночами усею хатою сидять і роблять ложки для жидів по 10 кр. від копи. Матерія жидівська, се так, але за роботу такий бідолаха ледви тільки дістає, що з тяжкою бідою видихати може. Пробували жиди й до мене підійти, але не вдалося: у мене свій ґрунт і своя матерія, тай не такий я, щоби мене зловити. Давали навіть гроші в позику і до снілки напиралися. „Давайте, кажуть, до спілки фабрику деревляних виробів заложимо“. І тим мене не підіймали. „Дайте ви міні спокій — сказав я їм, — шукайте собі своїх жидівських снільников, а я собі буду по старому свою роботу робити“. Від того часу почали рити підмню. Підюдили комісара податкового, щоби наложив на мене податок зарібковий. Але комісар був чесний чоловік, жидам на слово не повірив, зійхав до мене, оглянув мої струменти, мій лісок, мій склад сухого дерева, переслухав людей, а переконавшись, що займаюся роботою тільки в хвилях вільних від господарства і на малий розмір, дав міні спокій, а жидів відправив з нічим.

— Певно то поперед усього йде о те, щоб охоронити наш домашній промисл від таких непрошених опікунів — подумав я собі, вчитавши о щирій для нас охоті пана маршалка. — Го, го, — говорю врадуваний до всіх знайомих, — а видите, прецінь то раз і з нашого Підгір'я на всю Галичину світло плине! Адже-ж пан маршалок із нашого близького сусідства, зі Старого міста! Сміло сказати можу, що мої й мого батька ложки вигодували його на чоловіка. Старомійські всі тільки від нас з давен давна ложки купують. А вже цевнісінько, що в наших нецках його дитиною купали і нашим кропилом кропили! Ну, то й не диво, що собі о нас пригадав тепер, коли таким паном зробився. Чекайте лишень, яку то він для нас поміч придумає!

А людонькове слухають тої мови, тай собі-ж радіють.

— Ну, що-ж, дай Боже, дай Боже, щоби то й з нашого простого стану вийшов для цілого краю пожиток!

Оден тільки невірний Хома найшовся в селі — так навіть і звався Хома Губатий.

— Е, каже, куме Яцю, не маєте ви й доси чого нарікати на свою долю, а на панську поміч не спускайтеся! Я там панів не суджу, але то вам кажу як старий: ніколи якось панська ласка хлопови на здоров'я не виходить. Не дармо то старі люде й приповідку зложили: не міряй свого носа з панами, бо як твій буде довший, то тобі вріжуть, а як буде коротший, то тобі-ж натягнуть. Панська ласка бистрим конем йїздить.

— Я вам тому, куме Хомо, не перечу — сказав я, — і на жадну панську ласку не спускаюся, але думаю, що як буде людям ліпше, то й міні буде ліпше, і що прецінь пан маршалок слів на вітер не мече.

Так то ми собі балакаємо сюди-не-туди, аж ось приходить новий нумер газетини тої, що то йїйі з кумом дяком до спілки перенумеруємо. Пише там щось довго і широко про якісь „корпорації примусові“. Що за чорт? Читаю я, читаю, з разу нічого ісінько не розумію, а далі нахожду, що то о цехах мова. Давні цехи мають бути відновлені, з самого Відня наказ прийшов. Е, думаю собі, се не про нас писано. Цехи то для міст, для ремісників, а у нас по селах як світ світом цехів ніяких не бувало тай не буде.

Було то якось в пущіне, зимою, а от так коло середопістя забираюся я з сином до ложок. Робимо день, робимо другий, третій, народу збираєся чим раз більше, балакаємо. Аж ту шандар надходить.

— Добрий день!

— Добрий день!

— Дай Боже щастє!

— Дай пане Бжє! Дякувати за слово добре.

Сів він на лаві край вікна, дивиться на нашу роботу, а далі каже:

— А що се у вас, господарю, тільки людей?

— Та так, за ложками поприходили.

— То ви ложки робите?

— А вже-ж роблю, от так часами, як хто замовить.

Взяв він одну готову ложку, оглянув. — Гарна робота — каже. — А де то ви вчилися того ремієла?

— Ніде. То у нас у роді, з батька на сина переходить.

— А, так! А маєте ви свідоцтво здатности?

Я видивився на него, як, не при вас кажучи, теля на нові ворота.

— І чого-ж ви так на мене витріщилися? — каже шандар усміхаючись. — Чи не розумієте мене, чи що?

— Тай справді не розумію — відказав я.

— Як то, хіба-ж не знаєте, що вийшло таке право, щоби ніхто не смів займатися ніяким ремеслом, хто від свого цеху не має свідоцтва здатности?

Я оstownпів на таку бесіду.

— Ремеслом?... — пробовкнув я. — А хібаж се ремесло?

— А щож таке?

— С... се прецінь домашній промисл.

— Ха, ха, ха! — розсміявся шандар. — Добрий то міні домашній промисл, коли ви товар на продаж робите. Як би ви тільки для свого дому робили, то се був би домашній промисл, а так воно ремесло.

— Але як же я маю з цеху свідоцтво брати, коли я до цеху не належу?

— То нічого не значить. Коли узнають, що ви здатні, то вам свідоцтво дадуть. А щоким такого свідоцтва не маєте, то й робити для других не маєте права.

З тим шандар і пішов, лишаючи нас мов окропом облитих.

Що ту на світочку робити? Запрягаю я коні, йду до міста, а сина лишаю при роботі: не можна-ж тільки чужих людей ні з чим відправляти. Беру з собою на всілякий кінець кілька срібних, і вїю! Аж по дорозі приходить міні на думку: ба, до якого то цеху міг би я належати? Який майстер може видати міні свідоцтво здатности, коли в місті ні оден ремісник виробом ложок і кропил не займається? Га, що робити, міркую собі, треба буде йти до всіх, хто тільки займається виробами з дерева, може таки котрий дасть міні те прокляте свідоцтво.

Приїхав я до міста, йду поперед усього до знайомого стельмаха. Розповідаю ему всю річ: так і так, де ту шукати поради? Той зразу розсміявся, а далі, коли я ему вияснив, що в наших селах шандарі не

жартують, задумався.

— Щож, пане Яремишин, — каже, — коли так, то треба щось міркувати. Знаєте, у нас є лиш два цехи, що займаються деревляними роботами: стельмахи й столярі. Маємо ту одного теслю, то той пристав до столярів, і одного бодняра — той у стельмаськім цеху сидить. А куди би вас припутати, сего я зовсім не знаю. Ходімо — я піду з вами — насамперед до нашого цехмістра, поговоримо з ним, а як з ним нічого не буде можна зробити, то підемо до столярського.

— О, Віг-заплать вам пане майстер за вашу прислугу! — сказав я.

Пішли ми. Стельмаський цехмістер наморщив чоло, зарушав вусами, коли я розказав йому свою справу.

— Виріб ложок до нас не належить, — відказав коротко.

— А до кого ж належить? — питаю його.

— Або я знаю? Се вже ваша річ, не моя.

Вийшли ми, йдемо до столярського цехмістра. Сей політурував якийсь стіл і весь був замазаний терпентиною. Просив нас сісти на якихось дошках, сам сперся на столі і покликав хлопця, щоби йому сухими руками напхав до носа табаки, чихнув разів зо три, і вислухавши моєї просьби крикнув:

— Там до біса! А якже я вам дам свідоцтво здатності, що ви вмієте ложки робити, коли я сам на тій роботі не розуміюся? Адить, у мене самого ложки куповані.

— А куди-ж би то податися за таким свідоцтвом?

— Не знаю, любі мої. Найліпше підіть до староства, там вам уже вияснять.

Думаю собі: щож, коли до староства, то до староства. І справді, є в тім рація. У нас у всякому дії найліпше до староства вдатися. Чи то податок, чи хвороба заразлива, чи справа церковна, чи пожар, чи школа, чи дорога або міст, чи скарга на війта — з усім іди до староства як у дим.

Іду, попрощавшись з моїм знайомим стельмахом, але ледви що я на ринок, до ратуша простую (староство в ратуші), аж ту мій цехмістер стельмаський сім мене за полу.

— Слухайте пане господарю, — говорить, — а ви при своїй роботі вживаєте токарні?

— Ні, не вживаю.

— А яких же струментів уживаєте?

— Та яких би? Крім сокири і пилки хіба теслиці, різця і ножа вісного.

— Ну, так же й кажіть! — скрикнув він радісно. — В таких разі вас очевидно треба приписати до боднарів. А що у нас осібного цеху боднарського нема, а одинокий тутешній боднар належить до нашого цеху, то й вам прийдеся до нас приступити.

— А Бог би з вас говорив, пане цехмістру! — скрикнув я з дуру врадувавшись. — Значить, буду міг у вас дістати туту нещасну карту?

— Ну, то ще побачимо. Порядок вимагає, щоби цехової карти не видавати нікому, хто у цехового майстра не витермінував і не визволився.

— Але ж бійтеся Бога, — скрикнув я, — пане цехмістру! Ченьже не скажете міні йти тепер до терміну до стельмаха або до бодняра вчитися ложки робити, коли й так ніякий стельмах ані боднар їх робити не вміє?

— Ну, ну, — сказав цехмістер усміхаючись, — того я вам не кажу, але цехові приписи мусите сповнити.

— Якій то приписи?

— Майстерштік зробити, се перша річ.

— Майстерштік? Який же я вам майстерштік зроблю?

— А що? Кождому цеховому по пів тузина ложок, а міні зо два тузини, от вам і майстерштік буде.

— Ну, се би ще можна.

— Але се нічого. Треба дати вписового п'ять ринських, на світло цехове других п'ять, ну, а за те, що вам без термінування карту видамо, мусите зложити таксу 40 ринських, і на послідок, розумієся, трактament для цехових братей. В таких разі видамо вам карту, з нею підете до уряду податкового, дістанете аркушик зарібковий, з аркушиком зголоситеся до мене, впишу вас до спису майстрів цехових...

І викладав се так спокійно і розсудливо, немов би вже порадкував на столі трактament для цехових

братей. Злість мене взяла, не дослухав я его роздобенювання.

— Бувайте здорові, пане цехмістру! — крикнув я.

— Ну, що-ж се, куди ви?

— До дому.

— Ну, а карта цехова?

— Спасибі, вже не потребу.

— А то чому?

— Бо від нині закидаю увесь свій промисл. Знаєте, пане цехмістру, всего того, що ви міні ту виличили платити, я й за десять літ не зароблю, не рахуючи вже своєї матерії. Сховайте собі свою карту і свій гонор цеховий! Обійдеся циганське весіле без марципанів.

І пішов я, натиснувши шанку на вуха, щоби не чути, як кликав за мною пан цехмістер.

Прийшовши до дому, я як стій повідправляв чужих людей, кажучи їм, що вже більше ложок не буду робити, а струменти всі запакував до скриньки, під замок і до комори, нехай лежать аж до ліпшого часу.

За кілька день знов шандар рип до хати.

— А що, маєте карту здатности?

Я рукою махнув.

— Бог з нею — кажу, — на що вона міні те-пер! Від тепер я не думаю й доторкнутися до ложки, хіба при йіді.

— Ну! памятайте собі! Бо як вас зловимо на продаваню, то прилади всі заберемо, і ще 50 ринських карі заплатите!

— Чи так? Ну, сю пересторогу справді варто собі затамнати.

Так то я розстався зі своїм промислом. Почувся чоловік нараз як без рук. Ходжу, нуджуся, а далі з нуди думаю собі: чекай же ти! Напишу хоть лист до самого пана маршалка! І написав. Усе йому виложив. Як нашої роботи ложками его ексцеленція в дитинстві годувався, як тепер ми від него ждали опіки й підмоги, і як нас раптом отся цехова устава підрізала — все по порядку. Виписав я ему також, кілька то в наших сторонах ковалів, шевців, ткачів, теслів та других ремісників через ті цехи хліб потратило, а на остатку, як то ціла та хісторія з цехами тільки жидам на до-

бре вийшла, бо жид таких збанкретованих ремісників бере до себе ніби на службу, вироблює для себе аркушник зарібковий, і каже бідолахам робити на себе. Жид збогачується, а вони ледве дишуть... Виписав я се все і післав до Львова, до рук самого пана маршалка. Отже-ж підіть ви — як післав, так і до нинішнього дня ніякісінької відповіді нема. Ну, та воно й видима річ: де би там такий великий пан хотів відповідати на базгранину простого хлопа! Тільки то мене дивує: по що в таким разі гомоніти так голосно о піднесенню промислу домашнього?.....

Січень 1887.

МАНІПУЛЯНТКА.

I.

Целя збудилася рано, пункт о пів до семої. Збудилася з привички. Що другий день у неї передполуденна служба на почті, де вона є експедиторкою. Передполуденна служба починається о семій і триває до другої по полудни. Целя, совісна і точна в сповнюванню своїх обовязків, як загалом усі жінщини допущені до якої небудь публичної служби, привикла від давна будитися о пів до семої, чи того треба, чи ні, і ні за що в світі вже опісля заснути не може.

Хвилю вдивлювалася своїми великими, чорними очима в напротивну стіну, закрашену синявими арабесками на сірому тлі. Посеред стіни висіло велике зеркало, а по обох боках його широкої, золоченої рами видно було дві групи фотографій у різьблених, дерев'яних рамочках. Представляли вони єї товаришок зі школи і з поштової служби. Целині очі досить довго зупинилися на тих фотографіях, хоч рисів лиць на них не можна було розпізнати; в покоїку стояв лехкий су-

тінок, бо одиноке вікно, що виходило на вулицю, за-
слонене було деревляною ролетою.

— Котра то там година? — шепнула Целя і протягнувши руку, взяла з круглого столика, стоячого тут же в головах у неї, малесенький, золотий кішенєковий годинник. Хоч з досвіду знала, що будиться все о тій самій порі, але сама собі не довіряла.

— Пів до сестої! — сказала. — А міні здавалося, що я сьогодні заспала. Правда, нині рано служби не маю, ну, але потурати собі не треба. Засплю нині, то засплю й завтра і спізнюся на службу!

Так міркуючи підвела голову і сіла на ліжку. Була тільки в сорочці, котра обшита в горі коронкою і зіпята на раменах, ослонювала єї груди і плечі, ляшаючи голими гарні, мов із слонової кости виточені рамена і шию. На дворі був теплий маєвий поранок. Лагідним рожевим проблеском просвічувало сонце крізь спущену ролету до покоїка молододі дівчини, наповнюючи єго теплом і запахом весни, котрий мішався з запахом води кольонської, що стояла в фляконіку на тоалетці, і резеди цвітучої в великім вазоні на вікні. Целя якийсь час сиділа немов забувшись. Любо їй дихати тим теплим повітрям, насиченим пахощами, любо впряти в тім півсмерку, що так лагодить усі обриси і блиски, спочивати в тій тиші зрідка перериваній торохтінєм коліс по вулиці або гуком далекої військової музики, що виграє марш десь на третій вулиці.

Але забутє трівало не довго. Целя отряслась із него, стрепенула своєю головкою з коротко обстриженим, м'яким як шовк попелястим волосєм, наділа панчохи і пантофельки власної роботи і прудко зіскочила з ліжка. Чулася здоровою, свіжою, молодою. Сон покріпив єї; все, що було прикре або неприємне вчора, передвчора і в цілій минувшині, тепер немов не існувало для неї. Думка єї, півсонна ще, спочиває зі стуленими крильцями і не вибігає по за пороги тої світлички, не заглядає в будучину. Що там будучина! Що там минувшина! Якось то воно все буде! Целя почуває в тій хвилі тільки одну приємність, яку нам чинить правильне бітє власної крові, тепло власного тіла, м'який дотик власної шкіри, почутє здоров'я,

сили і свіжості власних мускулів. Зазирнула до зеркала, моргнула жартовливо до свого образу і засміялася сердечно, показуючи два ряди білих, рівних і дрібних зубків з поза ніжних, рожевих губ.

За хвилинку вже була вбрана в лехку перкалеву спідничку і білий неглижик. Натомісць умиване заняло їй більше часу. Вода стояла готова у великій скляній умивальниці ще від учорашнього вечера, і Целя з правдивою розкішю нуряла в ній свої руки, мила лице, шию і рамена мяккою губкою, обтріпуючи мов горобчик грубі краплі, що нависали їй на довгих рісницях або з шиї котилися в низ на груди. Була се найбільша приємність єї ранішньої тоалети, упрощеної о скільки можна з огляду на службові обовязки, приємність тим більша, що Целя могла в повні зазнавати єї тільки що другий день, коли мала пополуденну службу. В часі передполуденної служби треба було снішитися.

Умившись і обтерши ручником, Целя перед зеркалом розчесала волосе, розділюючи єго над чолом на дві рівні частини, а відтак за кілька мінут скічила зовсім свою тоалету, спокійно, систематично і без нічєї послуги. Хвилю стояла випростувана посеред світлички, широко розвела руки, відтак счепила їх по над головою і опускаючи в низ, злехка хруснула пальцями. Потім підійшла до вікна і злехка потягнувши за шнурок піднесла ролету. Золотою хвилею бухнуло соняшне світло до світлички, заливаючи єї осліплюючим блеском. Прислонивши очі лівою долонею, Целя упоена тим блеском, тим теплом, тою фізичною розкішю життя, весни і молодости, всміхнута і румяна поклонилася на схід сонця і кликнула своїм звучним голосом:

— А! Якже там гарно! Добрийдень, сонце! Добрийдень, весно! Добрийдень, небо блакитне!

II.

— А з ким то паннунця так розмовляє? — роздався нараз від дверей голос старої служниці, що вийшла, щоби попрятати у Целиній світличці.

— Моя Осипова — сказала Целя, не відповіда-

ючи на се питанє, — може би час уже сніданє дістати?

— А то що собі паннуця думає? — скрикнула добродушно Осипова. — Аджеж нині паннуця до служби не йде і разом із панством снідає. А панство ще сплять. Хіба де за годину сніданє буде. Я ще навіть огонь не розклала ані каву не змолоча.

— А, правда! — сказала Целя і голос єї затремтів лехким розчарованєм. — Треба чекати.

На столику лежала до половини прочитана книжка, перед тижнем узята з випозичальні. Целя була не дуже то пильна читателька книжок, але в таких хвилях як отся, коли треба було чекати з півтора години, вийти нікуди не можна, ані розмовляти нема з ким, книжка була єї одинокою розривкою. От і сіла край вікна, з того боку, куди не било світло, і почала читати за той час, коли Осипова стелила постіль і прятала в світлиці. Та мабуть книжка була не дуже займаюча, бо не дочитавши навіть і одної сторони Целя відложила єї на бік, попідливала свої квітки, позмітала пил із столика, з пари крісел і з більшого стола, а далі з зеркала, з фотографій і з вікна. Крутячися по своїй світличці трібувала стиха забреніти якусь пісеньку, але пісенька швидко урвалася, а на чоло дівчини набігла хмарка.

— Коли-ж бо міні то не чинить приємности снідати з панством! — сказала нараз, гордо підносячи голову до гори, немов відповідаючи на якесь наклонюване. — Коли-ж бо я не хочу слухати дурного балаканя пана Темницького ані бути метою огнестрільних поглядів панича Темницького! Аджеж я не обовязана їм підлягати! Аджеж я плачу їм за харч і за хату! Аджеж не з ласки вони мене держать!

Уся єї фігурка тремтіла зі зворушення на саму згадку про товаришів спільних снідань. Молоде чоло наморщилося, очи стратили свій погідний, соняшний блиск, а довкола уст зарисувалася якась складаина болю і гіркости, котрої перед хвилию ніхто би там не був дослідив.

Целя була сирота, без батька, і без матери. Старий дідусь посилав єї до школи, а пізнійше через якихось знайомих виробив їй місце на почті (без протекції навіть такого мізерного місця дістати годі!), де

здавши приписаний екзамен принята була за маніпулянтку. Більше старенький не міг для неї зробити, а й за те, що зробив, Целя благословить его память. Пенсія експедиторки — 35 гульденів місячно — ви-старчає на скромне удержане; лекції музики на фортепіані і французької мови, котрі в свободних хвилях дає двом донечкам властителя камениці, вистарчають їй на вбранє і інші приємности життя. В перспективі перед нею рисуєся по кількох або кільканадцяти літах служби самостійний поштовий уряд деь на провінції, маленький домок з маленьким огорождением у малім місточку, квітки перед вікнами, стара служниця в кухні і тиха, самотна світличка. Панна Целіна, що правда, рідко забігає думкою в таку далеку будущину, але завсїгди, коли їй се притрапиться, починає чогось зігхати — чи то з туги до такої іділлічної картини, чи з полусвідомого почуття, що помимо своєї іділлічності картина ся криє в собі якусь порожнечу, якісь темні омуги.

По смерті дідуся Целя перейшла жити до пана Темницького. Пан Темницький був то приятіль небіжчика дідуся і при смертельній постели обіцяв єму, що буде опікуватися бідною, одинокою сиротою. Пан Темницький, то був пенсіонований урядник невисокої ранги, числив літ 65, мав жінку о пять літ від себе старшу і глуху як пень, і одного сина, що скінчив у Відні медицину і практикував при тамошній клініці. Пан Темницький був то, що називаєся „веселий старичок“: лисий, з великими вусами і мохнатими бровами, мав рум'яні щоки, м'ясисті губи завсїгди зложені до усміху, малі і товщєм запливаючі очка і здорові зуби, і виглядав при своїй жінці як єї син, молодший від неї що найменше о 20 літ. Жив із своєї пенсії, скромно і акуратно, не служив ніде і нічим не займався. Весь день сидів у своїм кабінеті, курив люльку і читав газети, а вечером ішов до казино, відки вертав перед десятою, щоб не платити „шпери“. В казині, т. є. в товаристві своїх ровесників славився як сміхованець і фацеціоніст, котрий помимо сего десятка літ доси не позбувся охоти до авантурок, або, як він сам говорив, до „маленьких зворушень“. А дома, коли сидів за столом при сніданку або обіді і весь час свободний від жованя за-

повнював своїм балаканем, лагідним, монотонним і усяпляючим, подібний був до гладкого кота, що розкішно муркотючи пасе очима якийсь лакомий кусник, але не хоче перед часом трудитися єго ханати, бо добре знає, що коли прийде відповідна нагода, то лакомий кусник сам упаде в єго аксамітні лапки.

Пів року вже жила Целя у панства Темницьких, день у день слухаючи монотонного воркотання пана Темницького і поглядаючи на єго двозначні усміхл. З разу забавляла єї гутірка того пана, але опісля знула монотонність і обмежений кругозір єго думок. Вона трібувала з ним спорити, але се оказалось неможливим; усі єї слова він приймав з добродушним сміхом, мов бриканя малої, щещеної дитини. Але що пан Темницький ніколи не виходив із границь добродушної жартливости і не дозволяв собі нічого, що би ображало приличність, то Целя чулася при ньому супокійною. Хоронила єї також жалоба, котру носила по смерті дідуся і котра по часті накладала пута й пану Темницькому. Але отсе перед кількома тижнями прибув з Відня молодий Темницький, лікар, і відразу вніс із собою до того тихого гнізда якийсь острий, задушливий дух, що від першої хвилі прояв Целю якоюсь тривогою, почав стискати єї груди якимось невиясненим прочутем остраху і небезпеки.

Доктор Темницький був високий, плечистий, сильно збудований мужчина, з правильними обрисами лица, з буйним, темним заростом. Рухи єго були повільні і поважні, голос барітоновий, трошечка хрипаватий, погляд холодний і немов наскрізь пронизуючий. З кожного руху, з кожного слова єго видно було, що чоловік сей має дуже високе розумінє о своїй вартости, що вміє панувати над собою, але zarazом уміє і любить панувати над другими і привик поборювати всякі труднощі, що стоять на заваді єго замислам. Ворог усякого сентименталізму, він поглядав на світ холодним оком анатома і віддавна привик судити всіх і вся тільки з погляду свого улюбленого „я“. Ворог дотепу і жартів, оден тільки зворот виголошував з певним відтінком юмору, а був то зворот жидівський „wus tojgt mir dus?“ (на що міні се придасться?). Був се єго оклик, невідступна мірка, котру прикладав до

кождої нової річи, щоб оцінити єї вартість. Одним словом, був се чоловік наскрізь „позитивний“ і реальний. Хоч мав папевно не більше тридцяти літ, то про те здавалося, що у него не було ніколи тої „шумної“ молодости, що він ніколи не віддавався ніяким ілюзіям, не знав що то запал і ентузіазм, що ціле его жите було рівною, простою лінією, без збочень, скоків і закрутів, без надмірних напружень, але і без слабостей і знесиля. Як в добрій машині, так і у него все здавалося бути обраховане, зважене і з гори зведене до певної рівноваги.

Перша его стріча з Целіною була дуже холодна і шаблонува. Старий пан Темницький запрезентував їй свого сина, той їй уклонився, Целя відклонила, пан доктор буркнув „Дуже міні приємно“ і зараз відвернувся, кінчачи своє перерване оповідане о якімось клінічним випадку. Але по хвили, коли побачив, що Целя пильно ему придивлялася, сказав тим самим спокійним і поважним голосом:

— Мушу вам, татту, показати фотографію моєї нареченої.

Батько аж уста розняв і очи витріщив, бо о ніякій нареченій свого сина доси нічогісінько не чув. Але син з непохитним супокоем говорив дальше, скося поглядаючи на Целю:

— Дочка прімарія головного віденьського шпиталю, одиначка і наслідниця величезної камениці на Грабені. Заручини відбулися ще в мясопусти. Я не писав вам про се нічого, бо хотів зробити вам несподіванку.

Та помимо того вилспеня батько не переставав глядіти на сина як на дивогляд, з зачудуванем і недовірем. Глуха пані Темницька, що не чула розмови, бачила тільки, що „татко“ забув про росіл, і торкнувши его рукою за локоть, сказала гробовим голосом:

— Татку, росіл вистине!

Тимчасом доктор, що при столі сидів насупротив Целіни, звернувся до неї з кількома зовсім рівнодушними запитами, на котрі дівчина відповіла коротко, майже не підводячи очей від тареля. А коли обід скінчився і Целя сквапно відійшла до своєї служби, пан Темницький, що доси ледво міг усидіти з петерпячки, звернувся до сина.

— Бійся Бога, Мільку! Що се за наречена, про котру ти згадував?

— Наречена? — відповів супокійно доктор. — Ніякої нареченої у мене нема.

— Ну, так я й думав. Але щож се ти за історії вдумуєш?

— Се для тої — і мотнув головою в напрямі Целіниної світлички. — Виджу, що вдивляєся в мене, мов у веселку. Ну, а я люблю кожду річ від разу ставити ясно, реально. Нехай собі дитина на мій рахунок не робить ніякої ілюзії.

— Га, га, га! — засміявся п. Темницький. — АLEX то хитрий пан доктор! Що хитрий, то хитрий! При першій стрічі з панночкою зараз і остерігає єї: зда- лека від мене! Я заручений!

— А воно й найліпше, — сказав поважно пан доктор. — Нехай з гори знає, чого від мене може надіятися, а чого ні.

Бачиться однакж, що й сам пан доктор не дуже добре знав, чого від него можна надіятися, а чого ні. Через кілька день він сидів насупротив Целіни мало звертаючи на неї уваги, обмінюючися з нею ледво кількома рівнодушними фразами. Пізнійше зробився ще маломовнішим, про свою наречену не згадував, але натомісць кілька разів Целя осмілилася підвести очи, все стрічала его холодний взір впертий в себе. Ще кілька день минуло — і в чорних, невеличких очох доктора доглянула Целя якісь іскорки, що блимали ніби порожно серед пітьми і розтлівали що день то дужше. Було щось невідоме і зловіще в тих іскорках, щось, що відбирало Целі апетит і морозило в ній усякий порив радості. Коли доктор промовив до неї часом, то почувала лехку дрож на всім тілі, хоч доси нічогосінько такого між ними не зайшло, що надавало би хоч тінь оправдання тій єї боязні.

Натомісць старий пан Темницький говорив тепер іще більше, ніж уперед, і балаканє своє майже виключно звертав до Целіни. Шпилькував еманципацію і еманципанток, хоч Целя ніколи не хотіла вдавати з себе еманципантку, вигрібав старосвітські анекдоти про старих паннів, жартув з женщин-урядників, почтмайстринь і т. і. Остаточнo Целя почала звільна догадуватися,

що все те балаканє не є простим язикобитєм, але до чогось воно йде, має якусь укриту ціль — яку, сего не могла доглубатися. Чула тільки, що по вислуханю цілогодичного гуторія пана Темницького обханує єї якась утома, якесь обридженє до світа і до житя, нехїть до праці і думаня. Тим то й не диво, що все те в купі в короткім часі мусіло сприкрити їй спільні сніданя, обіди і проходи з панством Темницькими.

— Ні, не піду більше! — говорила вона тупаючи ногою в своїй світличці, але завсіди в рішучій хвилі покидала єї сила волі.

Була сама на світі. Пан Темницький був одиноким другом єї покійного дідуся, котрий і дав єї їй за опікуна. От і не диво, що єї дитяча душа до крайньої можности держалася за ту останню нитку, що бодай сяк-так вязала єї теперішнє з минувшим. Покинути сю нитку, то значило віддатися безповоротно хвилям житя, без провідника, без точки опори. Целя, хоч молода ще, 18-літня дівчина, все таки знала вже з власного сумного досвіду і з неодного прикладу, що пускатися на ті хвилі, то не жарт.

— Але всеж таки вони добрі люде, — успокоювало їйї золоте єї серце. — Нехай і так, що у них є свої хиби, але не моя річ їйї судити. Зо мною вони чемні і добрі, то щож можу їм закинути? Ні, ні, дурна я з моєю нехїтю, з моєю гупою трівогою! Нерозсудлива я, невдячна, от що!

І накартавши так свої власні нерви, вона опять ішла в товариство Темницьких, щоби з него знов винести ту саму німу трівогу, те саме знеохоченє і зде-нервованє, що ї уперед, тільки ще в більшій мірі.

III.

— Е, що там! — сказала Целя потрясаючи головою і кидаючися то до вікна, то до зеркала, — дурна я, що собі такий чудесний ранок псую такими думками!

Глянула на годинник, — пів до осьмої. Ще що найменше година до сніданя. Взяла книжку і трібувала читати далі, але і се не йшло. Сонце зазірало до

книжки, блиск сліпив її очі. Щоденне семигодинне примусове сидіння при поштовім бюрку було тяжкою панщиною для її молодого організму, що домагався руху і свіжого повітря, і для її живого темпераменту. А тепер іще сидіти в покою, мов миш у норі! Ні, се справді гріх. Кинула книжку і рушила в подорож довкола своє світлички, шукаючи очима, що би можна було перенести, поставити на іншій місці або привести в порядок. Але нічого такого не добачила.

В тій хвилі знов отворилися двері її покою: вийшла Осипова з карафкою свіжої води. Поставивши воду вона стала і з усміхом почала вдивлюватися в Целю.

— А ви чого так на мене дивитесь, як на ворону? — кликнула Целя з жартовливим обуренням.

— Бо маю рацію! — відказала Осипова всміхаючись і моргаючи загадково. — А впрочім коли другим вільно на паннунцю так дивитися, то чому ж би й Осиповій не мало бути вільно?

— Яким другим?

— Кожному, хто тільки хоче. Аджеж паннунця що день сім годин сидить там, за решіткою, мов на виставі. Хто хоче, може прийти і обзирати паннунцю, скільки его воля, і паннунця не може ему сего заборонити.

Целя вся спалахнула румянцем.

— Фе, встидайтеся, Осипова! — скрикнула з нежданною прикрістю в голосі. — І ви вже навчилися від старого пана цвікати міні в очі моєю службою! Що вам завадила моя служба, що мене сверлуєте вичислюючи її неприємности? Чи думаєте, що я сама їх не почуваю? Чи думаєте, що міні се мило? Але щож маю робити? Аджеж мушу якось жити! А ліпше йісти свій хліб, хоч гірко зароблений, ніж умирати з голоду, або...

Не докінчила. Сльози здавлювали її горло. Відвернулася до шафи і почала в ній дуже пильно шукати чогось між понавішуваними сукнями.

— Алеж прошу паннунці! — скрикнула стара, не на жарт перелякавшись сего вибуху, — що се паннунці Бог дав! Я мала би насміхатися з паннунці за те, що паннунця в цісарській службі знаходиться? Я,

що від десяти літ віку сама поневіряюся по службах у найрізніших людей? Я малаби насміхатися з паннунці, я, що так паннунцю люблю, як рідна мати? Най паннунця дадуть спокій і поглянуть радше, що я для паннунці принесла!

— А що таке? — весело спитала Целя, забувши вже о прикрасі, котрої дізнала перед хвилиною.

Осипова видобула з за пазухи невеличку запечатану коверту, і не кажучи ані слова, з усміхом і загадковим морганем подала єї Целіні. На коверті написане було тільки єї ім'я і назва, та проте Целя опять запаленілася скинувши оком на той адрес. Характер письма був їй звичний.

— А відки се Осипова дістала те письмо?

— А се, прошу паннунці, дав міні знайомий експрес. Хотів іти до паннунці, але я єму кажу: дайте, я сама занесу!

Коли би Целя була пильніше вдивилася в лице старої жінки, то була б відразу здогадалася, що Осипова збрехала. Але Целя вдивлювалася в лист, котрий держала в руці, очевидно вагуючися, що має з ним ізробити. Румянець на єї лиці щез і воно поблідло, рожеві губки стислися і в очиях блисло щось ніби гнів, обурене чи нетерплячка. Сказала вкінці холодно і з досадою:

— Моя Осипова, прошу вас, ніколи не робіть міні того на будуще. Ніяких листів ані посилок до мене не приймайте. Хто що має до мене, нехай сам приходить, уже я буду знати, що єму відповісти.

Се сказавши відвернулася і відійшла до вікна. Осипова добру ще хвилину стояла на місці і хитала головою. Бідна жінка не знала, що властиво думати про свою паннунцю: чи одержане листу було для неї приємне, чи неприємне, і о що властиво паннунці ходить.

— Ну, але прецінь лист узяла, не звернула міні! Се знак, що я ще нічого такого дуже злого не зробила, — проворкотіла сердешна старушка і відійшла до кухні.

А Целя стояла мовчки, одною рукою опираючись о раму вікна, а в другій держачи лист. Рука з листом тремтіла. В кінці рука піднеслася і енергічно кинула лист на підлогу.

— Чого той дурень від мене хоче! — скрикнула Целя з обуренем. — Причепився мов павка, лазить за мною як тінь, і ще мене компромітує своїми дурацькими листами. От нещасте моє!

Грудь її сильно хвилювала, очі блищали, гнів був справдешній. Але по хвилі Целя успокоїлася, охолюла з першої досади, підняла лист і розтяла коверту ножицями. Виняла з неї лист, записаний від початку до кінця дрібними, некрасивими, немов судорожно в різні боки повикривлюваними буквами, і раз зирнувши на ті букви, на перший знак викрику, який йій в тексті кинувся в очі, вибухла голосним, срібlistим сміхом.

— Що за дурень! — сказала весело. — Навіть гніватися на него серйозно не можна, хіба тільки сміятися. Ану, прочитаю сей лист замісто газети! Мусить бути забавний як і попередні.

І вигідно сівши на кріслі Целя розложила лист на століку і почала читати, від часу до часу перериваючи читане своїми замітками, немов би розмовляла і передразнювалася з его автором.

„Третій раз уже осмілююся писати до Вас, шановна Пані, хоч на два перші листи не одержав ніякої відповіді“.

— І не одержиш і на сей! Не надійся! — вперто мотнувши головою сказала Целя.

„По тяжкій боротьбі з собою я таки зважився ще раз напикритись Вам. Важність справи, для котрої се чиню, нехай усправедливить мою влізливість“.

— Важність справи? Що там за важна справа така? Ха, ха, ха! Очевидно та сама, що й у перших листах: Ви пані — ангел, Ви покорили моє серце, без Вас я жити не можу, і так далі без кінця. Алеж прошу шановного пана, се все мене нічогісінько не обходить. Я без вас жити можу. Я про вас і чути не хочу. Ви повинні раз уже сего догадатися з мого погляду, з кожної моєї міни! Та ба, якже ту бажати, щоби той пан чого небудь догадався! — додала з поганим виразом погорди на устах.

„Обдумавши поважно своє положіне і зібравши о Вас, Пані, деякі потрібні відомости —“

— Чи бачите его! — скрикнула Целя, — він о мні відомости збирає! Він шпіонить мою минувшину!

Негідник!

„Я переконався, що зверхній вигляд не омили мене, що полюбивши Вас від першого побачення, я не змарнував свого чуття для особи негідної того чуття. Я певнісінький, що коли б Ви, Пані, згодилися бути моєю, ми могли б устроїти своє спільне жите гармонійно і щасливо, о скільки щастє булоби залежне від нас самих. Мої средства, хоч скромні, вистарчили би нам як резерва на чорну годину, а тимчасом ми зароблялиби на хліб чесною працею“.

— Чи бач его! Як то він усе собі уложив! Не такий дурний, як видаєся! — шепнула Целя, і хмарка задуми зависла на єї чолі.

Вона знала вже з попередніх листів того оригінального конкурента, знала, що средства его, про котрі він згадував, се одержаний в спадку по батькові фільварочок з 30 моргами землі, положений десь недалеко Львова і випущений в аренду. Знала, що сам конкурент займаєся газетярством, і треба признати, що се іменно була одна з головних причин єї антипатії для него. Вона так багато наслухалася нещідхлібних історій про львівських газетярів, про їх цинізм, нічні п'ятки, галабурди і т. і., що дрож пробігала єї на думку — статися жінкою такого чудовища. А при тім і виглядав той конкурент зовсім не особливо. Целя, сама молода, здорова і вродлива, любила всюди красоту і грацію. А він хоч ще молодий, ходив згорблений і немов розломаний, мав лице широке, вистаючі вилиці, вид якийсь заляканий і непевний, блукаючий вираз очей, ніс розплющений і руде волосє. До того додати одіж, звичайно стареньку і немов би не на него шиту — от і портрет автора тих любовних листів, тої „долі“, що трафлялася панні Целіні.

— Се кандидат на Кульпарків! — мигнуло в душі у Целі, коли перший раз побачила его на почті, як подавав лист. Вліплені в неї з виразом зацікавлення і подиву сиві очі чудовища справляли йїй якийсь неспокій і zarazом побуджували до сміху. Від того часу він почав частійше приходити на почту, впиватися очима в кождий єї рух і чатувати на улиці, коли вона йшла на почту або вертала до дому. Але ніколи він не осмілювався промовити до неї. Ішов здалека, а як

часом не міг обминути, щоб не зустрінутися з нею лице в лице, то кланявся украдкою і втікав що духу, мов з яким краденим добром. По кількох місяцях таких німих зальотів написав до неї перший лист, не-смілий, надряпаний очевидно тремтячою рукою, незручний в стилізації, одним словом, смішний-пресмішний. Целя багато мала з него потіхи, і хоч не знала назви свого німого конкурента, все таки згадала відразу, що він, а автор листу, підписаний „Семіон Стоколоса“ — се одна і та сама особа. І через думку йій не прийшло відповідати на той лист. Через місяць надійшов другий лист, довбезний, наметний і ще смішніший в огнистім виражуваню чутя. Сей третій лист несподіваним способом буд короткий і спокійний, так що Целя, котра ждала в нім онять сяжнистих зітхань і сотнаровних заклинань та діфіраблів на свою красоту, була троха розчарована і задумалася. Але задума та не довго трівала.

— Дурна ти, Целько! — скликнула вона сама до себе. — Все се пісенітниця, комедія! Коли він чесно думає, то чому не поступає так як чесні люде? Чому не прийде, не представиться, не... Але що там, читаймо далі!

„Запитаєте Пані напевно, чому для висказання Вам сего всего вибираю таку не зовсім пригідну дорогу, відповідну радше для труса, ніж для мужчини?“

— Чи бач його! — скликнула Целя з усміхом, — як згадав! І відвагу має назвати річ єї іменем, навіть коли та річ дотикає его самого. Еге, відвагу має! — додала по хвили, — але знов тільки на папері! Ну, ну, що то він там далі пише?

„Я справді трус, не супроти небезпек і противностей життя, бо з тими з боровся від дитинства і то досить щасливо, але супроти тих, котрих люблю. Боюся зробити йім найменшу прикрість, і через те нераз роблю єї мимоволі, а се мучить і болить мене ще гірше, ніж йіх самих. Чую, що бракує міні тої твердої підстави в поступуваню з людьми, яку дає товариське вихованє і певність себе самого. Чую, що сама особа моя будить сміх і жаль, і се відразу відбирає міні всяку смілість, яку собі вирозумую. Тужно міні до людей, до приязни, любови, щастя — а чую, що здобути

йїх не можу так, як здобувають тисячі других. Так щож, чи хочеш украсти йїх із за угла? — запитає Пані непевно.

— Чи сказився! — скликнула Целя з якимось переляком. — Точка в точку згадав мою думку!

„Ні, дорога Пані (ага, „дорога“! Вже знов починає! — шепнула Целя), я бажаю тільки вхопити одну ниточку, що веде до клубка, а потім ціле жите, всі свої сили посвятити на здобуване того, що другим щасливійша доля дарує без труду. Нині Ви, Пані, знаєте мене тільки з непочесної поверховости. Тож не прошу ні о що більше, як лиш о одно: позвольте міні дати Вам ближше пізнатися! Я не хотів би без Вашої волі чинити ніяких кроків в тім напрямі, щоб перед людьми, у котрих Ви живете, не наражувати Вас на насмішки, дотинки та неприємности. Знаю впрочім тих людей, хоч і з далека, і можу Вам тільки одно сказати: стережіться Пані зарівно батька, як і сина!“

— Ого, ось уже й жало гадюки! — шепнула Целя, прикусуючи блідніючі уста.

„Та чогож я хочу? запитає Пані. Одного тільки: позвольте міні зблизитися до Вас, дати Вам ближше пізнатися! Дайте міні знак, що не маєте супротив мене ніякої антипатії, що зближене мое не зробить Вам ніякої прикрости! Напишіть — — —

— Дурень! — скрикнула Целя, тупаючи ногою і не дочитуючи письма. — Бреше він! Не любить він мене, коли може писати такі дурниці. Позволь ему зближуватися до мене! Хіба я ему бороню? Але ба, тут іменно й є хитрість, підла засідка. Наробить яких дурниць, осмішить мене, а тоді скаже: самі Ви позволили міні! Ні, ні, не хочу й чути про него! Дам ему до пізнання, щоб і на очі міні більше не показувався. „Що не маєте супротив мене ніякої антипатії, що зближене мое не справить Вам ніякої прикрости!“ Ну, відкиж я се маю знати? Тьфу! Се якась безкровна слизь, якась галарета, не мужчина! Ну, малась би я з-пидна, як бим дала ему руку! Той би мене замучив своїми чулостями і підозрінями! Всі жили би з мене вимотав! Ні, волю вже остатися тим, чим є, ніж в'язати свою долю з таким непотрібом!

І Целя кинула лист нещасливого любовника на

стіл, пройшлася кілька разів по покою, щоб успокоїтись, а відтак порвала лист разом з ковертою, подерла на дрібні куснички і понесла до вікна, щоб викинути геть. Коли вихилилася з вікна, то побачила, що на розі вулиці, насупротив вікна стояв автор листу з очима вліпленими в вікно. Появлене Целі очевидно перепудило его, він кинувся мов опечений і хотів утікати, але не міг відірвати очей від вікна. Вид сей видався Целі таким комічним, що засміялася на все горло. А відтак сильним замахом руки викинула дрібні шматочки подертого листу. Посипались вони в нпз, мов снігові платинки, крутячись і розлітаючись у різні боки. Кілька з них, покрутившись та погулявши на хвилях легенького вітру, впало на капелюх Семіона Стоколоси, котрий усе ще, з переполошеним видом, блідий і ніби прикований до камяного тротоару, стояв на розі вулиці.

IV.

— Прошу панпронці на снідане! — сказала стара Осипова, підхилуючи двері світлички. Целя стрепенулася на єї голос, але зараз же успокоїлася, потрясла головою, а озирнувшись в зеркалі і поправивши червону аксамітну стяжечку, котрою зграбно перевязала попереk тімя своє коротке волосє, пішла до йїдальні.

Панство Темницькі сиділи вже при столі, а властиво сиділи оба панове, а стара Темницька наливала каву, раз у раз порушуючи зівалими губами, немов вела якісь ненастанні розговори, чутні тільки для єї глухих ушей, з якимись невидимими сусідами. Впрочім при столі старушка відзивалася дуже рідко і сиділа вперши очі в якийсь оден предмет, немов би не бачила нічого більше довкола. Целя дуже єї жалувала, старалась услугувати йїй при столі, розмовляти з нею знаками. Але старушка з разу чулася якось сконфуженою тими непривичними для неї об'явами чемности і співчуття. Від давна привикла вона до того, що єї найблизші цілковито єї ігнорували і вважали немов якимось бездушним предметом, то й не диво, що з разу навіть з підозрінем почала було поглядати на

Целю, думаючи, що молода дівчина хоче здобути собі єї ласку для якихось своїх цілей. Але переконавшись, що Целіна зовсім далека від яких небудь своєкористних замислів, старушка помалу привикла до оказування їй чемностей і приймала їх якось апатично, нічим не показуючи, що вони справляють їй приємність. Але й ся апатія ні крихти не змінила поступування Целіни, теплого і сердечного, не ослабила єї співчуття до нещасної старої жінки, при житю ще zdeградованої між старе дранте.

— А, ось і вона, наша маніпулянтка! — скликнув весело старий Темницький. — Витаємо паню. Як же там пані спалося? Що там гарненького свилося?

Тимчасом доктор устав мовчки з крісла, наблизився до неї і буркнув:

— Добрийдень пані!

Целя звичайно подавала єму руку, котру він стискав по товариськи. Але нині доктор уклонившись, прудко підніс єї руку до уст і поцілував. Целя почула горячий дотик єго уст і шарпнула руку як опарена, при чім густий румянець залив єї лице аж по уши. А доктор, мов і зовсім нічого не бувало, спокійно обернувся і сів на своїм місці.

Целя була до глибини збентежена, тож не сіла, але почала крутитися коло пані Темницької, немовбито помагаючи їй щось при наливаню кави, а властиво стараючись успокоїти свою неспокійну кров.

— Що ж то панна еманціпантка не ласкава навіть відповісти на привитанє старого? — балакав дальше жартовливим тоном пан Темницький. — А правда, правда, старий повинен знати, що молоді панночки, а ще до того ті з нового, вченого, самостійного покоління мають свої осібні правила, свій осібний спосіб життя, і волять завсїгди відповідати молодим паничам, ніж старим панищам.

— Алеж таточку! — Целя перенесла той інтимний титул на пана Темницького зі свого покійного дідуся, — якаж із мене еманціпантка!

— Ну, ну, ну, нібито ми старі вже такі дурні і нічого не розуміємо! Коротке волосечко, сипенькі панчошечки, служба в канцелярії, самостійне жите... степ широкий, світ отвертий... *alleinstehende junge*

Даме, і там далі і там далі...

— А коли то таточко бачив у мене сині панчошки? — відповіла Целя, силуючись повернути все в жарт, хоч із тону цілого сего балаканя віяло на неї якоюсь душною і неприємною атмосферою.

— Ха, ха, ха! — сміявся пан Темницький, коли тимчасом доктор похилившись над своєю філіжанкою, помалу, систематично пив каву. — Ха, ха, ха! Я певнісінкйй, що панна Целя і тепер має на собі сині панчошки! Що, не вгадав? Ану, нехай пані нас переконає, що се неправда! Прошу!

— Ай, ай, ай, який же то таточко нині дотепний! — сказала іронічно Целя, киваючи головою і беручися до снідання. Тимчасом пан Темницький уже скінчив свою каву, і обтерши собі уста і опершись ліктем о стіл, не зводив ока з Целі, стараючись підхопити кожний її рух, кожний погляд.

— Го, го, го! — балакав він невтомимо, — панни савантки, обсервантки, маніпулянтки і еманціпантки, нове покоління, рівноуправнене з мущинами, жите на власну руку, здобуване будучини, а якже, а якже! Хто би вас ближше не знав, той би вас замісто святих купив. Але нас, старих горобців, на се не зловите. Вже ми що знаємо, те знаємо. Знаємо, що жінщина — все жінщина. Не оден дурник думає собі: а, се новий тип, се жінщина самостійна, майстриня своєї долі, живе власною працею! А він і не знає, що тій майстрині зовсім чого іншого хочеся. Все мода, тай годі! Була мода на криноліни, потім на пуфи, потім на капелюшки з пташками, потім на тюрнюри, — настала мода і на еманціпацію, на рівноуправнене, здобуване будучини власною працею. А то все — зовсім одна і та сама праця: і криноліни, і пуфи, і тюрнюри, і еманціпація! Все має тільки одну мету — здобувати серця мужчин, полювати на мужів, уловляти вселенну з вусами!

— Але прецінь таточко не заперечить, — заговорила звільна Целя, котрій се балакане відбирало всякий апетит, — але пан Темницький не дав їй скінчити.

— Заперечу, дитя моє, всему заперечу, бо знаю, яке то в світі по людях ходить. Нехай тільки паннунця вислухає слів старого! Старий на вітер не

оворить.

— А леж татку, — озвався доктор знуджений та ож тим балаканем, — що се татко обібрав собі за ему до розмови!

Ніби то татко коли небудь говорив про інші теми!

— Тема, мій сину, така добра, як і всяка інша. То то видиш, які сьогодні часи пішли? Часи вистав, лякатів, реклями. Хто має який товар, яку особливість, яку цінну річ — зараз єї на показ дає, в газетах інсерує, по вулицях афішує, на всі чотири роги віта витрубує і вибубнює. Що, хіба неправда?

Доктор і Целя слухали тої інтродукції мовчки, не знаючи, до чого вона йде.

— А видите, що старий не бреше! — сказав сміхаючися „таточко“. — Тож бо то й є, що не зазидить часом послухати старого. Ну, а тепер прошу собі представити таку панночку, котру доля скривдила на маєтку. Є здоровле, є сяке-таке личко, брівки, очка, є охота до життя і уживання, радо би те бідацтво і меже людей показатися, а ту обставини на припоні держать, дома біднота та тіснота, до порядного товариства двері позамикані.... Що робити? Те, що маєся цінного і гарного — личко, очка, брівки, волосечко, ручки (пан Темницький вичислював се все з якимось особливим притиском, моргаючи то в сторону Целі, то в сторону доктора і прижмурюючи очи мов кіт на сонці) — все се можна показати народови хіба раз на тиждень, у церкві. Сего за мало! І ось таке бідне сотворіне подаєся на практикантку, телеграфістку, телефоністку — одним словом, денебудь на публичну службу, де би могло сидіти на видоку у всіх, ніби на виставі за склом. Хто хоче, може прийти і оглядати, може навіть попросити єї встати і пройтися. „Прощу пані, чи нема для мене листу *poste restante*?“ „На який адрес?“ „А34.“ І наша еманціпантка встає і іде до полиць з листами. А тут А — перша буква в азбуці, то й перескринок єї знаходиться в найвишній полиці. Отже бідне сотворіне бере крісло, приставляє, і з цілою урядовою повагою, а заразом з цілою дівочою грацією вилазить на крісло, стає на пальчиках, і шукає, шукає, шукає в горішній полиці так довго, доки цікавий гість не оглянув докладно і ніжок і талійки

і ручок і шийки і всего, о що єму ходило. „Ні, прощай пана, нема нічого!“ „Дякую пані і перепрашаю!“ А хвилию другий так само питає, потім третій, четвертий і так далі. Чи ж то не жите? На щастє є ще держави, що навіть платить за подібну комедію. А я свято переконаний, що коли б отворено два рази тільки поспів в таким роді і коли би не тільки не плачено за службу, але вимагано ще такси вступної, то і в таким разі від кандидаток не було би відбою.

— Чудесно нас пан відмалював, нема що казати! — скликнула Целя.

— А чи не правду говорю?

— Розумієся, що неправду! — з нервним притиском відказала Целя.

— Що? — скрикнув Темницький, — пані смієте казати, що неправду?

— А вжеж, що неправду! Аджеж пан на моїм власнім прикладі міг би переконатися, що так не є. Аджеж пан признає, що міні зовсім не о те ходить, щоб афішуватися, але щоби чесно заробити на кусник хліба.

— Ну, ну, панно Целіно, аджеж я не про вас говорив! — відказав старий, жартовливо прижмурюючи очи. — Аджеж ви у всім виємок, у всім, у всім не подібні других! Хо-о-оч — те „о“ тягнув він якось співучим голосом, перехиливши при тім голову на лівий бік, як співаючий канарок, — коли би так прийшлося святу правду признати, то я сказав би, що й у вас воно не без закарлючки.

— Без якої закарлючки? — остро спитала Целя.

— Не думаю перед панєю з усього толкуватися, але що знаю, те знаю.

— Коли пан кидає на мене підозріне, то повинен пан витолкуватися, бо інакше мушу таке поступованє назвати... назвати...

Духу не стало йій у грудях. В очах некло щось ніби здавлювані сльози, що силоміць тислися бризнути. Але здержувалася і заховувала спокійний вид, головню для того, бо чула вліплені в себе прошибаючі очи доктора.

— Прошу пані не називати ніяк, — сказав добродушно всміхаючись пан Темницький. — Мене пані

овами не зажене в вершу. Нехай пані радше скажуть їм, що то за панич стирчав ту нині на вулиці перед шпаними вікнами і що то за шматочки паперу кинули їм пані на голову?

Він сказав се з такою певністю і з таким супокоєм, що можна було думати, що знає далеко більше, ніж висказує, і хапає тільки для прикладу перший ліпший факт, який ему набився.

Целя поблідла при тих словах.

— Пане, — скрикнула встаючи з за стола, — таке питання свідчить о низькім способі мислення.

— А леж татку, як можете з подібний спосіб зауватися! — поспішно докинув доктор, бачучи, що Целя поспішає до дверей.

Целя вийшла напруго, не оглядаючись і впала лицем на подушку в своїй світличці. Збиралось їй на плач. Закид Темницького занадто був глупий і безвідставний, щоб мала ним справді образитися. Боліли їй тільки цинічні шпигання в загальні на жінок шукаючих власного зарібку, але рівночасно тішило її погроха й те, що доктор в тім питанню станув ніби по її стороні. Сама не знала, чому сей, хоч і дуже слабенький вираз співчуття справив їй якусь полегкість. Успокоївшись троха встала і пішла на лекцію.

— А леж татку, — сказав по відході Целі доктор, закурюючи папіроса, — справді не розумію, що маю думати...

— О чім?

— Доси вважав я тата чоловіком, котрий ніколи не забуває про форми товариської чемности.

— Ну, ну, пан син починає моралізувати батька! — скрикнув Темницький, живо кидаючися на кріслі. — Нехай тільки пан син покине ту роль, бо вона ему дуже не до лица!

— Ні, татку, — сказав доктор з непохитним супокоєм, — я справді вас не пізнаю. Тратите власть над собою. Починаєте бачити те, чого нема. Міні й не снилося моралізувати, але бачиться, що сама делікатність вимагає, щоби татко з нею прилично обходився.

— А сли я маю в тім свою ціль, щоби власне так із нею обходитися?

— Свою ціль? — спробола повторив доктор. —

А то яку?

— Се вже моя річ. Я прецінь тебе не питаю яку ти маєш ціль usługуючи їй при обіді, потюючи єї словам, не зводячи з неї очей і цілуючи руки.

— Яку... я... маю... ціль? Що се таткови сниться Якуж таку ціль можу мати?

— Се мене не обходить. Май собі яку хоч але позволь і міні мати свою. Впрочім хто знає додав старий насмішливо прижмурюючи очі і келішчися в кріслі — чи остаточно наші стежки не здуться до купи? Хто знає, чи те, що ти називаєш браком чести, не буде найліпшим твоїм союзником.

Доктор з зачудуванем вліпив взір в батька. Починав пізнавати его з такого боку, котрого доси й догадувався, з боку більш анімального ніж людського. Йовяльний усміх, що світився на устах сего чоловіка в его очах приняв нараз якийсь поганий, цинічний втінок, хоч подібний усміх на устах інших людей разив его зовсім. Але се був его батько! Вся та ротенька розмова зробила на него дуже прикре вражінє, хоч і сам він не вмів собі докладно вияснити, іменно було в ній такого прикрого. Хотів затим звенити річ на іншу тему.

— Але признасть татко, що той концепт з чоловіком стирчачим під вікнами і з паперовими свистками киданими на него був не дуже то щасливий.

— Концепт? Що се ти говориш! Аджеж се чистісінька правда! Сам я се бачив і не від пини бачу того зітхаючого Адоніса. Ха, ха, ха! Як би ти побачив що се за Адоніс! Чистий орангутанг. А наша еманципантка, бачиться, зовсім таки до него прихильна.

— Ну, що се татко говорить! — скрикнув доктор диву даючись.

— Говорю, що знаю. Обсервую его й єї. Переписуються, видаються на вулиці, а може й ще деще будь. На певно не знаю, але маю підозріне, маю певні сказівки і сліди... Одним, словом, прошу пана доктора, не кожда тота весталька, що в довгій сукні ходить.

— Се стара річ, — сказав доктор, поборюючи своє збентеженє. — Але знов я не припускав...

— Доктор — і не припускав! — скрикнув

Темницький. — Ха, ха, ха! Алеж пане докторе, приуцнене — се перший крок до правди! Чи як там ваша наука говорить, га?

Замість відповіді доктор подав батькови свою широку долоню. Оба ті чесні чоловічки порозумілися ілковито.

V.

Сонце пражило немилосерно. На південно-західнім краю небозводу висіла чорна як бовдур хмара так низько, що здавалося, немов ліве крило її начеplене було на золоченім вістрю на вершку ратушевої вежі, дов величезна, пошарпана хоругов. В повітрі пахло зохкістю. По вулицях повзли бочки з водою скроплюючи куряву і торохтіли фіякри. Обернені до сонця вікна камениць позаслонювані були ролетами. На балконах недвижно стояли олеандри в деревляних шапках. Нечисленні прохожі ліниво снували по тротоарах, тільки на невеличкім сквері в тіни дерев, довкола плюскотячого водотриску бавилася купа дітей під оком няньок.

Було три чверти на другу. Целя в літнім бронзовім пальто і в білім солом'янім капелюсі з широкими крисами і червоно-жовтою кокардою на наголовачі спішила на пошту. Хоч жара була, вона по привичці йшла прудко. Якесь нервове роздразнене видне було в її рухах. Лице її було похилене, уста стиснуті і чоло раз за разом морщилося від якихось понурих, невідступних думок.

Дійсно, по тій сцені, яка відбулася між нею а Темницькими при сніданю, вона повзала незломний намір не показуватися більше в їх йдальні. Немов би вгадуючи ту постанову, доктор Темницький, зустрівши її, коли повертала з лекції з першого поверха, вийшов з нею до її світлички (щож, аджеж сего не могла ему заборонити!) і почав перепрошувати її за батькову нечемність. Треба вибачити старому его балакане. Старість не радість, чоловік з літами мимоволі горекне і бачить усе в темнійших колірах, особливо коли се річ нова, до котрої він не привик і котрої важности не розуміє. Рада не рада мусіла Целя признати ему правду, мусіла зацвнити его, що не гнівається, за що в заміну

він запевнив, що батько вже більше ні на що подібне в її присутності собі не дозволить.

Опісля почав її доктор розпитувати про її життя, про подробиці служби, надії на майбутнє, проявляючи супокійне, але просте і щире зацікавлене. Розмовляв так з пів години, він сидючи на кріслі при великому столі, а вона край вікна. Двері, що від світлички виходили до кухні, були відчинені, так що видно було сяючу коло печі Осипову.

Целя, котрій зразу стріча з доктором була неприємною, швидко почувалася побідженою і в спокоємним тоном його розмови, повільними і статочними рухами, щирістю далекою від усякої афектації і тим приязним добродушем, з яким він усправедливував перед нею нетактовний поступок батька, або з яким усміхався слухаючи її мрії о її майбутнім життю яко старанна поштомайстриня десь у самотнім домику в глухих провінційальнім містечку.

Тепер могла йому ліпше придивитися. Не був зовсім такий суворий і страшний, яким їй видався в першій хвилі. В очох його не миготіли ті зловіщі іскорки, що так мішали і мучили її доси. Був зовсім супокійний, простий, натуральний, а почуте власної сили і певності себе додавало йому в її очах якоїсь надзвичайної принади. Мимоволі насувалася їй думка:

— От як би то могли вандрувати вандрівку життя, опираючись на сильне рамя такого чоловіка!

Але бажане се далеко було від чутливого забарвлення, котре могло би закаламутити супокійну течію їх розмови. Се був вивід чисто логічний, теоретичний, котрий не зачіпав її серця і не бентежив крови. Вона знала, що то річ неможлива, і не робила собі ніяких ілюзій.

А прецінь обід, на котрий вона пішла до спільної їдальні на перекір своїй ранішній постанові, знов роздразнив і рознервував її в високім степени. Правда, старий Темницький сим разом мовчав, а говорив тільки доктор. Розумієся також, що розмова мала зовсім інший характер, ніж попередні, але власне для того вдарила її зовсім з іншого, несподіваного боку, і тим сильніше зробила на неї вражіння.

Ні відси ні відти розмовчав доктор річ про свою

наречену. Показав Целі пару єї листів писаних по німецьки, відчитав навіть дещо з їх тексту і просив раду. Бо то жінщини на жінщинах усе ліпше розуміються, ніж мужчини, а отсі листи по єго думці вказують на цілковиту незгідність їх характерів, а у єго нареченої на недостачу любови для него а навіть недостачу простої делікатности, поверховий опосіб мислення, єгоїзм і інші подібні злі прикмети. Бідна Целя пріла при тій розмові, бо тексту листів писаних в значній части віденським діалектом, не могла добре зрозуміти, а ті уривки, котрі зрозуміла, видались їй дуже банальними і нічого не значучими. Приглядалася тільки характерови письма, але й він був невиразний, не то жіночий, не то мужеський. Тож очевидна річ, що ніякого свого суду о тих листах і їх авторці не могла висказати. Доктор впрочім не дуже й налягав на се. Бачилося, що листи ті були для него тільки притокою для висказання перед Целіною своїх поглядів на любов і на жите родинне. Гармонія характерів, темпераментів, симпатій, ось що головна річ. О масток єму байдуже, масток є в єго голові й руках. Волисть розірвати ті вузли, в котрі й так єго майже без єго волі впутано. На уху признався Целі, що наречена єго молодша від него тільки двома роками, а для панночки се вік дуже вже поважний. Впрочім разить єго у єго нареченої брак усякої думки про жите, єго задачі і обовязки. Жінщина, котра ні про що не думає крім стройів і розривок, котра не здужає стояти сама на власних ногах, жити в разі потреби власним промислом і власною працею, така жінщина в наших часах і в родиннім житю не сповнить свого призначеня. Бо яке ж вона виховане зуміє дати своїм дітям? Яким способом зможе піддержати мужа в хвилях сумніву і знесиля? А масток хоч би й найбільший нікого не забезпечить ані від сумнівів, гризот і знесиля, ані навіть від нужди матеріальної.

Слова плили у доктора гладко, плавно, мов журкотячий потік, а кожде слово з дивним якимось нагоном влучало в груди бідної дівчини. Що се таке було в них, що так бентежило і трівожило єї, але zarazом прошибало якоюсь радісною дрожою? Аджеж нічого ту не говорено під єї адресом, а особа, що дала причину до

тих звірювань, була їй зовсім чужа і незнайома!...

Правда, доктор висказував ясно і докладно багато таких думок, до котрих і вона сама дійшла дорогою досвіду і власної мозгової праці, але чому ж то ті думки, висказувані его устами, були в її очах такі нові, принагідні і цінні, вилітали перед її розумовим зором мов яркі, огнисті ракети? Кілька разів доктор немов ненавмисно діткнув — що правда, дуже делікатно — таких річей, котрі частенько бували предметом її таємних мрій і тихих, майже несвідомих бажань, — і при кождім таким натяку Целя чула немов дотик навутини, чула, як якась іскра електрична пробігала по цілім її тілі.

Тим то й не диво, що через увесь час обіду під впливом тих докторських розмов і признань Целя сиділа мов причарована, раз паленіючи, то знов блідніючи, і тільки часом, з очевидним зусилем, для чемности здобувалася на якесь слово. Йїла мало, а за те випила кілька склянок води, толкуючися жарою. Говорячи, доктор не глядів на неї, як коли би знав, що вираз его очей чинить на неї пригноблююче вражінє. Але власне те, що не дивився на неї, додавало его словам більше сили і суцільности. Помимо незворушного спокою і сухої на вид теоретичности докторського дискурсу Целя кілька разів вибухала сміхом при его словах, а раз при якійсь зовсім загальній фразі почувала, що очі її починають підбігати слізми — і швидко відвернулася в інший бік.

— Тьфу, то якийсь чорт у людській подобі! — шепнула Целя стрепенувшись уся, коли вибігла на вулицю і почувалася нарешті свободною від магнетичного впливу тої розмови. Бігла швидко, прямуючи до почти, хоч мала часу ще чверть години. Розбурхані хвилі чуття, бажань і виображень, що клекотили в її нутрі, домагалися живого руху фізичного для привернення рівноваги. Але ті розбурхані хвилі не чинили їй сим разом жадної прикрости — противно. Бачилось їй, що бродить посеред непрозорих бовдурів теплої і рожево забарвленої мгли, серед котрої треба було віддихати глибоко, повними грудьми, і що перебродивши її, побачить нараз якісь нові, широкі і чудово прекрасні горизонти, про які тепер не має ще ніякого виображення.

Силувалась дорогою впорядкувати свої думки, зупинити їх на чім небудь одним, виразним і близьким, і дивним способом вони зупинилися на нареченій доктора Темницького. І то так якось мимоволі, немов би ся наречена сама виплила з посеред тої рожевої мгли. Целя так і бачила єї духовими очима — стару, погану Німкiny, з половим волосем і вилинялими, глупими очима, суху і нестерпно горду на свої маетки. Бачила, як вона своїми кістлявими руками обнімає доктора за шию, як впиваєся в єго уста своїми широкими, безкровними губами, чула навіть єї голос, повний пересадних пестошів, а притім немилосерно пискливий: „Mein Liebehh!“ І Целі зробилося чогось дуже жаль. Не жаль їй було спеціально доктора, бо що він для неї? Але жаль тої суми живих сил, розуму, супокую і щастя, що мусіла бути змарнована через се подружжя. І по що? в якій цілі? Що єму з єї маетку, котрого він не потребує? І що власне винен єму рідний край, що для такого „щастя“ хоче єго покинути? Ні, таке подружжя з боку доктора було би безумством, гріхом і свідомством о браку патріотизму!

Так розумуючи Целя й не спостереглася, коли була вже близько поштового будинку. Аж на скруті вулиці, що вела до почти, вона машинально зупинилася. Від швидкого ходу в грудях дух їй захопило, чоло покритлося потом. Мусіла спочити, і мимоволі очі єї зупинились на афішах, котрими обліплений був наріжник камениці. Сіра стіна, покрита різнобарвними шматками паперу, наклеюваними день у день, здаваними безладно, виглядала як паяц. А прецінь кількож то глибоких драм скривали в собі нераз ті сорокаті паперові лахмани! Кілько праці, сліз і гризоти невидимо плило по за ними! Ось довгий а вузкий пас огнисто червоний, здається, викрикає на все горло: „Горівка потаніла! Де? у Вільгельма Адама!“ А там знов у кутку майже під ринвою скромно тулиться надряпане на чвертці паперу невинною жіночою рукою: „Stancia kontem zaraz do wypajencia“. І думка Целі, втоплена довгою вандрівкою в однім напрямі, зі свіжою силою летить куди інде, на вбоге піддаше або в темні сутерени, де якась бідна прачка або послугачка щоденно юважкою працею здобуває собі кусник чорного

хліба, мусять числитися з кожним крейцаром, з кожною латочкою, а тепер нараз за приходом горячої пори, коли панство починає розійжджатися на ферії або до купелів, бачить недобори в своїм бюджеті і бажає надолужити доткливу страту бодай жертвою з власного спокою і власної вигоди, винаяти половину своєї малої, тихої комірчини, із дрозю непевности, з молитвою на устах чекає день по дневи, „кого то йій пан Біг пришле“.

Але нараз думка Целі урвалася, завмерла, мов громом прибита птиця паде серед лету. Її широко отворені очі недвижно зупинилися на посмертнім афішу, що, бачилось, скакав перед нею своїми грубими, чорними літерами, котрим тісно і не вигідно було в широкій, чорній обвідці! На полуотворених устах Целіни завмер окрик здивованя і перестрахи.

„Ольга Невірська, ц. к. маніпулянтка поштова, по короткій але тяжкій недузі вмерла сьогодні рано в двадцятій весні житя. Погріб відбудеся 15 с. м. Безутішна в жалю мати запрошує всіх кривних і знайомих на сей сумний обряд“.

Целя вже другий і третій раз перечитувала ті слова, котрі мов градові зерна впадали в її серце, не вяжучися в ніяку живу цілість, в ніяке ясне виображене. Ольга Невірська, її найліпша приятелька, по короткій але тяжкій недузі... що се значиться? Аджеж Ольга позавчера ще була в службі, здоровісенька, хоч сумна і задумана як звичайно! Коли Целя прийшла, щоб переняти від неї свою чергову службу, Ольга кинулась йій на шию і почала цілувати її, сміючись голосно. А коли Целя запитала її, чого так тішитися, відповіла, що дістала від діреkcії відпустку і вийде на село на цілі дві неділі. „Ах, яка я... буду... щаслива! А ти, бідна Целінко, останешся тут! Навідуйся часом до моєї мами, добре?“ І сльози закрутилися в її прекрасних оченятах і знов почала стискати і цілувати Целіну, аж пані Грозічка острим тоном упінула йій обі, що тут урядове бюро а не пенсіонат. То було ще позавчора в полудне — а нині! Нині Ольга вмерла!

— Боже коханий! Що се йій сталося? Що се може значити? — скрикнула Целя, і немов не довіряючи власним очом, усе ще вдивлювалася в афіш. Але афіш

не давав ніякої відповіді на її питання, і своєю мертвою, трупащою фізіономією повторяв усе одно й те саме.

— „Безутішна в жалю мати“ — в нетямі повторяла Целя, все ще не можучи дійти до ладу зі своїми думками. — Бідна мати! Що вона тепер почне!...

І в її уяві мов жива стала Ольжина мати, добродушна, надзвичайно рухлива і привітлива старушка, з приємними обрисами лиця, на котрім заховалися ще сліди колишньої краси, а довгий вік виписав свідоцтво працьовитого, для других посвяченого життя, не закаламученого ніколи жадними сумнівами, внутрішнім роздвоєнем ані гризотою совісти. Не зважаючи на зморщки і сиве волосе, лице тої старушки завжди додавало Целі якоїсь відради, свіжости і сили, кілька разів відвідуючи Ольгу мала нагоду пробути кілька годин у її товаристві.

— Побігти б до неї! Потішити стареньку, розпитати, що таке сталося! — мигнула думка в Целиній голові, і вона випростувалась і піднесла чоло, як коли би почуте товариського і чисто людського обов'язку відразу подвоїло її сили і зробило лад в її розбурханім внутрі.

В тій хвилі з ратуша роздався голос дзвона, що власне бив другу годину.

— Мій Боже! Не час уже! Служба проволок не терпить! — в розпучі скрикнула Целя і поспішним кроком подалась до почти, боячись, щоб і так уже не зустріли її понурі погляди і закиди пунктуально як машина пані Грозічкої, котра певно вже добрих десять хвилин сидить коло свого бюро.

— От нещасте! — повторяла Целя цілу дорогу. — Бідна, бідна Ольга! Нещасна мати! І що там таке сталося? Аджеж Ольга була здорова, хоч останніми часами дуже якось помарніла. Боже мій, Боже, ось яке то воно наше жите!

І поспішним кроком вийшла в браму поштового будинку, а відтак звернула зараз на ліво до канцелярії, де надавано листи рекомендовані і відбирано листи *poste restante*. При сих останніх була її служба.

VI.

Пані Грозічка справді сиділа вже на своїм місці і з звичайним своїм понурим видом приймала листи рекомендовані. Була то жінка поверх 35 літ, з сивіючим уже волосем, з подовгастим і жовтим мов пергамін лицем, з полинялими очима і тонкими безкровними губами. Була вдовою по якомось збанкrotованім купці; зі свого скупенького почтового зарібку мусіла виховувати троє дрібних дітей. Тим то й не диво, що вгиналася під тягаром гризоти і праці не стілько бюрової, скілько домашньої, і що тягар той вигасив у єї серці всяку іскру веселости і радісного погляду на світ. Пунктуальна в сповнюваню своїх обовязків, котрі мимо всеї своєї ваги були для неї майже одинокою дошкою ратунку по розтрощеню єї житевого корабля, була вона також не менше строгою і ригористичною зглядом других. Працюючи під єї холодним, чисто бюрократичним оком, чула Целя подвійно тягар і одвічальність своєї служби. Хоч пані Грозічка помимо повних десяти літ просиджених уже на тім кріслі при бюрі листів рекомендованих не була ще нічим більше, як тільки також маніпулянткою і на жадну висшу рангу не мала надії, не хотючи рушатися зі Львова на провінцію, то прецінь силою свого старшого віку і давнійшої служби займала в бюрі певне начальне становище. Роблячи що до неї належало, вона про те знала і бачила все, що робили другі в бюрі. Найменше занедбане товаришки, невинний жарт, троха голосніший усміх або живійший рух — усе те стрічалося з єї картаючим поглядом або словом. Була немов би сумлінням бюро, холодною і неліцеприятною душею тої машини, що звільна і систематично висилала молодість, жвавність і свіжість працюючих у ній женщин.

Нині однакж пані Грозічка помимо свого звичайного понурого вигляду не картала Целі за хвилеве опізнєне, а навіть користаючи з того, що ніхто з листами не приходив до бюро, розпочала з Целею розмову, заким та успіла роздягнутися з пальто і капелюха.

— А чули вже пані про нещасну Ольгу?

— Боже мій! — скрикнула Целя, — що се таке

з нею сталося? Власне тільки я побачила афіш на мурі, що вона вмерла.

— Так, значить, пані ще нічого більше не чули?

— Нічогісінько! Швидше бим була надіялася грому з ясного неба.

— А я се вже давно знала, що тота дівчина не добре скінчить, — сказала пані Грозічка киваючи головою.

— Пані знали? Моя золота пані, що пані знали? — скрикнула Целя і не знати для чого тремтіла всім тілом.

— Прошу пані, йій зовсім що інше в голові було, не служба. Все, що тільки зробила, треба було за нею переглядати і поправляти. Очевидно робила зовсім про що інше думаючи. Покарав єї Бог за мої нічні години, що я просиділа, контролюючи і поправляючи єї помилки.

Мороз перейшов у Целі при тих словах. Ся невмолима службистість навіть перед лицем смерти мала в собі щось нежіночого, навіть недлюдського, а прецінь була зовсім зрозумілою. Служба поштова більше може ніж яка небудь друга крім залізничної вимагає строгої пунктуальности і уваги, зверненої на кождо найменшу подробицю, а при тім як найбільшого поспіху. Одно колісце, котре обертається менше регулярно, менше докладно і повільнійше ніж другі, псує гармонію цілої машини. Праця ту збірна, тож помилки одиниць стаються помилками цілого бюро. Відси конечність ненастанної взаємної контролі, ненастанного уважного слідження не тільки за власною часткою роботи, але за всім тим, що загалом робиться в бюро.

Целя замовкла і сквапно почала роздягатися, ховаючи пальто і капелюх у скарбовій шафі, умисно зладженій для дам. Відтак мовчки сіла при своїм бюрку, в настрою подвійно пригнобленім — раз несподіваною повинною про смерть приятельки, а по друге закидом пані Грозічкої, киненим на єї свіжу могилу. Бюрко завалене було цілою купою листів *poste restante*, котрі Целя повинна була як найшвидше розсортувати — осібно звичайні, а осібно рекомендовані, а відтак упорядкувати поазбучно і поукладати в осібних перескрянках шафи. Не менше також треба було вважати

на особні полицки постійних абонентів, котрі платять певну суму річно за те, щоби в експедиції поштової мати особне місце для листів і посилок надходячих під їх адресом.

Робота ся, утяжлива і скомплікована задля формалістики і ріжних дрібниць, на котрі треба вважати, зовсім не є така маловажна, як би се могло здаватися. Сортуючи листи Целя пригадала собі факт із перших тижнів своєї бюрової служби. В поспіху і замішанні вона кинула була оден лист *poste restante*, значений буквами А. Z., замість до скринки А — в противний кут шафи, до скринки Z. Того самого дня приходить якийсь молодий чоловік і питає про лист А. Z. Переглянувши всі листи в скринці А, Целя відповіла, що листу такого нема. На другий день приходить той самий молодець з лицем затривоженим і змученим і знов питає о лист під тимже адресом. Листу нема. Молодий чоловік став мов остовпілий коло решітки і не рушався з місця.

— Прошу пані ще раз придивитися, — сказав він тремтячим але покірним голосом. — Лист той повинен бути

Целя ще раз переглянула скринку, листу А. Z. не було.

— Може приїде з найблизшою експедицією, — сказала на хибив-трафив, хочаби позбутися впертого.

— А колиж приходить найблизша експедиція? — запитав той.

— За годину.

— За годину? Добре, прийду за годину.

І відвернувшись, він стояв іще хвилику мов остовпілий, шепчучи:

— То не може бути! То не може бути, щоби навіть не відписав! Ще годину перечекаю.

І вийшов, не перестаючи розмовляти з собою. Пунктуально за годину вернув. Лице его, худе і пожовкле, за сю годину майже позеленіло. Видно було, що сю годину він страшенно перемучився. Мовчки став він коло деревляної решітки, вліпивши свої великі, неказано сумовиті очі в Целініне лице, немов би від неї чекав осуду, що мав рішити, чи жити ему чи не жити.

— Прошу пана, листу під адресом А. Z. нема,

— сказала Целя з урядовою повагою.

— Нема! — скрикнув молодий чоловік голосом зловним розпуки. — Чи насправду нема?

— Щож то я буду пана ошукувати? — буркнула єму з досадою Целя.

— Нехай пані не гніваєсь, — сказав молодий чоловік благаючим голосом. — Я маю відомість, що лист мусить бути. А лист той для мене дуже важний. Лист той, прошу пані, рішає о цілій мойій будущині, о мойім житю... або смерті.

— Щож я на те пану пораджу, коли того листу нема!

Молодий чоловік поблід іще дужше і стояв на місці, міцно притиснувши чоло до деревляної решітки. В тій хвилі пані Грозічка помімо натовпу праці встала зі свого крісла, підійшла до Целі і шепнула їй:

— А нехай но пані загляне до скринки Z.

Целя видивилася на неї напів з зачудуванєм, напів з відтінком закиду, але проте мовчки, з досадою вихопила всі листи зложені в скринці Z. Перший, що впав їй у очі, був лист під адресом А. Z., наданий в Підволочисках, так як казав молодий чоловік, значить, без найменшого сумніву той самий, про котрий він так нетерпливо допитувався. Целя поблідла і ледво чутним голосом сказала:

— Є лист для пана.

— Є? — скрикнув молодий чоловік коло решітки, і в тій хвилі впав на землю зомлілий, мов неживий.

Целя до смерті не забуде того довгого довгого погляду, котрим окинув єї молодий чоловік, коли его оббризкали водою і він прийшовши до себе піднявся на ноги, — не забуде й тих слів, котрі він прошептав своїми безкровними устами!

— Дякуйте, пані, Богу і отсій пані! — прошептав він. — Ви могли нині статися убійцею!

Який глибокий жаль, сердечний закид і zarazом яка радісна надія виражалися в его очох, голосі і цілій подобі, коли він держачи в руці фатальний лист, усе ще нетвердим кроком виходив із бюро! Целя, зворушена до глибини, визирнула за ним у вікно. Він ішов звільна, хиткими кроками, мов п'яний або приголомшений важким ударом, і все ще не осмілювався

розпечатати лист. В кінці щез на скруті вулиці. В того часу Целя ніколи вже більше его не бачила, а не могла довідатися про зміст того листу. Та все там була се перша і дуже досадна лекція терпеливості і старанності в дрібницях, яку дала їй поштова служба.

Сьогодні мимоволі пригадалась їй ся пригода при сортуванню листів, а то головню під впливом закидів пані Грозіцкої против єї помершої приятельки. Целя чула, що закиди ті по часті трапляють і єї саму, і працювала з подвоєним завзятем, наморщивши чоло также, як і пані Грозіцка. Кілька разів переривали єї роботу сторони, що зголошувалися за листами. Обслуговувала їх мовчки, поспішно і терпливо, і зараз же сідала знов коло свого бюрока.

Нараз під руки їй попався лист адресований на єї ім'я. Перервав він єї монотонне занятє, здивував єї моментально і видався їй чимось похожим на той камінець, котрий злослива рука вложить між зуби або в кляну машини, щоби на хвилю загальмувати єї рух або понесувати его правильність. Але коли другий раз уважнійше глянула на него, переконалася, що адрес писаний був рукою Стоколоси. Осталася спокійною, майже зовсім байдужою. Відложила лист на бік а сама кінчила сортуване і розміщуване листів по відповідним перескринкам великої шафи експедиційної.

Нараз пані Грозіцка, користаючи з хвилювого браку публіки в бюрі, знов перервала мовчанку, не перестаючи однакже працювати, похилена над великою книгою падавчою.

— І виобразіть собі, пані, панна Ольга отруїлася!

— Що? Отруїлася? — скрикнула Целя перелякана. — Що пані говорить? То не може бути!

— А прецінь правда. Оповідав міні офіціал Ви-мазаль, що живе тутже поруч із ними. Сьогодні до-світа, десь так коло четвертої години, почувла мати в Ольжиній комірці якісь зойки і стогнання. Схопилася з по-етелі, засвітила, прибігає до дочки, а дочка вся на ліжку з болю. Питаєся єї: „Що тобі, Олечко?“ — „Нічого, мамо!“ — „А чогож кричиш? Може болять що у тебе?“ — „Ні, мамо“. — А ту аж зуби закусє, щоби не кричати, аж посиніла! А ту щось нею аж кидає судорожно, пальці мнуть і крутять подушку,

іна з рота виступає... „Бійся Бога, Олечко, — кричить мати, — що тобі таке? Може по лікаря послати?“ — „Ні, мамо, не треба, йдїть спати, се мине!“ Але гати вже єї не слухала. Зараз ізбудила пана Вимазалю, що живе тутже коло них, і послала єго по доктора. Га поки сей найшов лікаря, поки привів єго на місце, минула добра година. Ратунок був уже за пізний, а поки минула ще одна година, Ольга сконала.

Целя слухала тих слів потрясена, приголомшена.

— Алеж бійтеся Бога, пані моя, — скрикнула вона, — чи наизправду отроїлася?

— Нема найменшого сумніву. Лікар пізнав се за першим оглядом. А тільки не міг дійти, що се за отрута; ріжні антідота, які їй задавав, не помагали. Здаєся впрочім, що зажила отруту ще десь коло півночи і кілька годин мучилася мовчки, щоби не збудити матери. Аж коли наслідки появилися цілковито і ратунок був майже неможливий...

— Мій Боже! Мій Боже! — скрикувала Целя ломаючи руки. — Алеж то страшенно! Бідна Оля! Але щож могло попхнути єї до такого розпучного кроку?

— Лехкомисність, прошу пані — суворо і рішучо відповіла пані Грозічка.

Целя видивилася на неї питаючим поглядом.

— Зараз по єї смерті — говорила дальше пані Грозічка притишуючи троха голос — лікар сконстатував, що смерть узяла не одну жертву, але дві.

— О Боже! — скрикнула Целя.

— Так, так! А пан Вимазаль яко їй сусід від давна знав про зносини Ольги з якимось академіком, що мабуть мав з нею женитися, але перед пів роком подався на судову службу до Боснії. Здаєся, що тут і треба шукати ключа до цілої сеї історії.

Целя сиділа мов нежива. Пробудило єї з остовніня аж питанє якоїсь панночки, ніби швачки, ніби панни склепової:

— Прошу пані, чи нема для мене листу під адресом „Кароліна Пташок“?

Целя машинально винайшла лист адресований мужеською, невірною рукою, подала єго врадуваній панночці і знов сіла, силкуючись упорядкувати свої

думки. Але пані Грозічка не вистріляла ще всего за-
собу своїх набойів.

— І представте собі, пані, зараз на донесенє лі-
каря прибула комісія судово-лікарська. Трупа взяли до
трупарні, де сьогодні мусять єго секціонувати, а суд
зарядив слідство, відки і яку мала вона отруту. І щож
показалося? Бідачка властиво не хотіла відбирати собі
житя. Хотіла тільки, знаєте пані — ту пані Грозічка
підійшла до Целі і шепнула їй до уха кілька слів,
від котрих лице Целі облилося в першій хвили ярким
румянцем, а за хвилю поблідло як полотно — бо боя-
лася стратити службу на почті і зашкодити другим
жінщинам, що остають у публичній службі. Ну, що
ви на се скажете! Так дословнісінько вона й написала
на карточці, коли мати десь на хвилю відвернулася,
на кілька минут перед приходом доктора. Щож робить?
Вишукала собі десь якусь бабу з гір, котра обіцяла
їй за кілька ринських зварити якогось зіля, котре
мало зарадити всему лихови. Отже не знати, чи та
баба кепського зіля наварила, чи може бідна Ольга за-
жила єго більше ніж було потрібно, досить, що замість
затерти сліди своєї лежкомисности, сама через неї го-
ловою наложила.

— Страшно! Страшно подумати! — шептала
Целя, а єї жива уява підхоплювала кожде слово Гро-
зічкої і перетворювала єго в живі картини, страшенно
виразні і плястичні. Вона бачила Ольгу, котра крім
своїх прекрасних очей зовсім не відзначалася вродою,
на таємних сходах з улюбленим; уявляла собі, як
спонукана своїм горячим темпераментом і єго цесто-
щами та намовами вона на хвилю тратить з очей гра-
ницю, через котру обовязуючий суспільний порядок не
позволяє переходити безкарно... Але найживіше, аж
до почутя фізичного болю вона уявляла собі єї муки,
коли розбилася надія на скору направу поповненої по-
хибки, коли улюблений зрадив єї, а рівночасно звіль-
ня але з неохотною певністю заповідалися наслідки хви-
девого забутя. Тепер тільки почала Целя розуміти ці-
лий душевний стан своєї приятельки в останніх часах,
єї вічну задуму і смуток тої невгомної вперед ще-
бетушки, часті і наглі зміни в єї гуморі, незрозумі-
лу дразливість, безпричинові скоки від сміху до сліз

спаді дивних якихось мрій, котрих у неї давнійше
бувало. Сльози силоміць тислися до очей Целі і ду-
гли її в горлі, коли нагадала, як часто Ольга, осо-
ливо в остатніх днях, засівши з нею десь у кутину,
епотом, швидко, з перериваним віддихом малювала на-
д нею щасте материнства, котрого не зазнала і ко-
ре пристроювала в найчудовнійші квіти своєї уяви, „Ах
оже! — говорила вона, — мати таке маленьке ма-
леньке дитяточко, знати, що воно моє, могли єго не-
тити і тулити до себе, — що за щасте! Неба не
очу, тільки оден день такого щастя! Бачити, як воно
ганюєсьиньке тріпочеся, як простягає до тебе пухкенькі,
ругленькі рученята, як усміхаєся рожевими усточ-
ками, як приляже до твоєї груди всім своїм дрібнень-
ким єством — і чути, що воно твоє, частина тебе са-
мої — ох, Целінко! тільки день, тільки годину такого
щастя, а потім я готова вмерти в найстрашніших му-
ках!“ І якаж страшенна мука, яке пекло мусіло клу-
битися в душі тої нещасної, коли так чуючи і так ду-
маючи, зважилася підняти руку на ту живу істоту в
власному лоні!

Целя схопилась і почала живо ходити по бюрі,
силувалася прогнати від себе ті грозою проймаючі
картини, що вргизалися в її мозок і морозили кров у
жилах. Але розгорячкова уява не хотіла втишитися,
висновувала щораз нові картини, брала їх під мікро-
скоп і ставила перед очима Целі з невимовною пля-
стикою. Ціла скаля могучих і болючих зворушень, від
першого кроку вчиненого в цілі відшукання фатальної
баби аж до зажиття отрути, ціла та страшенна драма,
повна внутрішньої боротьби, унижень, трівог, розлуки
і поривів безконечної чужості стала їй перед очима.
А прецінь же та дівчина, котру формалістичні і бюро-
кратичні душі назвуть унавшою і лехкодушною, в
часі, коли йшла така страшенна боротьба в її нутрі,
могла працювати в бюрі зі спокійним видом, могла
чемно і терпливо обслуговувати публіку, вдавати з себе
веселу посеред веселих товаришок і ані словом перед
ніким на світі не зрадитися зі своєю мукою! Що-
більше, власне для того, щоби своїм упадком не ском-
промітувати товаришок, вона відважилася на злочинство.
Целя почула правдивий перестрах перед тими героя-

ством тої дівчини. Її похибка, котру хотіла направити злочинством, ціле те фатальне колесо від першого зла, котре тягне за собою слідувачі, поки не пожре всієї душі, всієї істоти людської — цілий той омут щез із перед очей Целі. В каламутних его хвилях вона бачила тільки одно — нещасну жертву, з серцем прободеним сімома мечами, бачила велику любов і ще більше терпіння, за котре прощаються і найтяжші провини.

І ясно стали перед її очима всі моменти остатнього акту страшної драми. Все повинно було відбутися тихо-тихо, щоби ніхто, а особливо улюблена мати ні про що не знала. Під погрозою страхів на пів дійсних, а на пів фантастичних, роздутих уявою до велитенських розмірів нещаслива дівчина випила приписану порцію відвару. Може бути, що сільська лікарка дала їй кілька порцій і казала пити в значнійших відступах часу. Але коли в організмі почула перші наслідки відвару, коли перед її очима живо стала ціла велич, ціла люта неприродність поповненого злочинства, коли подумала, що всі її надії на материнську розкіш в тій хвили погинули безповоротно, а з ними разом погіб на віки й супокій її совісті і всяка можливість правдивої радості і щасливого життя — тоді нараз захмарився весь горизонт її ума, обхопила її бездонна пільма і розпучка, і в її приливі нещасна одним духом випила весь відвар, воліючи відразу скінчити все.

— Страшно! Страшно подумати! — шептала Целя спеченими устами. В голові її мішалось. Чула якийсь нестерпний тягар на серці, котрий давив і дусив її. Аж сльози, котрі по хвили полилися рісно, принесли їй полєкшу. На щастє була се година, коли до бюра найменше приходило публіки. Целя сіла в куточку за дверима і тихо плакала, час від часу тільки обтираючи сльози і виходячи зі своєї крийівки, щоб обслужити нетерпеливих гостей, котрі тупотіли ногами край решітки.

В сльозах розпливались ostrі стріли болю, лекшим робився тягар, що придавлював її груди. Почувала тільки велике милосерде для всіх страждущих навіть задля власної провини, глибокий жаль над загальним горем людського життя. Постановила собі як найчистійше відвідувати і потішати горем прибуту Ольжину

атір. І що найдивнійше, в єї чистій, дівочій уяві браз приятельки, упавшої і зганьбленої, зовсім через те є змалів і не заплямився. Протівно, Целя почувала для неї незвичайну ніжність і пошану, як для муніци.

VII.

— І чимже є всі мої дрібні, дитинячі терпіння, неохоти і розчарованя в порівнянню до єї страшенної трагедії! — подумала Целя обтираючи сльози і знов засідаючи до свого бюрка, куди кликала єї нова купа листів принесених з головної поштової експедиції. Вона кинулася до праці, щоб успокоїтись по дізнаних зворушеннях. Аж коли скінчила сю працю, кинула оком на лист Стоколоса, що лежав тутже під єї рукою і доси не був розпечатаний. Сим разом однакж душа єї, потрясена до глибини, далекою була від усяких насмішок і погорди. Серце єї повне було співчуття навіть для горя того бідного, упослідженого (як їй здавалося) безумця. Розрізала коверту і почала читати.

„Ваша правда, пані, цілковита правда! — писав їй Стоколоса. — Треба було аж нинішньої досадної науки, яку Ви, пані, дали міні, може й без повзятого з гори наміру, щоб отворити міні очі на цілу ненатуральність моїх відносин до Вас. Бо й справді, щож я можу осягнути своєю глупою влазливістю? Ви, пані, не любите мене, не хочете й знати о мні, і були на тільки щирі, що дали-сте міні пізнати се зовсім недвозначно. Спасибі Вам за се! І Богу дякувати, що так воно сталося. Тільки сьогодні, під впливом острого болю, я вглянув глибше в себе самого, в саму вдачу могого чутя, і пізнав, що ми не сотворені для себе, що колиб навіть Ви, пані, з такої чи іншої причини згодилися бути мовою, то се було би може для Вас і для мене найбільшим нещастем. Так, панно Целіно, любов моя справді така, що затроїла би Вам жите. Горяча, пристрастна і заздрісна любов чоловіка з великим засобом фантазії, горячої крови і самолюбства, чоловіка, котрому доля в дотеперішнім життю поскупилася на все, що можна назвати взаємністю і особистим щастем — така любов не найшла би границь, швидко

перемінилась би в шпіона, в скупаря, в сторожа ремного і тирана. Дрожу на саму думку о тих конвенціях, до яких вона могла б мене завести, о т безконечних рядах дурниць і нетактів, які я зміг поповнити з любови, о тих муках, які причинювали міні ненастанно те переконане, що Ви мене не любите не можете любити, що мною гордуєте, що мною бідитесь... а з гори знаю, що такого переконання Ви могли б міні вибити з голови ніякими запевненнями, ніякими присягами. Мороз по мні пробігає на саму думку про ту пронасть, в яку я готов був кинутись, коли б оден відрух Вашої руки не був мене в пору зупинив. Так спасибі же Вам, дорога пані, стократ спасибі за ту хвилину болю, котра zarazом пробудила в мене моральне ество, повернула мене до свідомости мого обовязку!"

Целя читала той лист з чим раз більшим зачудуванем. Те, що вона подерла і викинула лист Стоколоси, видалось їй чимось таким далеким, таким чужим єї теперішньому настроєви, немов би між тим фактом а теперішньою хвилиєю пройшли довгі роки. Для того то незрозумілою видалась їй з початку резигнація Стоколоси, і то як раз у хвилі, коли вона в наслідок якоїсь дивної асоціації виображінь готова була далеко прихильнійше слухати єго слів, ніж доси.

Хвилию вона думала, що весь той вступ є тільки викрутом закоханого чоловіка, фразою виміреною для викликаня ефекту. Для того поспішно обернула картку, щоби дочитати другу сторону, надіючися найти там просьбу о відпис хоч би кількох слів, о дозвіл бачитися з нею або о що небудь інше в тім роді. Тимчасом кінець листу був короткий і зовсім сухий.

"Від нині не буду вже Вам, пані, дойдати своїм видом. Власне вертаю від нотарія, де я підписав контракт продажі своєї реальности, про котру я так часто снів, що станєся гніздом мого щастя і тихим пристанищем по бурях житя. Нехай іде в чужі руки! А я ще сьогодні з полудня виїжджаю зі Львова і надіюсь, що не швидко верну до нього".

Підпис автора — і нічого більше, ані слова, куди виїжджає. Ніякої просьби, ніякого бажання — нічого.

— Ну, сей швидко рішився, і, як видно, зовсім безповоротно, — прошептала Целя. — Я й не думала, щоб у него найшлося тільки сили волі.

І зітхнула. Хоч до Стоколоси було йій зовсім байдуже, то все таки в її серці на хвилю пробудилося гірке почуте жалю і розчаровання, таке саме, яке проймало її колись, коли ще була малою дівчинкою і під доглядом коханої матери гуляла по луці, гоняючись за метеликами. І кілька разів оден із тих летючих цвіточків був уже зовсім близько її рученят і вона з рознятими усточками і витріщеними, блискучими оченятами помаленьку підкрадалась до него, аж поки нараз він сполоханий не фуркнув свавільними викрутаками високо в гору і не щез із її очей, то мала Целінка морщила брівки, ломала губки і з загніваним личком кричала за ним: „Недобрий! Не потребую тебе!“ Але тепер часи змінилися і Целя не думала гніватися на метелика, котрий улетів в недосяглі простори.

— Щож, може воно так ліпше! Може справді его правда, — думала вона, вдивлюючись в судорожно покривлені і нерівні, але виразні літери письма Семіона Стоколоси.

Вона пригадала собі, що кінець кінцем і сама майже те саме думала сьогодні рано, що й він пише. Але о кількож глибше, ширше гляділа вона тепер на се діло! Яким мілким видавався йій її власний ранішній суд! Якою софістичною і вимушеною резигнація Стоколоси!

— Ні, ні, ні! Неправда се, все неправда, що він пописав! — скрикнула Целя майже на голос, так що аж пані Грозічка обернулась і змірила її суворим, питаючим поглядом. — До такого переконання, як він отсе пише, він не міг дійти! — снувалось дальше пасмо її думок, — а коли вмовив его в себе, то тільки по неволі, щоби замаскувати перед самим собою свій встид і своє упокоренє! „Я не повірив би ніколи, що ви мене любите.“ Дурню, дурню! Одного погляду, одного стиску руки правдиво любячої жєнщини досить, щоби наповнити тебе тою вірою! „Я замучив би Вас своєю любовою.“ — Целя всміхнулася напів жалісно, напів визиваючо. — Ну, рада б я бачити, як би ти доказав сеї штуки!

„Любов моя перемінилась би в тирана“... І се пише чоловік, котрий — голову даю за се! — за крихітку оказаної ему любови почувався б до обов'язку бути вдячним увесь свій вік! Бідний ідеаліст! Він не знає, що поки тираном є любов і нічого іншого, поти тиранія та не може бути нещастем ані злом, і ніяка жінщина чиста, чесна, любяча і розумна такої тиранії ніколи не злякаєся!

Оттак думка єї перечилася з листом. Стоколоси, зовсім не дбаючи о те, що ще сьогодні рано перечилася і доказувала зовсім протилежне. Але швидко службові обов'язки перервали той хід думок, а коли по хвили знов сіла і глянула на лист, то тільки шепнула:

— Щож, нехай і так буде! Конець, то й конець! Щасливої дороги, пане Стоколосо!

Відтак зложила лист, всунула єго до коверти і сховала до кішені. Сего листу рвати і викидати за вікно не думала.

VIII.

По над мурами міста перейшла буря, коротка, напрасна, літна. Загриміло кілька разів, густий, грубий дощ пролився через десять минут, а за пів години знов вияснилось. Вулиці були скроплені, курява змита, воздух свіжий і пахучий, о скільки на се позволяла Полтва з притоками. Целя в своїм бюрі майже не запримітила сеї маленької революції в природі; в єї душі кидались і бурхали далеко сильніші вражіння.

Аж над вечір відітхнула троха. Публіка в сю пору перестає вже товпами приходити до бюро, часом тільки який запізнений гість сюди загляне. Целя стала коло отвореного вікна і віддыхала холодним, бурею освіженим повітрям. Перед єї очима проходили по обох тротоарах безконечні ряди пристроєних дам і мужчин, що уживали вечірного проходу, торохтіли фіякри і повози, роздавалися окрики перекупців, що продавали вчасні вишні і морелі, звільна і без перерви клекотіло містове житє.

І думка Цєліни, змучена всім пережитим сьогодні, спочивала. В єї голові настала тиша, одна з тих благословенних павз, які настають часами тільки в мо-

лодім, здоровім умі, що не стратив іще спосібности відроджуватися з власних жерел, а в хвилях утоми мов суха губка отворює тисячі порів і очок і всисає ними нові вражіння, всисає цілий безмір внішнього світа, краси природи і людського життя, щоби наситившись тим різнобарвним матеріалом розпочати відтак нову працю в спокійнішій темпі і з новою силою. На хвилю Целя забула про все, що пережила до недавна, була тільки губкою, що всисає в себе нові вражіння, чула себе так як нині рано, тільки живою істотою, котра бачить, чує і відчуває — нічим більше. Здавалось їй, що вона гнучка, хитка тростина, що стоїть по коліна в воді при березі бистрої ріки. Звільна хитається тростина, колисана лехкою хвилею, стиха шолестить вторуючи своїм посестрам, і задумчиво глядить на могучі байдаки, сухе галузе, дикі птахи і людські труни, що пливають тутже поуз неї на каламутних хвилях. Куди пливають і по що? Хто би там допитував! А хто знає, може в найближшій хвили оден із тих пливучих величезних предметів, попхнутий яким не будь случайним штовшком, зачепить, зімне, зломить і з корінем вирве слабу, хитку тростину?...

— Добрий вечір, пані! — роздався в тій хвили при дверех бюра знайомий голос. Целя стрепенулась і відскочила від вікна. Край деревляної решітки насупротив єї бюрка стояв доктор Темницький, похиливши свою могучу стать, щоби лице своє показати через решітку.

— А, добрий вечір пану! — відповіла Целя.

— Маю ту до пані два невеличкі справунки, — сказав доктор злехка кивнувши головою. — Поперед усього я хотів би надати отсей лист яко рекомендацій. Адже се до пані?...

І не чекаючи на відповідь, віткнув Целі лист у руку, хоч знав, що рекомендоване листів не до неї належить.

— Ні, прошу пана, — відповіла Целя, — се до пані Грозіцкої. Зараз буде наданий!

Вона поквально встала і понесла лист до бюрка пані Грозіцкої. Що по дорозі, проходячи поуз дямпи, зиркнула на адрес і прочитала „Amalie Schmidt, Wien, Ottakring, Haus Nr. 17, I. Stock, 10. Thür“.

се прецінь була річ зовсім натуральна.

По хвили лист був вписаний, Целя вручила докторови рецеліс і взяла від него 15 кр. порто.

— Красенько пані дякую! — сказав доктор, хваючи рецеліс.

— А який же другий ваш справунок? — запитала Целя, думаючи, що доктор забув і забираєся відходити.

— Завідомити паню, що наш сторож, котрий звичайно вечером провозжає вас до дому, нагло заслаб.

— Ой, а щож ему таке сталося? — скрикнула Целя.

— Не знаю, що ему там, — байдужно відповів доктор. — То тільки знаю, що сьогодні не може прийти, і коли пані позволите, то я сповню нині rolę *garde des dames* і проведу вас до дому.

— О, дуже пану дякую, — сказала Целя. — Тільки чи не ліпше було б, як би пан доктор був оглянув того бідного сторожа? Я б і сама собі дала раду.

— О, про сторожа пані не бійтеся! — сказав доктор сміючись. — Вже его там добре оглянено, тай слабість его не така небезпечна. Бачите — додав з усміхом і майже шепотом, нахиляючися ще низше — неборачисько закропився троха через міру, ну, і...

Доктор значучо махнув головою, щоб показати повну безвладність „закропленого“ сторожа.

— А ви пані довго ще мусите покутувати в сьому бюрі? — запитав по хвили з усміхом.

— О, ні! Вже пів до девятої, — сказала Целя, поглядаючи на урядовий годинник, — а о девятій наша служба кінчиться. Будьте ласкаві, пане доктор, увійти сюди до нашої клітки і сісти на хвилинку. Маю ще троха роботи, але швидко буду готова.

Доктор охітно і без церемонії ввійшов за перегородку.

— Пан доктор Темницький! Пані Грозічка! — сказала Целя, познайомлюючи їх взаємно. Пані Грозічка встала і поклонила, з під лоба глянувши на Целю.

— Дуже міні приємно! — сказала своїм сухим голосом. — Батька вашого знала я колись... за лі-

тих часів. Бував навіть у нас. Ну, а тепер часи змінилися! — додала з силуваним усміхом.

В тих словах лежало так багато горечі, що доктор аж іздрігнувся, немов почув дотик кропиви.

— Батько мій мало куди виходить, а про дівчані добродійки часто згадує з великою сімпатією, — збрехав доктор, щоби затерти неприємне вражіння слів пані Грозицької. Вона однак уже не слухала его компліменту, але відвернувшись знов засіла при своїх бюрку і заглубилася в своїх паперах і рецепісах.

Доктор присів край бюрка Целіни при лівім розі, звернений до неї профілем. Мовчав і розглядав мізерне, шабляново-урядове умебльоване тої клітки, поки Целя занята була списуванем і порядкованем листів на слідуючий день.

— Що се за пані, до котрої ви надали лист? — сказала вона в кінці спокійно, не піднімаючи голови від роботи.

— Моя наречена, — так само спокійно сказав доктор.

— Так?

І знов замовкла, тільки перо звільна бігло по папері.

— Написав я їй те — говорив дальше доктор тоном незломної постанови, — що диктувало міні сумління. Написав їй, що єї не люблю і не можу любити, а без любови женитися не думаю.

Целя перестала писати і підвела на него очі.

— Що ви мовите?

— Правду. Жертва одної сторони в подружжю — се тільки глупота або трусливість тої власне сторони, котра жертвує себе, а при тім же та жертва все безцільна і безплідна. Такої ролі в подружжю я грати не хочу за всі скарби світа. Се я й написав їй. Завтра відсилаю їй перстін.

— Чи тільки не занадто поспішно поступаєте? — з усміхом запитала Целя. — Може ви справді любите панню Амалію Шмідт, а тільки в віддали від неї на хвилю вам видалося, що єї не любите?

— Ну, — сказав доктор усміхаючись напів медляколіпно, а на пів насмішливо і не зводячи очей з єї постави — треба тільки раз бачити панню Амалію,

раз із нею поговорити, щоби дійти до певности, що ніякий нерозважний поступок зглядом неї є неможливий.

— Чи так! — сказала Целя. — Ну, але остро-ж ви судите! Не дай Боже нікому підпасти під ваш суд, острійший від ваших скальпелів і лянцетів! Бідна Амалія!

— Не жалуйте єї, пані! — скавав доктор. — Я певнісінький, що й вона швидко потішиться по своїй страті. А втім, прошу пані, чоловік раз живе, значить, перший обов'язок его — уникати прикростей там, де їх уникнути може, бо прикрости, се мінус життєвий, котрого нам ніяка теорія і ніякий альтруїзм надолужити не в силі.

Целя тимчасом з цілим зав'язем і з цілою натугою заглибилася в свою роботу. Кінчила єї без поспіху, методично, як колиб ніякий доктор не існував тут же поруч неї, і ніяка філософія егоїзму не була виголошувана з цілою рішучістю життєвого досвіду і непохитності.

IX.

З ударом дев'ятої години — ані на хвилину скорійше — пані Грозічка встала зі свого крісла, пошипала піском і замкнула свою книгу, поскладала на куки понумеровані вже на завтра рецепіси, осібно польські, а осібно руські, устала в порядку тягарики від ваги листової, поскладала пера, заткала каламар, одним словом, зробила на своїм бюрку взірцевий порядок, порушуваний тільки множеством плям від чорнила на грубій бібулі, котрою для ощадности прикрито було зелене сукно бюрка. Потім почала вбиратися.

Целя була вже вбрана і чекала на неї.

— Нехай панство на мене не ждуть, — сказала пані Грозічка. — Поки стара педантка вбересе і з місця вирушить, панство будете вже на пляцу Маріяцкім. Впрочім дороги наші зараз від порога розходяться, а я вже, Богу дякувати, в такім віці — додала іронічно, похилиючи голову перед доктором, — що прохід вечером по вулиці не представляється для мене зовсім небезпечним.

— А, то добраніч пані!

— Добраніч панству!

Целя і доктор вийшли. Грозічка повела за ними понурим поглядом і прошептала:

— Наївна дівчина! Я невнісінька, що вона вірить сему шарлатанови, а він йій плете сухого дуба. Та нехай собі вірить! Я єї остерігати не буду. Побачимо, чи швидко вийде на таку саму стежку, як Ольга. Ой, мої молоденькі пані! Служба публична, то не ваша річ! У вас кров кінить, уста тремтять, очиці палають, а все се приналежности на службі зовсім не потрібні, а навіть дуже, дуже шкідливі!

І Грозічка сумно похитила головою.

— Ну, але час міні дому, — сказала в кінці. — Боже мій, що то там діти роблять! Ой, служба, служба! Чую вже в костях єї наслідки!

І стогнучи вбиралася звільна, поки не прийшов почтовий сторож, щоби позамикати віконниці, погасити світло і замкнути бюрові двері.

А тимчасом Целя йдучи поруч доктора розказувала ему з живим почутем про смерть своєї товаришки і додала при кінці:

— Хотіла б я відвідати єї матір, потішити бідну старушку в такім тяжкім горю. Та щож, завтра ранознов маю службу аж до другої години с полудня, годі вирватись.

— Служба, то неволя, — глибокомисно докинув доктор.

— Чи так пан доктор думає? — живо відказала Целя. — А міні, прошу пана, до недавна зовсім так не здавалося. Противно, те регулярне, після годинника розмірене жите вспокоювало думки, чинило мене здоровішою, поважнішою, вдоволеною. Прийду зі служби, зійм обід, часом передрімаюся троха, читаю, піду на лекцію — і так минає день за днем. І я щаслива, бо помимо тої ніби неволі, а властиво тих тісно означених рам, у котрих обертаєся мое жите, я чуюся незалежною, чую, що живу власною працею, що не є нікому тягаром, не дбаю ні о чий ласку.

— Крім якоїсь там Грозічки, якогось там Вимазя, Дележача і тим подібних молів бюрократичних, — злобно докинув доктор.

— Ні, прошу пана, я й йім о ласку не стою, бо

знаю, що коли сповню добре свій обов'язок, то ніхто мені нічого не зробить. Я від них не залежу, а що стараюся жити з ними в згоді і гармонії, то вже така моя натура. Волю для святого супокою не одно й притерпіти, особливо коли ходить о дрібниці і о річі, в котрих я сама не певна, чи моя правда. Алеж се, прошу пана, звичайні недогоди людського життя, а не тільки нашої служби.

Говорячи се Целя впала в запал, оживилася незвичайно; видно було, що слова пили йій з серця. Чи то сумерки залягаючи по вулицях і слабо тільки розсвічувані лампами газовими, чи свіже вечірне повітря, чи спокійний тон доктора додали йій такої смілости, — досить, що доктор ніколи ще не бачив єї такою оживленою, як тепер. І ніколи ще вона не видалася єму такою чаручою, гарною, як в тій хвили, хоч він тільки в неясних зарисах міг бачити єї лице, що наленілося ніжним румянцем.

— Ви сказали, пані, що все се до недавня так було. Хібаж тепер що небудь змінилося?

— Як би се вам сказати?... Властиво довкола мене ніщо не змінилося, але я в собі чую якусь зміну. Від коли ваш таточко з завзятем гідним ліпшої справи почав мені день у день догризати тою службою і розсновувати та розмальовувати перед очима всі єї недогоди, від тоді, признаюся вам, сталась я якась вразливійша на ті дрібні шпиганя, без яких ту, звісно, не обходиться. Тягар моєї служби, котрого я давніше майже не чула, починає мов ярмо вгризатися мені в шию. Маю часом хвили знеохоти.

— А може се тільки хвили розбудженої свідомости?

— Щож би се була за свідомість така важка та болюча?

— Свідомість схибленої ціли, змарнованого життя, страчених сил! — з глибокою рішучістю і донурним голосом сказав доктор.

Целя аж зупинилася перепуджена.

— Що се пан говорить! — скрикнула. — Ну, пане доктор, — додала по хвили, — таких зловіщих слів я від вас не надіялася.

— Щеж, прошу пані, я лікар, і в лікарського

становища не можу говорити інакше. Не належу зовсім до тих людей, що опротивляються правам жінки до висшої освіти, до духової праці і до супірного з мущинами на полі публичної діяльності. Простивно, нехай жінки вчать, нехай думають, пишуть, працюють! Так багато ще поля неуправленого, так великий ще обшир незвісного і нерозслідженого, що чим більше ту робітників, тим ліпше.

— Хто би се чув, той би вас прийняв за горячого прихильника еманципації жінки, — жартовливо сказала Целя.

— І мав би повне право! — горячо скрикнув доктор. — Я справді єї прихильник. Нехай жінки еманципуються з усіх своїх слабостей, недостатків і пересудів, с темноти, чужейідного життя і недумства. Тільки яко лікар я противлюсь одній еманципації, і в тім пункті маю дуже сильного союзника — природу.

— Якій же то еманципації ви противитесь?

— Еманципації зі звязків сім'ї, подружжя, любови! — глибокомисно відповів доктор. — Те вічне нарікане на мужчин *en general*, те розбуджуване штучної ненависти до цілого вусатого і бородатого роду, та пропаганда еманципованого целібату і монастирства може в очах многих людей осмішити цілу справу. В моїх очах, розумієся, се тільки сумне, хвиливе збочене психофізіологічне, на котре я не то що не гніваюся, але гляджу як на предмет лікарської практики, шукаю єго жерела і міркую над способами, як би єго найліпше вилічити.

— Признаюсь пану докторови, — сказала серіозно Целя, — що хоч і сама я противлюсь такому розуміню становища жінки яко чогось зовсім відрубного і противлежачого мужчинам, то все таки я не посміла би ніколи висмівати ані осмішувати тих жінок, що заняли таке становище, ані навіть судити їх з такого лікарського становища, як ви. Бо прошу пана не забувати, що думка про права і працю суспільну жінки зглядно ще нова і мало росповсюджена навіть між самими жінками, то й потребує горячих апостолів, пропагаторів і adeptів, а через те саме мусить витворювати екстремі, котрі власним прикладом силуються дати свідоцтво справедливости і силі того напру. Екстремі

ми такі з суспільного погляду конечні, щоб отворити людам очи, щоби ті люде, нападаючи на пересадні високон, привикли головний, основний напрям уважати чинись пожаданим, а далі й натуральним, таким, що само собою розумієся.

— Шкода, що пані не адвокат! — з усміхом сказав доктор, — так славно ви бороните справи, про котру самі кажете, що-сте йій противні. І признаюся вам пані, що в цілій тій гарній обороні власне те заявлене було для мене найціннійше.

— Для чого? Чи ви о тім сумнівалися?

— Ну, міг сумніватися. Аджеж дотеперішнє ваше жите, а особливо те добровільне зношене невольої неволі не дуже то сильно свідчить о вашій охоті до життя родинного.

Целя з досадою махнула головою.

— Не надіялась я від пана, щоб і ви промовляли до мене в тім тоні. Добровільне зношене неволі! Аджеж се з вашого боку гірка насмішка! Щож маю робити? Чи йти жебрати? Чи жити на ласці яких своїх? Колиж бо я й своїх таких не маю! Чи в кінці....

Не докінчила. Були вже при ціли, в сінях дому, в котрім жили

— Ні, прошу пані, — сказав доктор, коли обоє направились до сходів, — нічого подібного я від вас не жадаю. Але є ще оден вихід.

— Знаю, знаю, що скажете! — кликнула Целя. — Вийти замож. Се так, як колиб ви вмираючому з голоду сказали: оден тільки є ратунок для тебе — щодень регулярно на обід йісти волову печеню. Дуже розумна рада, але вмираючий з голоду не має навіть кусника хліба.

— Ну, прошу пані, сим разом аргументи ваші дуже слабі. Аргументуєте пані порівнянем, котре хоч би навіть само в собі було більше натуральне, все таки би шкитильгало. Поперед усього маєте пані слабе виображене про мое лікарське знане, коли думаєте, що я міг би чоловікови вмираючому з голоду дати таку раду. Волова печеня могла б его ослаблений організм відразу вбити. Я пораджу ему буліон, а заразом кажу его взяти до шпиталю.

— Отже то іменно, отсе то й є! — сказала Целя.
— Таким шпиталем для незамужних і немаючих жінок мусить бути публична служба, хоч би найпідряднійша і найменше відповідна їх бажанням і спосібностям. І я нахожуся в тім шпиталі, по просту для того, щоб не вмерти з голоду.

— Ну, — відповів доктор з солодким усміхом, — але крім шпиталю є ще й лічене домашнє.

— Для таких, котрих на се стане!

— А як би так наприклад ви пані найшли средства на таке домашнє ліченє?

— Я? Деж міні їх найти? Хіба виграю сотисяч на лотерії.

— Ну, се трудненько. Але коли б так, візьмімо, средства найшлися, чи прийняли б ви їх, пані, чи може б відкинули їх з якої фальшивої амбіції?

— З фальшивої амбіції? Сеї у мене чейже нема! Залежало би се від средств і від жерела, з якого походять.

— Жерело як Бог приказав, а средства, візьмімо так, скромні, але для домашнього ліченя вповні достаточні.

— Признаюся пану, — сказала Целя, зупиняючися в сінях перед дверима помешканя, — що зовсім не розумію, про яке ліченє і про які средства се ви говорите.

— Може воно й так, — з якоюсь двозначною міною сказав доктор. — Можемо про се іншим разом поговорити. Ви пані прецінь прийдете до нас на вечерю?

— Або я знаю?

— Прийдіть! — сказав доктор. — Батька нема дома, а міні самому зовсім йісти не хочеся. Тай так, поговоримо, коли вас то не буде нудити.

— Ну, так до побаченя! — сказала Целя і подавши ему руку пішла до своєї світлички.

Х.

При вечері помімо докторського упевнення був присутний старий Темницький. Доктор мовчав і стався навіть не глядіти на Целю. Старий Темницький був також якийсь понурий, а Целя, котра надармо ло-

мала собі голову над тим, що властиво хотів сказати їй доктор, сама не мала охоти розпочинати розмову. Тож зараз по вечері відійшла до свого покою, тільки думала про те, що завтра рано мусить встати до служби.

Мусіла переходити через кухню, де на момент задержала її Осипова, оповідаючи про сторожа, котрого ушпикивши, наговорив грубіянків господареві каменю, а особливо старому Темницькому, про котрого на вулицю викрикував такі погані історії, що аж слухачки гидко. — Ну, але буде йому за те в поліції! — сказала стара.

— Якто, его взяли на поліцію?

— А вжеж! Пан Темницький знайомий зі старшим комісарем, побіг, пожалувався, ну, і взяли нашого сторожа. Вже на его місце іншого маємо.

— От як! — сказала Целя, дивуючись.

— А чи не паннунця то загубили сей лист? — сказала Осипова, добуваючи з за пазухи помпний, розпечатаний лист і даючи его Целіні. — Може знов яка дурниця, — додала вона, — і паннунця на мене розгніваються, але така вже моя доля, що все до паннунці з листами налажу.

Целя зирнула на лист і затремтіла.

— Відки Осипова має той лист?

— Та я найшла его ось тут на сходах! Я гадала, чи не паннунця его випустили. Най по паннунця глянуть до середини, може там письмо інше, не належне до сеї коверти. Письмо лежало осібно, се я сама его вложила до коверти.

Целя виняла письмо, зирнула в него до лампи — і зареготалася голосним, сердечним реготом.

— Ха, ха, ха! Отсе так! Отсе гарно! Отсе цікаво! Ха, ха, ха! — реготалася Целя складаючи письмо і ховаючи его знов до коверти. Регочучись вона вбігла до свого покою, але ту нараз регіт її урвався, уста сціпилися, лице поблідло. Їй починало дещо прояснюватися в голові, але якеж болюче було те прояснене! Вона швидко почала ходити по покою, далі зупинилася при вікні і притулилася чолом до холодної шиби. В уяві її мигнув образ Стоколоси з переляканою фізіономією, блискучими очима, згобрлений і неприємний, але з горячим і щирим серцем. Хвильку він

іємов вдивлювався їй в лице, а потім лице его повочколося несказаним сумом і звільна розплилося в сірій мгли. Целя махнула рукою.

— Що міні з того! Був міні чужим і останесь міні чужим. Се не жадна страта.

Важче звеніли струни єї душі на згадку про Ольгу. Фантазія Целі, що всяку думку зараз пристроювала в плястичні картини, в одній хвилі розкинула перед нею широкий, запылений і погано вибрукуваний гостинець. Се жіноча служба публична. Тим гостинцем іде нечисленна жмінка жінок, молодих і старших, веселих і понурих, повних надії і повних зневіря. Здаєсь, що всі вони йдуть у суміш, рівним, розміреним кроком, але прецінь приглянувшись ближше тій громадці видно неначе три купки, три шляхи на гостинці.

Шляхом на право йде купка жінок, у котрих в серцях горе життя, розчарованя і ригор службовий висушили відмолоджуюче жерело чутя і людської само діяльності. Се жінки бюрократки, котрі непохитно щильнують своїх обовязків в житю, але жінки з дуже затісненим круговидом житєвих інтересів, сімпатій і антипатій. Се істоти людські, сімпатичні з многих поглядів, гідні співчутя також з многих поглядів, але дуже зредуковані, упрощені, зведені, так сказати, до спільного знаменника. Курява гостинця насила на них густою верствою, вгризлася в їй шкіру і вигризла з неї всякий колір, усякий полиск свіжости.

Другим шляхом на ліво йдуть істоти як раз противні тамтим, живі, палкі і бажаючі жити, повні запалу до праці, повні посвяченя і співчутя, але власне для того наражені на найтяжші покуси, на найбільші небезпеки, похибки і помилки. В тій групі нема однастайности і уніформи; ту кожде лице — справді відмінна фізіономія, ту повно руху і контрастів, сміх роздаєсь і розпука глухо стогне, а здовж шляху, котрим пройшла ся громадка, від часу до часу лишаєся якийсь передовідомий останок: то труп, то калюжа крови.

А третій шлях — середній. Іде ним дуже мішана, найчисленніша компанія. Є ту жінки загартовані досвідом, котрі з тяжкої житєвої боротьби винесли прецінь чутливе серце і душу непорочну; є молоді панночки, котрих щасливий темперамент хоронить

від екстравагантій, а молодість від рутини, натура гармонійні, з живим чутем і бажанем діяльності, але керовані більше розумом, ніж чутем. Боротьби і внутрішніх роздвоєнь і ту не хибне, не хибне блудів і помилок, бо деж їх хибує в ділах людських? Але скарб найдорожший, людськість, гідність і індивідуальність людська в тій громаді хорониться свято, переноситься як найцінніше наслід є все наперед, до далекої, крашої будущини.

Лехке стукане до дверей перервало єї мрії.

— Чи можу вийти? — запитав у дверях доктор.
— Чую, що пані ще ходите по покою, не спите, то й подумав собі...

— Прошу, прошу, ходіть ближше! — сказала Целя.

— Я тільки на хвиличку. Тато по вечери забрався до свого казина, а я не привик так вчасно йти спати. Але коли б я мав пані перешкодити...

— Ні, пане доктор, не чуюся сонною, — сказала Целя. — Прошу, сідайте.

Доктор сів, і підчас коли Целя не переставала ходити по покою, він не зводив з неї очей.

— Дивна річ, — почав говорити по хвилевій мовчанці. — Дивлячися на вас, пані, так і здаєсь міні, що читаю ваші думки як з книжки.

— Се вам так здаєся, — відказала Целя з усміхом.

— Ну, о що заклад, що знаю, про що ви думали в тій хвили!

— Добре, о що заклад?

— О... о... знаєте пані, як виграю, то тоді скажу свою ціну. а як програю, то ви подіктуєте.

— Могло б вас багато коштувати те, що я подіктую.

— Все одно. Але я також вимагати буду не аби якої річи.

— Я спокійна, пристаю. Ну, говоріть, про що я думала?

— Про одного панича, що звеса Семіон Стоколоса.

Доктор сказав ті слова звільна, з притиском, вперши прошибаючий погляд в Целине лице. Вона стояла насупротив него. Слова доктора, бачилось, не зробили на неї ніякого вражіння.

— Я знала, що ви в той бік стрілите, хоч і не надіялася таких слів. Ви програли, пане доктор. Я ду-

іааа про долю жінок в публичній службі.

— Слово честі?

— Слово честі!

— Прошу діктувати своє вигране.

— Мусить пан доктор як на сповіді визнати міні три правди, — на ців гумористично, а на ців з якийсь нервним неспокоєм сказала Целя. — Поперед усього, відки пан доктор знає Семіона Стоколосу і на якій підставі судить, що я могла про него думати?

— О, на се питання дуже легка відповідь. Пана Стоколосу знаю ще з гімназії. Власне сьогодні, коли ви пані вийшли до служби, я побачив его через вікно, як шов вулицею. Случайно побачив его і мій тато і показав міні на него, як на того молодого чоловіка, з котрим... котрого... про котрого він згадував при обіді.

Кров ударила Целі до голови.

— І ви зараз увірили, що я маю з ним якісь ближші зв'язини! — скрикнула вона. — Фе, пане доктор, встидайтеся!

— Щож, хіба в тім було би що злого? Пан Стоколоса чоловік спосібний і сімпатичний помимо своєї... комічної поверховости.

— І помимо того міні до него зовсім байдуже.

— А преціньже ви, пані, з ним кореспондуєте.

— Помиляєтесь, пане. Я одержала від него пару листів, се правда, але на жадний не дала ему відповіді.

— Ну, так! Возьмім так, писемної відповіді ви ему не дали, але устну.

— Пане доктор! — скрикнула Целя прикритим, болючим голосом.

— Алеж прошу пані, прецінь і се не було би ніяким злочинством.

— Але коли б було фактом, то я би з тим не крилася.

— Га, то перепрашаю! Нехай пані перейдуть до другого пункту, коли ласка.

— Ні, пане, дарую вам другий пункт, — сказала Целя з досадою.

— Ов, пані вже й гніваються на мене, — сказав доктор. — Може кажете йти геть?

— Але сидіть, сидіть! Хто вам сказав, що я гніва-

юся! — поспішно сказала Целя.

— Ну, спасибі за дозвіл! А що до другого пункту, то я можу пані відповісти на него і без питання. Пані хотіли знати близьші подробиці про панну Амалию Шмідт. І овшім!

Целя глянула на него з зачудуванем, вкінці засміялася голосно.

— Сим разом угадали. Але памятайте говорити правду!

— Що ж, — сказав спокійно доктор, — не маю причини скривати правди. Панна Амалия Шмідт є, як я вже пані говорив, дочка протомедика віденьського головного шпиталю, має 28 літ і є наслідницею півмільйонної фортуни. А що я з єї батьком у великій приязни, так сей старався делікатно наклонити мене, щоб я став єго зятем. Ну, нічого гріха таїти, чоловік не святий, полакомився не стілько на маєток, скілько на кар'єру, яку міні обіцявав др Шмідт, і заручився з панною. Але сьогодні, як пані бачили, я відписав їй „слово твердо“ і розірвав ті заручини.

— І се все правда? — запитала Целя, пильно дивлячися докторови в лице.

— До слова правда!

— Слово честі?

— Слово честі! — без запинки сказав доктор.

— Ну, добре. А що ж властиво склонило вас до того розриву?

— Що мене склонило? Гм! — сказав доктор удаючи заклопотаного. — Позвольте пані, що на разі лишимо се питання на боці, бо воно і так не належить до теми другого пункту — панни Шмідт.

— Так, так! — сміючись сказала Целя, — Тракуймо річ парламентарно! Переходимо до третього пункту. Який властиво був змісл вашої вечірної розмови? Може воно нетактовно, що я так прямо питаю, але, пане доктор, ви програли заклад, так уже, значить, не прогнівайтеся!

— Властивий змісл моєї розмови? Гм, гм! — І доктор сим разом справді з заклопотанем порушився в кріслі. — Се діло досить делікатне, і я не знаю, в якій би формі вам єго сказати.

— Не дбайте о форму! Форма, се зрадник. Не-

ай річ сама за себе говорить, — поважно і навіть кось строго сказала Целя.

— Властивий змісл мові розмови, прошу пані, який, що я... ті слова доктор цідив звільна, чим раз помалійше, аж в кінці шепотом, нахиляючися на кріслі, додав: вас люблю!

І сказавши се, схопився, кинувся до Целі, щоб обняти її в свої могучі рамена. Целя зблідла, але енергічним рухом рук зупинила его.

— Ні, пане, — сказала, — не забувайтеся! Сидіть. Я ще маю вас де об чім спитати. Кажете, що мене любите. Щож, велика честь для мене Очевидно скажете також, що для мене ви покинули панну Амалію Шмідт, правда?

— Ну, а як би й так?

— Також велика честь і велика жертва для мене, о, велика! — з якимось нервним притиском сказала Целя. — А тепер скажіть, чого ви від мене за ту честь і за ту жертву жадаєте?

— Дивно ви пані виражуєтесь — сказав доктор. — Ані за ту честь, ані за ту жертву, ані за мою любов я від вас нічого не жадаю і жадати не можу. Я можу тільки бажати...

— Ну, так чогож бажаєте?

— Щоби.. щоби ви хоч трошка полюбили мене.

— І по що вам моєї любови?

— Ах, пані! Як ви можете так питатися! Ваша любов була би для мене найбільшим скарбом, новим житєм, була би...

— Пане доктор! — строго перебила его Целя. — Не вдавайте з себе поета! Се вам дуже не до лиця. Кілько разів ви говорили о собі, що ви чоловік практичний. Так говоріть же по своєму, практично.

Доктор видивився на Целю, котра стояла перед ним, усе ще бліда, з затиснутими устами і з виразом якогось сконцентрованого напруження і рішучости. Він окинув її бистро питаючим зором, в котрім на момент мигнуло щось як злобна насмішка і певність побіди, і сказав:

— Ну, пані, троха ви мене розчаровуєте. Я не думав, що ви в таких річах такі практичні.

— А щож ви думали? — відказала Целя. — Що

зловите мене на самі слова, котрим я маю причину не вірити?

— Маєте причину? — здивувався доктор. — Прощу, яка се причина?

— Се вже моя річ! — відповіла Целя. — Як прийде на мене черга говорити, то я скажу єї, не бійтеся. А тепер говоріть ви. Тільки остерігаю вас, говоріть щиро!

— Хібаж я доси не щиро говорив? — з міною ображеної невинності сказав доктор.

— До річи, пане доктор, до річи! Чого вам треба від мене?

— Коли я люблю вас, то щож тут натуральнішого, як бажане, щоб ви... були моєю?

— Була вашою! Так щож, хочете женитись зо мною?

Доктор поблід на се питане. Хвилию вагувався.

— Щож, пані, — сказав він, — се було би моїм найгорячішим бажанем, найвисшим ідеалом, але є тут деякі перешкоди, котрі би треба вперед усунути. Не думайте, що такою перешкодою я вважаю вашу бідність. Про се міні байдуже! Правда, на початок практики, на устроєне здалось би дещо фондів, ну, але в тім уже моя голова, не вам сим журитися. Важнішою перешкодою є...

Доктор на хвилию зацукався.

— Що таке? — спитала Целя.

— Ваша служба поштова, ось що! — сказав доктор і відітхнув, мов би звалив якийсь важкий камінь з грудей.

Целя гляділа на него з німим зачудуванем.

— Так пані! — свободнійше вже і навіть з якимось жаром говорив доктор. — Ані мій батько ані я не пристанемо на те, щоб моя наречена з поштового бюро йшла під вінець. Жінка, се для мене щось так святого, ніжного, недосяглого, що я навіть в думці не можу без обурення бачити єї там, на публичній виставі, на тім ринку, де безвстидність і брутальна сила штовхаються в боротьбі о кусник хліба. Представляти собі вас, пані, серед тої товпи, се для мене таке болюче, таке понижаюче...

Целя стояла бліда, холодна, недвижна. Тільки

грудь її хвилювала раптово і швидко, свідчачи про глибоке внутрішнє зворушене.

— Та що ж маю зробити? — спитала вона ледви чути.

— Покинути пошту як найшвидше, хоч завтра!

— І кудиж відтак подітися? Прецінь тут.... у вас... на вашій ласці бути не можу, не будучи ще вашою.

— Ну, на ласці! Яких ви се слів уживаєте! Для того, кого люблю, всяка ласка, всяка жертва є тільки обов'язком. Правда, тут вам бути ніяково, але на се є рада. У мене є стара тітка в Станіславові, відвезу вас до неї, пробудете там, поки ту все готово буде до сльобу. Ну, що, згода?

І доктор з усміхом знов простер рамена, щоб узяти її в свої обійми.

— Ще ні, — холодно сказала Целя. — Тепер моя черга сказати слово. Не буду довго говорити. Прошу вас, пане доктор, прочитайте міні на голос отсей лист і поясніть его зміст!

І вона подала ему письмо, котре перед тим дала їй Осипова.

Доктор зірвася з крісла, мов опечений, кинувши оком на грубі каракулі та курячі лаби, котрими надрапане було его ім'я на коверті.

— Відки ви взяли се письмо? — сказав він різько.

— Не бійтеся, пане доктор, я его не вкрала, — холодно відказала Целя. — Осипова найшла его на сходах і думаючи, що воно мое, подала его міні. Лист був особно від коверти, і поглянувши на лист, я побачила рахунки за пране, за мите підлоги, за чищення чобіт, а під ними підпис: „Amalia Schmidt, Ihr altes Stubenmadl.“ Аж тоді я глянула на коверту і побачила, що письмо се до вас адресоване. Прошу, пане доктор, звертаю вам сей цінний документ.

Доктор стояв, якто кажуть, ні в п'ять, ні в дев'ять, а далі з силуваним усміхом почав звільна:

— Ну, панно Целіно, і що ж з того виходить?

— Нічого, — сказала Целя, — окрім хіба того, що ви словом чести запевнили, що ваша байка з панною Амалією правдива. Значить, тепер я знаю, яка ваша честь!

— А леж се жарт, невинний жарт!

— Такий самий невинний, як той, котрий ви хотіли зо мною зробити! О, тепер я вас зрозуміла! Тепер я знаю, що вам завадила моя служба! Знаю, до якої тітки ви хотіли мене завезти! Знаю, в якім значінні ви хотіли мене зробити своєю! Боже мій, Боже! — додала вибухаючи голосним плачем, — і що я вам завинила, що ви так насміхаєтеся надомною? Що ви як ті вовки від першої хвилі тільки над тим і міркуєте, щоб пожерти мене, втоптати в болото, зогидити у власних очах!

І заливаючися горячим слізми, в знесилу вона впала лицем до подушки. Тяжке хлипане потрясало всім єї тілом. Доктора давно вже не було в покою, а замість него стара Осінова мов мати нахилилася над плачучою дівчиною.

Пізно Целя успокоїлась і довго не могла заснути. Житє видалось їй таким тяжким, небезпечним і зрадливим, як тому, хто заблуdivсь у лісі повним гадюк, вовків і труючого сопуху.

На другий день через Осінову вимовила Темницьким помешкане. А з полудня, по урядових годинах на почті поспішила до старої Невірської. Несчасна жінка, котра, бачилось, виплакала вже всі слізи над труном Ольги, приняла Целю як перший промінь світла по темній ночі. Єї слова, повні горячої, сердечної любови для помершої, повні чистого, дівочого співчуття навіть для єї похибки і для єї великого терпіння старушка пила мов оживляючу росу. А коли в кінці Целя розказала їй свою пригоду з доктором Темницьким, старушка крічко-крічко обняла єї і зрошуючи слізми єї молоде чоло сказала:

— Мое дитятко золоте, бідне! Ходи до мене! Займи те місце, котре так нагло опорожнила люта смерть. Будь міні за дитину! Будемо любитися, будемо ратувати одна одну. А тих, котрі пасуть на нашу погибіль, нехай Бог судить як сам хоче!

Целя цілувала старушку в зіваї руки, обливаючи їх слізми.

Львів, у червні 1888 р.

ДО СВІТЛА!

(Оповідана арештанта.)

I.

Говорять учені природознавці, що ті верстви води, котрі лежать на самому дні найглибших морських глибинів, се справдішня „мертва вода“. Величезний стовп горішніх верстов, що тяжить на кожній частині того низу, позбавляє її всякого руху, всякого життя. Світло сонця сюди не доходить, ніякі живі істоти тут не водяться, ніякі водяні протоки, ані бурі ані землетрясення тут навіть легенькою луною не озиваються. Одинокий рух, який тут можна запримітити, се вічне і непастанне спадунанє міліонів трупів і скелетів живих істот, котрі колись, нераз так давненько, жили і гуляли там, в горі, нишались на сонці, кунались у теплоті, гойдались на могучих морських хвилях. Погибши, вони звільна, звільна спадують в низ — особливо ті манюсінькі форамініфери, діатомеї та другий дрібязок, що становить головну масу морського життя, — звільна труни їх продираються крізь щораз густійші і багатші в кислород та вуглевий kwas верстви, розкладаються, неначе згарають у них, і тільки з часом як мікроскопічні кульочки та дрібочки досягають дна і лягають на тім великім кладовищі, щоби колись, по тисячах літ утворити крейдяну скалу.

Важко і сумно мабуть тим нижнім верствам води бовваніти і дубіти вічно на мертвому дні, в страшній пітьмі, під нечуваним тиском, серед самих трупів.

Важко і сумно їм, особливо коли в них скрито віді-
звесь та вічна, непропаща сила, без котрої нема ані
одного атому в природі. Жива, непропаща сила в ну-
трі, а кругом пітьма, тиск страшенний і безконечне
кладовище! І коли в тих нещасних, на вічну смерть
засуджених атомах заворушиться часом, раз на тисячу
літ, легенький відтінок думки — ви думаєте, що се
неможливе? аджеж і наш думаючий мозок, щож він
інше, як не звязок тих-же атомів кислороду, вуглероду і
других елементів? — то гірка, важка мусить бути ся
мрія-дума!

— Мамо природо! Відки-ж така на нас неспра-
ведливість? Не вже ми гірші від тих, що там у
горі над нами гуляють, гойдаються та в чудовому сві-
тлі пишаються? І чому б тобі не встановити черги,
чому б не пустити нас хоч на часочок туди, в гору?

Але мама природа не знає сантіментальности і
не слухає мрій.

— Буду я з вами, дурнями, панькатись! — вор-
коче вона. — Чуєте в собі силу, то трібуйте вирва-
тися самі на верх! Ще-би я не мала роботи та вас під-
саджувати!

Ба, трібуйте самі вирватися!

Вам не лучалось бачити подібні події в життю
людському? Ой, лучалось, любі мої, кому б не луча-
лось таке бачити! І від кожного такого случаю ще-
міло ваше серце, і до нині щемить, коли стрібуєте пе-
ренестися думкою в положене тих бідних живих ато-
мів людської суспільности, засуджених зависливою до-
лею на вічну пітьму, на тушу недвижність, на смерть
безвістну. Аджеж і всі ми — чиж не така сама ниж-
ня верства поміж народами? Чиж кождий крепкий,
здоровий рух тих вольних і щасливих народів не від-
чуваемо як біль, як натиск, як штовхане на наш орга-
нізм народній?

А кождий з вас, хто, нераз коштом страшеного
зусилля і коштом неодного істнованя найблизших нам
людей, видобувся з того темного низу хоч троха на
висший щабель, чиж не почує нераз мимовільного жаху
і болю на саму думку про той низ і про те, що не
будь сеї або тої щасливої обставини, він був би може
й до нині пропадав у ньому, темний, безпомочний, не-

звістний нікому, не чоловік, а частина маси людської? І чи не заболить наше серце на згадку про тисячі а тисячі таких, що так само як ми силувались вирватися з тої пітьми, тужили до світла, рвались до волі і теплоти — і все надармо? І чи не пройме нас дрож перестрахи, коли пригадаємо жите і кінець таких незвісних нікому, забутих, нераз затоптаних і опльованих одиниць, коли стане нам ясно перед очима, що нераз тільки найглушійша в світі обставина, сліпий случай, непорозумінє, жарт, нерозважнє слово, пилінка одна зіпхнула їх з дороги і на віки вкинула назад у ту пітьму, з котрої вони вже от-от вибиралися на вольную волю?...

Оттакі думки вертіли мій мозок і прогонювали сон із моїх повік підчас довгих, довгих ночей і днів, прожитих у тюрмі. Мої товариші недолі, у котрих і самих сверлувало та мулило в нутрі, не могли найти для мене слова потіхи, — противно, я бачив, що самі вони нераз далеко більше потребували такого цілющого слова. Щоб не вдуріти серед тої сутолоки гєря, ми розмовляли, оповідали одні одним — не про себе, а про других, далеких, і все таки про горе. Одно з таких оповідань, котре глибше ніж другі вразило мене, подаю отсе читателям. Той, що міні оповідав єго, був — не говорю про єго „фах“ — парубок ще молодий, повний сили й відваги, не позбавлений доброго, щиро-людського чуття, вихований по міщанськи, кінчив людську школу, вчився ремесла, одним словом, також чимало потратив сили і кошту, щоби видрататись на верх, вийти в люде — ну, а вийшов... Та не про се річ!

Шестий раз уже сидів він під ключем, і знав усю арештантську практику, трохи що не всю історію кожної казні: хто в ній сидів, за що, на кілька був засуджений, як обходилися з арештантами давнійше, а як тепер, і т. д. Була се правдива арештантська літопись. Дозорці вважали єго за непосидющого галабурдника і давали се єму почути частими дисциплінарними карами. Але він не уймався, і вибухав мов порох, скоро тільки побачив, що щонебудь дієся не так як повинно, що в чім небудь кривдять арештантів. Особливо часті мав він передирки з шільдвахом, що ходить по

під вікнами в'язниці і має вважати на те, щоб арештанти не визирали в вікно і не говорили один з одним. Кілька разів вояк грозив ему, що буде стріляти, коли не вступиться з вікна, але він сидів спокійно, не кажучи нічого, і аж коли вояк починав клавцати курком, зіскакував з вікна і кричав:

— Ну, ну, аджеж я знаю, що ти не смієш стріляти!

— А відки ви се знаєте? — запитав я раз.

— Як то, відки знаю! Сам був свідком, сам бачив!

— Що бачили?

— Е, та се ціла історія, по котрій шістьдвохам наказали стріляти! От лише я вам розкажу, нехай там бідний рекрут не бентежиться. Аджеж і він бідолаха, що ему скажуть, те й мусить робити.

II.

— Два роки тому буде, — почав він, — як раз отсе два роки. Сидів я тоді в отсій ямі в слідстві. Два нас тільки в казни було, я і якийсь паниско, Журковський називався. Що за оден був і за що сюди попав, сего вже й не тямлю.

Аж ось раз якось у вечір, уже по вечірній візиті, вже ми пороздягались і спати лягли, — несподівано чуємо кроки ключника і голосний скрегіт ключів від колодок. Нарешті відімкнув і впустивши до казні сніп жовтого світла зі своєї ліхтарні, вказав нам у тім світлі якусь скорчену, на-пів голу, марну фігурку. Потрутив єї наперед і вінхув до казні, бо, видно, сама не могла досить скоро поспіти.

— Осьде маєш коц і простирало, — крикнув кидаючи ті річі фігурці на голову і майже до землі єї пригнітаючи. — Лягай та спи! Миски дістанеш завтра.

Сказавши се, ключник двері замкнув і пішов. У казні стало темно, як у пивниці, і тихо, як у гробі. Тільки в ряди-годи чуємо, немов-би хтось сікачами мясо на стільниці сік — то наш товариш зубами дзвонить. Бачите, осінь уже була пізна, дві неділі по всіх святых, холод такий, що не дай Боже.

— Що ти за оди? — питаю закостенілого то-

варюша, не встаючи з ліжка. Вже чоловік був нагрівся і не хотілося міні вставати, а в казні було досить холодно, бо вікно мусіло бути день і ніч отворене, про задуху.

Товариш наш мовчить, тільки ще дужше зубами дзвонить, а крізь той лярум чути уриване хлипанє. Жаль міні стало хлопця, бо я вже доміркувався, що то якийсь зовсім ще зелений „фраер“. Отже встав я і постелив ему на-помацки ліжко.

— Ну, ну, — кажу, — будь тихо, не плач! Роздягнись та йди спати!

— Не... не... мо...жу, — ледви пробубонів він.

— Чому?

— Бо... бо... я... дуже змерз.

Господи! Я до него, а він увесь як кість змерзлий, ані рукою, ані ногою рушити не може. Яким дивом прийшов до казні — не розумію. Встав і паниско, познимали ми з него лахміте і роздягли его цілком до гола, натерли добре, обвили простиралом і коцом і поклали на ліжко. За якої чверть години, чую — зітхає, рушаєся.

— А що, ліпше тобі? — питаю.

— Ліпше

— Відійшли руки, ноги?

— Ще не зовсім, але вже ліпше.

— А відки ти?

— Зо Смерекова.

— То тебе певне жандарм привів?

— А як-же. Гнав мене сьогодні від рана, майже голого й босого, морозом. Десять раз падав я на дорозі, бо не міг іти. Бив мене ременем — і я мусів. Тільки в коршмі, в Збоїсках, трохи ми пропочили, жид горівки міні дав.

— А як-же тебе звати?

— Йосько Штерн.

— А! То ти жид?

— А як-же, жид.

— Нехай тебе чорт возьме! Хоч мене убий, чи був би я з бесіди нізнав, що ти жид, так чисто по нашому говориш.

— Щож, пане, я зріс на селі, межі хлопами. Я пастухом був.

— А кілька тобі літ?

— Шіснадцять.

— А за щож то тебе аж тут до криміналу притіщили?

— Ой пане, я не знаю! Казав жандарм, що мій господар прискаржив мене за рабунок зо вломанем, але я бігме нічого не рабував. Тільки свої папери, бігме, тільки свої папери!

І став хлипати та ревти, як дитина.

— Ну, ну, цить, дурний, — повідаю, — скажеш то все завтра судії, а мене то зовсім не обходить. Спи тепер.

— Ой, пане, а жандарм казав, що мене за те повісять! — заводив Йосько.

— Чи ти сказився, дурний! — крикнув я. — Смійся з того! Деж ти чув, щоби за такі дурниці вішали?

— А мій господар казав, що мене заіпакують на десять літ до криміналу.

— Ну, ну, не журися, — кажу. — Бог милосерпний, якось то буде. Тільки засни тепер, а завтра поговоримо за дня!

Умовкли ми і незабаром я захріп. Тільки й мого добра в криміналі, що сплю як той заяць у капусті.

III.

Тільки другого дня могли ми добре оглянути новачка. Аж смішно міні стало, що я міг учора відразу не пізнати в нім жида. Рудий, з пейсами, ніс вигнутий як у старого яструба, постава скорчена, хоть на свої літа зовсім не марна, і доброго росту. Поглянувши на него, бачилося, що на десять кроків від него чуєш запах жида. А вчора, коли ми его натирали на потемки і тільки слова его чули, зовсім того не було можна доміркуватися!

І він також з переляком став озиратися по казні, як сполохана білиця. Схопився, коли ми ще оба з паном лежали, умився, постелив своє ліжко і сів на нім у куті, тай уже ані щеберне, мов заклятий.

— А що, ти голодний? — питаю его.

Мовчить, тільки якось ще дужше скорчився.

— Йвісь що вчора? — питає пан.

— Та... вчора... як мене мав жандари вести, вій-
тижа дала міні трохи борщу і кавалок хліба.

— Ага, тепер уже знаємо! — всміхнув пан.

Дав ему поспідати — добрий кавалок хліба і вче-
рашній котлет. Аж затрявся неборак. Хотів щось дяку-
вати, але тільки слюзи в очах ему стали.

І бачите, ще одна несподіванка в тім хлопчи-
ськови! Постать на скрізь жидівська, аж відразлива, а
в натурі его, бачилось, ще нічого ані крихітки нема
жидівського. Тихий, послушний, без жадної дрібочки
тої жидівської самохвальби, до говірки неохочий, але
коли ему було казати що зробити, то звивався як іскра.
Було щось таке натуральне, хлопське в цілій его по-
ведінці. Як не було що робити — а що у нас у казні
за робота! — любив сидіти в кутику мовчки, скорче-
ний, обчепивши руками коліна та опершися бородою о
коліна, тільки очи ему блищать з темного кутика,
як у цікавої мишки.

— Ну, скажиж нам, що ти за рабунок такий
страшний зробив, що жандари за него аж шибеницею
тобі грозив? — спитав его раз пан, коли вже видно
було, що хлопчисько трохи втихомирився та освоївся.

— Ой, пане, — сказав Йосько і затрявся всім ті-
лом, — довго би то розказувати, а мало слухати. То
дуже глупа історія.

— Ну, ну, розкажуй, послухаємо. І так не маємо
тут нічого мудрійшого робити, то можна й глупої істо-
рії послухати.

— Ріс я у Мошка, арендаря в Смереківі, — по-
чав Йосько. — Зразу грався я разом з его дітьми і
кликав Мошка „тате“ а Мошчиху „маме“. Гадав я, що
вони мої родичі. Але небавом завважав я, що Мошко
своїм дітям справляє гарні бекешки а Мошчиха дає
їм що п'ятиці білі сорочечки, коли тимчасом я ходив
брудний та обдертий. Коли міні було сім літ, казали
міні пильнувати гусей, щоби не йшли в шкоду. Мош-
чиха не питала, чи холод, дощ або сніг, але гнала
мене з дому на толоку, даючи при тім чим раз менше
їсти. Терпів я голод, плакав нераз на толоці, але все

те нічого не помагало. Сільські хлопці були ліпші для мене. Давали міні хліба, сира, допускали мене до своїх забав. Привик я до них, а пізніше став я їх виручати в пильованню гусей. Був я, як на свій вік, крепкий і зручний, то господарині сільські стали самі повіряти міні гусей а потім телят, коли їх діти мусили йти до школи. За те діставав я від них хліба, теплої страви, а нераз у свято й пару крейцарів. Мошчиха була дуже скупа, то й рада, що я дома йісти не просив. Але коли Мошкові діти дізналися, що я їм хлопські страви, то прозвали мене тrefняком і стали зо мною дрочитися, а далі й бокувати від мене. Зразу міні то не вдило, але небавом почув я ту неприязнь дуже діймаво.

Мошко наняв для своїх хлопців бельфера, щоби їх учив читати й писати. Було то в зимі, то й я мав час вільний. Колиж я наблизився до них, щоби й собі вчитися, хлопці стали кричати, тручати мене та щипати, а врешті з плачем заявили матери, що разом з тrefняком учитися не будуть. Сама, бачу, Мошчиха намовила їх до того, бо дуже мене та відьма ненавиділа, хоть не знаю за що. Тож зараз, як тільки діти завели крик, прибігла і витрутила мене з покою, кажучи, що то не для мене наука, що вони бідні і не мають відки для жебрака бельферів тримати. Заплакав я, але щож діяти? Піду, бувало, в село, бавлюся з сільськими дітьми або придивляюся, як старші майструють коло возів, саней чи інших знарядів. Нераз цілою гурмою бігали ми до коваля, котрого кузня стояла край села, і там цілими годинами придивлялися роботі. А що я був найсильніший з усіх хлопців, то нераз коваль велів міні або міхом димати або молотом ударити або точило крутити. Який-же я тоді був щасливий! Як горяче бажав я, коли вже наука не для мене, мати бодай яке ремісло в руках!

З весною знов вертав я на толоку, до гусей і телят, котрі Мошко скуповував у околичних селах, а перетримавши троха возив до Львова на продаж. Толока смerekівська обширна, де-не-де поросла корчами, то й не багато мав я біганини. Сяду собі, бувало, де на горбку, виострю ножик і починаю стругати, добати, клебезити різні річи з дерева, зразу маленькі дра-

нки, плуги та борони, пізнійше клітки, вітряки та інки. По рокови був я вже таким майстром, що всі тільські хлопці в кут передо мною. Почав я фабрикувати траскала та скрипучі опуди для відгонення воробів із пшениці, проса та конопель, і продавав пару таких опудів по десять крейцарів. Заробив я небагато, що міг посправляти собі деякі столярські знаряди: долітця, сверлики і т. і. Брався я до чим разьших річей, бо мав до того охоту. Що тільки почу, зараз хотів-бим то зробити. В зимі пересиджував я цілими днями то у столяра, то у коваля, поміняючи їм та привчаючися до їх роботи. Мав я вже п'надцять літ, а у Мошка ані гадки зробити щось зоною, — вивів мене на пастуха, а за більше байдуже. Це знав я навіть, хто був мій батько і якого я роду. І седи знали тільки, що Мошко привіз мене відкись галеньким; була навіть чутка, що я син якогось Мош-ового свояка, котрий не оставив після своєї смерті нікого, тільки мене одного, а за мною порядний маєток, що буцім-то Мошко загорнув і присвоїв его собі.

— Шкода тебе, Йоську, — говорили міні нераз клопи, — такий ти моторний хлопець і до ремісла охочий, а що з тебе буде?

— Щож має бути, — відповідав я. — Буде громадський пастух.

— Ой, не має сумління Мошко, що так за тебе не дбає!

— Каже, що бідний, що не має відки, — говорив я.

— Не вір ти старому циганови! Має він гроші і порядні, але для своїх бахурів ховає. А тебе не навчив навіть Богоди молитися.

Бурилося в міні від таких слів. Став я сам про себе думати.

— Справді, — міркую, — чого я тут досиджуся? Робити на Мошка за дурно завше маю час. Коби хоть ремісла доброго навчитися, то мав-бим бо-дай свій кавалок хліба в руках. Але як ту дійти до того? Як увільнитися від Мошка? Куди в світі обернутися, особливо, коли не знаю, відки я родом, хто був мій батько і чи є де мій рід?

Наша коршма стояла при дорозі. Часто до неї за-

ходили шандари, нераз ведучи скованих арештантів до Львова або до Жовкві. Зразу я боявся страшенно тих здорових, грізних хлопів у темнім убраню, з карабінами на плечах і в капелюхах з косицею з блискучого когутячого піря. З трівогою й дрю, скорчений край печи, слухав я нераз, як вони розмовляли з Мошком або з сільськими господарями. Розмовляли звичайно про страшні для мене річі, про пожари, про злодіїв, волоцюг, і в розмовах тих дуже часто чув я слово: папери. „Як не має паперів, зараз его задержати“. „Еге, дивлюся, а его папери не в порядку“. „Як би був мав хоч один папір добрий, був бим его пустив“. — Ба щож то за папери, — думав я нераз, — що таку мають міць, що один папір може проходячого чоловіка оборонити від шандаря з карабіном та з когутячим пірем? Але на те питане не міг я найти відповіді, а про те тим дужше лякала мене думка про ті папери. Як жеж я можу рушитися в світ, не маючи паперів? Адже мене зараз на першім кроці шандар зловить і поведе Бог зна на які муки! Дрожав я всім тілом на таку думку. Чим частійше думав про визвіл від Мошка, тим частійше оті папери ставали міні перед очима. Навіть снилися міні папери, старі, пожовклі, з величезними печатками, дивилися на мене грізним, поморщеним обличчям, або сміялися з мене огидними, беззубими устами. Був я тоді дуже нещасливий. Всі люде, котрих я о те питавав, потверджували, що без паперів ані в дорогу рушити не можна, ані ніхто мене до терміну не прийме. Але відкиж міні взяти ті папери? Коваль радив міні запитатися про них Мошка, він же мусів дістати якісь папери по мойім батьку.

Ба, спитатися Мошка! Як би то міні так легко було до Мошка приступити. Давнійше, як був я малий, був він для мене ласкавіший; коли-ж я став доростати, здав мене зовсім у руки своєї жінки відьми і майже ніколи нічого до мене не говорив. Бачилось ~~мні~~ навіть, що бокував від мене. Від коли міні люде повіли, що мусів узяти гроші по мойім батьку, став я пильнійше на него вважати; я змркував, що та моя увага его непокоїть. Крутився якомсь неспокоїно, коли ми часом опинилися самі, немов би его щось гризло. — А що, міркую собі, як би так коли, як нема жінки

~~Зна~~, наперти на него несподівано, може би можна
~~до~~ него хоть що-то дізнатися? От я й зважився при
~~нагоду~~ так ізробити.

Нагода така небавом лучилася. Мошчиха пої-
~~ла~~ до Жопкви, в коршмі не було нікого, тільки сам
~~Мошко~~, тож приступив я до него тай кажу:

— Реб Мойше, люде кажуть, що маєш якісь па-
~~пери~~ по мойім батьку.

Кинувся Мошко, немов би его оса вкусила.

— А ти се відки знаєш?

— Та люде кажуть.

— Що за люде?

— Та всі, по цілім селі.

— Ну, а тобі на що тих паперів? Адже ти на-
~~вчить~~ читати не вмієш!

— Так. А все таки я хотів би знати. Значить
~~маєш~~ їх?

— Маю, маю, ті дідівські папери! — крикнув
~~Мошко~~ роздразнений, немов би я йому не знати що не-
~~приємного~~ сказав. — Дід був твій батько, протратив
~~масток~~, а тебе міні на біду лишив. Що міні з тебе за
~~пожиток~~!

— Знаєш що, реб Мойше, — кажу, — віддай
~~міні~~ ті папери. Я собі піду, коли я тобі не потрібний.

— Що? — верескнув Мошко, — ти би хотів
~~їти~~? А кудиж ти дурню підеш?

— Я хотів би вступити де до терміну, ремісла-
~~вчитися~~.

Мошко засміявся на ціле горло.

— Іди, іди, капустина голово, гадаєш, що тебе
~~хто~~ прийме! За термін треба платити, а до того треба
~~вміти~~ читати й писати, і то не по жидівськи, а по го-
~~йівськи~~.

Став я, мов остовілий. Врешті здобувся на слово.

— То бодай міні покажи ті папери, нехай їх побачу!

— Тьфу! — крикнув Мошко, — вчепився мене,
~~як~~ рінях кожуха! Ну, ходи, покажу тобі твої скарби!
~~Ще~~ щасте твоє, щом їх доси не спалив!

Се остатнє слово мов ніж уразило мое серце.
~~А~~ що, як би був Мошко справді спалив мої папери?
~~Адже~~ був би я самісінський на світі, як лист відірва-
~~ний~~ від дерева. Ані бим сам не знав свого роду, ані

би мене ніхто не знав. Не міг би рушитися з місця, був би на віки прикований до Мошкової лави, би до смерти невідьником. Дрозд мене пройняв своєю думкою, якесь м'яке проміння замиготіло перед очима. З великою натугою переміг я сам себе і йшов суворо кійно за Мошком до комірки.

Комірка була дерев'яна, добудована до корини ззаду, а вхід із сіней. Мала тільки одно тісне віконце на-вхрест перебите залізними штабами. Там Мошко складав усякі річі, що брав від хлопів на застав і все що мав дорожшого. Повно там було кожухів, шапок баранкових, чобіт; у скрині лежали коралі, казали навіть, що мав там на дні старосвітські дукати й таліри. Пару раз добувалися до тої комірки злодії, але ніколи не могли її розбити, бо міцно була збудована, а Мошко собак держав чутких. Двері від комірки були низькі й тісні, Мошко мусів схилитися, щоби влізти до середини. За ним уліз і я.

— А ти ту чого? — озвірівся він на мене.

— Як то чого, аджеж ти велів міні йти!

— Але не ту! Зачекай у сінях!

— Все одно, — кажу, — зачекаю й ту. Адже нічого тобі не зійм.

Мошко витріщив очі і видивився на мене, немов би мене вперше в життю бачив. Не знаю, що ему в міні не подобалося, але плюнув і відвернувся. Потім виліз на скриню, сягнув на полицю прибиту під самою стелею і дістав відти скрутіть пожевклих паперів.

— Ось твої шпаргали! — буркнув, показуючи їх міні здалека.

— Дай, нехай їм придивлюся, — кажу і витягаю руку.

— Ну, щож ти, дурний, в них побачиш, — відповів Мошко, — і по що тобі того? Сиди у мене, коли тобі ту добре, і не шукай собі біди!

І поклав папери знов на полицю.

— Ходім відси, — каже, — тепер можеш бути спокійний. А то, що тобі люди про мене говорять, — бо знаю, що в людей язика довгі, — то ти не вір тому. То все брехня!

— Що брехня? — питаю.

— Ет, з тобою говорити, то однако горохом о стіну кидати, — буркнув Мошко і майже витрутив ієне з киірки, а потім замкнувши єї на ключ і на солюдку, пішов до коршми.

IV.

Йосько замовк на хвилю. Пан Журковський, що уважно слухав его оповідання, всміхнувся тай каже:

— Ну, ти казав, що глупа історія буде, а ось ти розказуєш, як бись із книжки читав.

— Е, пане, — відповів Йосько, — те що доси, то не була глупа історія. Але тепер прийде дурниця. А що оповідаю гладко, то не дивуйтеся. В селі навчився я казки розказувати. Память маю добру, а як тільки раз яку казку вчу, то потім оповім єї ще ліпше і цікавіше, ніж той, від кого я єї чув. Тамтої зими так мене в селі всі за ті казки полюбили, що ні одні вечерниці без мене не обійшлися.

— Ге, як я бачу, то ти майстер до всего, — сказав пан.

— Ой пане, — відповів зітхаючи Йосько, — не знаю, що то значить, але міні бачиться, що се власне мое нещасте. Коли чую, що маю що зробити, що можу чогось навчитися, то так мене щось у середині пече, так мене мулить і мучить, що не маю хвили спокою, поки того не зроблю, не пізнаю, не навчуся. Оджеж не що, тільки се мене до криміналу завело.

— Ну, ну, розказуй!

Та не міг сим разом Йосько скінчити свого оповідання, бо власне в тій хвили отворилися двері нашої казни. Йоська закликали до протоколу.

— То незвичайний хлопець, — проворкотів пан і став задумавшись ходити по казни.

— А міні видиться, що він багато бреше, — кажу я. — Навчився казки хлопам оповідати, то й нам казку каже.

— Думаєш, що так?

— Ну, а щож, хіба то не може бути?

— Певне, що бути може, але лице его свідчить

за ним. Зрештою будемо ще мати час, переконатиме потрохи.

На протоколі сидів Йосько коротко, на довше як пів години. Вернув далеко веселіший і спокійніший, ніж пішов.

— Ну, щож, — питаю его, — не зійв тебе судія?

— Е, що, судія добрий чоловік, — сказав Йосько. — Признатися, дуже я его зразу боявся. В селі казали міні, що ту бють до признання, що розпаченим зелізом у підшви печуть.

— Ха, ха, ха! — засміявся я. — Тепер то я знаю, чого ти по ночах так перевертався та кричав та йойкав! Тобі певне снилося, що тебе в підшви печуть!

— Ой, прошу не сміятися. Міні подумати страшно про ті сні, тільки я в них натерпівся. А все з дурно. Судія такий добродушний, говорив зо мною по людськи, не кричав, не фукався, не бив мене так як шандар.

— А хібаж тебе шандар бив? — спитав пан Журковський.

— Ой, пане, я гадав, що душу з мене вижене. Подивіться тільки на мої плечі!

І Йосько зняв сорочку. Ми аж ахнули! Цілі плечі хлопця вкриті були синцями та пругами засохлої крови.

— Ну, а о щож тебе судія питав? — промовив цершний Журковський.

— Та о той нещасливий рабунок, як то було.

— Ну, і щож?

— Та щож би? Оповів я ему все, як було, тай годі. Списав протокол і казав мене відвести.

— Ну, то тепер оповіж і нам, як то було.

— Та як було! Знаєте вже, яке було мое жите у Мошка. Не хотів я довше у него оставатися, а ще до того боявся, що скоро ему ще раз спінну о паперах, то він возьме тай спалить їх. Отож я надумав сам їх украсти. Лекше міні було дібратися до комірки, ніж посторонньому злодієви, бо й пок мене знають і сам я знаю всі входи і всі явцаї в хаті. Зразу хотів я викрасти у Мошка ключі, але він, видно, заню-

~~Жав~~ щось і напив їх завше при собі або ховав десь так, що я не міг найти. А мене горячка жерла, скоро на моїй голові раз на тім стало, щоб добути свої папери. Ту вже ні про що не було гадки, тільки про се. І що зрештою мав я довго думати? Одної ночі, коли всі спали, швидко зістругав я фугу в однім стовпі комірки — вона була будована в стовпи, — виважив допотом днину, вліз до комірки, взяв свої папери, а потім засунув днину знов на місце. Тай тільки.

— Дрібниця! — буркнув пан.

— А скоро я дістав папери в свої руки, то навіть не переглядаючи їх, не розв'язуючи шнурка, котрим були обв'язані, завив їх у шмату, сховав за пазуху і покинув Мошкову коршму. — Куди тепер іти? — подумав я собі. Ще мене страх не зовсім покинув. Ануж Мошко ошукав мене, показуючи які будь глупі папери замість моїх! Ануж на потемки взяв я який інший звиток? Треба було конечно з кимось порадитися, що в тім разі робити. Тож переночувавши в першій ліпшій стозі сіна, на другий день пішов я до знайомого коваля і оповів ему все. Він перший зім'яв мене холодною водою.

— Зле, хлопче, зробив єсь, — каже. — Іди зараз до війта, розповіж ему все і зложи у него папери!

Замложило мене коло серця від тих слів. Але щож робити? бачу, що рада розумна, тай іду. Приходжу до війта і з подвіря вже бачу крізь вікно, що коло стола на лаві сидить шандар. Від разу щось немов би шепнуло міні, що то смерть моя. Задеревів я і не міг кроку далі зробити. Блисла міні в голову думка: втікати! Але вже було за пізно. Війт мене побачив і крикнув радісно:

— Ось і він сам! За вовка помовка, а він осьде! Ну, ходиж, ходи ближше!

Бачу, що вже все вийшло на верх, що вже за мною питають. Тож зібравши всю свою відвагу, йду до хати.

— Як ся називаєш? — питає мене шандар.

— Йосько Штерн.

— Відки родом?

— Не знаю.

— Ага, значить волоцюга.

Закаменів я на місці. Нероз чув я се страшне слово, чув багато страшних історій про те, що то викрадають шандарів з волоцюгами, і завше того найгірше боявся. А ту маєш, від першої хвили і сам у такеж попався!

— Алеж я тутешній, — простогнав я. — Пан вїйт мене знають.

— Я? тебе? — каже міні вїйт. — Брешеш, любонько моя! Знаю тебе з видження, знаю, що називаєшся Йосько і що служиш у Мошка арендаря, але хто ти такий і відки взявся, того не знаю.

— Ага, значить, бреше в живі очі! — крикнув шандар і щось собі занотував у книжечці. — Ходи сюда, — сказав далі до мене. — Близше! Дивися міні в очі!

І в тій хвили, коли я підніс до него очі, він тяжким своїм п'ястукон ударив мене в лице, так що я від разу впав на землю і кровю обіллявся.

— Встань зараз! — крикнув до мене шандар, — і не смій міні кричати, бо ще більше дістанеш! А тепер кажи правду, що тебе буду питати! Ти служиш у Мошка?

— Так.

— Ти обікрав єго?

— Ні.

— Як то ні?

Знов я видивився на шандара, стираючи рукавом кров з лица, і знов здоровенний єго удар повалив мене на землю.

— Пане шандар, — сказав на те вїйт, поки я коріцмався, щоби встати, — я яко начальник громади не можу дивитися на таке трактованє арештанта. Я тільки маю бути при списаню протоколу, а те, що дієся перед протоколом, до мене не належить. Коли хочете вчити єго, що має говорити, то виберіть собі інше місце. У мене того не можна.

Шандар прикусив губи, а далі, не кажучи й слова, встав з лави, добув зі своєї торби ланцюшки, закував мене і повів до коршми до Мошка. Що там з мною робили, як мене вчили говорити, того не буду оповідати. Зімлів я пару разів підчас тої науки. Тай не даремнаж була йїх злість. Зробив я йїм великі

збитки. Мошко в першій хвили сказав шандарови, що я вкрав єму великі гроші, завітні в папір. Гадав, що як мене шандар зловить і до коршми приведе, то він зараз папери від мене відбере і спалить, і я на віки остану єго невільникем. Скоро тільки я вийшов до коршми, зараз перше питанє було :

— Де гроші ?

— Не знаю. Ніяких грошей я не брав.

— А де папери ?

— Я сховав.

— Де сховав ?

— Не скажу.

Стали мене наклонювати, насамперед бітем, потім добрим способом, а я все тільки одно повідаю : — Папери я взяв, бо то мої. Не заглядав я навіть, що в них є. Сховав я їх і не покажу нікому, тільки вїтови.

Мошко мало не сказився. Зі злости велів з мене позирати чоботи й рубате, що я мав на собі, а вбрати мене в отсе лахміте. Нарешті, збитого і майже голого, повели мене до вїта. Знов мене там стали за папери питати. Але я не дурний. Аж коли побачив, що в хаті багато свідків, пішов я до сіней і витяг папери зі шнари. У вїта сіни були темні, обширні. Йдучи до хати і бачучи там шандаря, ухав я свій звиток до шнари, щоби єго у мене не відобрали. Коли Мошко побачив звиток у руках шандаря, кинувся до него як ворон, кричучи, що то єго гроші, щоби єму віддати.

— Го, го, пане Мошку, — відповів вїт, — то так не йде. Ми то все мусимо відставити до суду. Зробимо тут протокул, а скоро той хлопець признаєся, що у вас той звиток украв, то вже річ суду робити з тим, що далі. Запечатємо все, як є, громадською печаткою, і пан шандар відставлять то разом з арештантом до Львова. А ви вже в суді будете собі правди доходити.

Мій Мошко так на те скривився, немов би квартиру свої оковити випив. Але ніхто на те не зважав. Шандар засів писати протокул. А коли все списано, вїтиха дала міні трохи попойісти, шандар закував мене знов і ми рушили в дорогу до Львова. Гадав я, що згину з болю й морозу в тій дорозі, і доси не знаю, як я видержав. Ой пане, як же ви тепер гадаєте, що зо мною буде ?

— Нічого не буде, — відповів пан Журковський.
— Посидиш трохи тай вийдеш на волю. А хто знає
навіть, чи ціла отся історія не вийде тобі на добре.

— А то як?

— Ну, побачимо. Ніколи чоловік не знає наперед,
що его чекає.

V.

Щось так у два чи три дні кличуть Йоська, але
не до суду, тільки до доктора. Що то значиться — га-
даю собі. Аджеж він не мельдувався „марудою“.

— Сам не мельдувався, —повідає міні Журков-
ський, — а навіть як би замельдувався, то би се ему
ні на що не придалося. Але я его замельдував. Був я
в неділю у президента і просив, щоби его велів звизи-
тирувати. Аджеж то страшенна річ, що тут дієся! Так
далі йти не може.

І справді доктор велів Йоськови розібратися і
описав з ним протокол. Чи що з того вийшло — не
знаю. В наших судах такі справи дуже помалу йдуть
і не кождий такий щасливий, щоби міг дочекатися
йїх skutku.

Тимчасом пан Журковський каже якось Йоськови:

— Чуєш? хлопче, хочеш, щоби я тебе навчив
читати.

Витріщився Йосько на пана.

— Ну, щож так дивишся? Скоро тільки маєш
охоту, то за пару день будеш читати. А як побачу,
що справді не брешеш і пам'ять маєш добру, то вже
то зроблю для тебе, що тебе приймуть до ремісниць-
кої школи, то навчишся ремісла, якого схочеш.

— Йой, пане! — крикнув Йосько і кинувся па-
нови до ніг, заливаючися сльозами. Більше нічого не
міг сказати, тільки цілував пана по руках.

На другий день принесли панови буквар і він
став учити Йоська читати. За два дні жидисько вмів
уже пізнавати і складати букви, а за тиждень читав ко-
роткі кусники майже плавно. Вчепився того, як то по-
відають, як жид коломийки. Читав би був, бачу, день
і ніч, тільки що ми в ночі світла не мали. Ледви до
йїдн міг на хвилю від книжки відірватися.

А коли смерклося і читати вже годі було, Йосько сів у кутику на своїм сіннику, підгортав ноги під себе і обхоплював їх руками, і так сидячи скорчений починав оповідати казки. Снував їх без кінця, і хоч бачилося, що все однакі чуда й пригоди повторяє, все таки вмів їх завше інакше укласти і на інший лад оповідати. А часом прямо було видно, що в казці снує перед нами свої власні мрії. Оповідав про бідного хлопця, що в найтяжшій недоли стрічає добродія чарівника, переймає від него чарівні слова й заклія і йде в світ здобувати собі долю та помагати другим. Проймаючи а разом простими словами рисував его терпіня й пригоди, стрічі з шандарам, неволю в арендаря, забавно нераз мішаючи те; про що казки говорять, з тим, чого сам зазнав.

Ніколи ще не бачив я хлопця, котрий би так горяче брався до книжки, як Йосько. Бачилося, що за тих пару неділь хотів надужити те, що занедбав у кільканадцяти літах. Найбільше гризся тим, що осінні дні такі короткі, а в казні так скоро зовсім смеркалося. Одно наше віконце, звернене к заходою і положене майже під стелею, скупю тільки світла пропусало навіть у полудне; о четвертій годині вже читати годі було. А Йосько рад би був день у двох продовжити. Нарешті владуваній закликав:

— Маю! Буду читати при вікні. Там розвиднюється скорше і видно довше, ніж у казні.

— Невигідно тобі буде читати стоячи на руштованю, — кажу ему. — Зрештою то для тебе за високо.

— Сидіти буду так високо, як міні подобається! — каже.

— Як же то зробиш?

— Привяжу простирало двома кінцями до крати, в зігнуте покладу звитий у трубу коц і сяду на него як на сідло.

І справді, винахід був дуже практичний, і від тоді всі в криміналі так роблять. Кілька день Йосько просто любувався вікном. Вставав о шестій, скоро тільки трохи розвиднілося, робив своє руштоване і випалившись на него, сліпав над книжкою, притискаючи чоло до самої крати, аби тільки як найбільше того божого

світла захопити. Ми з паном оба по черзі пильнували коло дверей, як ішов ключник до казні, і загоді остерігали Йоська, щоби злазив і руштоване знімав, бо сидіти при кіпці арештантам остро заборонено. Тай удавалося нам завше щасливо уникати штемпу, а може й ключник мав якусь увагу на пана Журковського і не так строго нашої казні доглядав.

Та на лихо, штемп винав з іншого боку.

Окрім сторожі в коритарі маємо ще одну: під шкнями в'язниці ходить шельвах — жовнір з карабіном. Має він острій наказ доглядати, щоби арештанти в вікна не дивились, а особливо щоби з собою крізь вікна не розмовляли. Військове правило велить ему в разі опору навіть оружя вживати. Що правда, доси такого випадку не було. Треба вже було чогось дуже великого, щоби шельвах зійшовши зі свого пляцу, замельдував вахкомендантови, що з сего чи того вікна говорили або дивилися. Старші жовніри, так ті вже привikli розуміти, що що іншого принесе, а що іншого виконане, і звичайно не дуже остро держалися припису. Неодин супокійно позволяв на всяку говірку, як то кажуть, був блят на все; інший лагідно впоминав або просив арештантів, щоби дали спокій. Та гірше було, коли на варті лучився рекрут, що боїться капраля гірш огню. Такий брав усякий розказ до слова. Як сказали ему „остро пильнувати“, то він розумів се так, що всякого арештанта, котрий укаже голову в вікні, треба споганити остатніми словами, замельдувати капралеви або навіть ухопити за карабін. На таких „клапачах“ арештанти мстилися тим, що за єго варті, особливо вечером, виробляли найбільші крики в вікнах, так, що бідний рекрут нераз було аж казиться, і на всякий викрик з вікна вважає за свій святий обов'язок відповісти що найменше таким же голосним та досадним викриком. Але що арештантів буває кількадесят, а він один, то по кількох мінутах пекельного галасу звичайно мусів замовнути і не можучи собі дати ради, хапав за карабін. Розумієся, що в тій хвилі вікна насупротив него опорожнювалися зовсім, а крик знімався в другім кінці довгого арештанського будинку, і шельвах як гонений звір біг туди і знов грозив карабіном — очевидно, з тим самим skutком.

Такі галаси бували звичайно вечером, але не раз і в день. Отже лихो хотіло, що одного дня від третьої до п'ятої стояв власне такий нещасливий рекрут на шельваху. З самого початку сказав грубіянство якогось арештатови, що дивився в вікно. Дали такий знак, щоби зробити клапачеві „кац музику“. На різних кінцях арештантського будинку, з різних поверхів з кільканадцяти вікон нараз посипалися крики, визивання, свист і проразливі м'явкани. Рекрут кричав також, бігав по під усі вікна, але нігде не міг заздріти нікого. Доведений до лютости, замовк нарешті і став на однім місці, щоби відітхнути. В пару хвиль пізніше замовкла й „кацмузика“. Бачилось, що спокій настав повний. В казні вже смеркалося, тож Йосько зробив руштоване і з книжкою в руках так і припав до вікна. Та ледви прочитав собі під ніс пару слів, коли в тім шельвах, зуздівши его, прискочив і став против вікна.

— Марш, злодію, з вікна! — верескнув до Йоська.

Йосько за першим разом не чув навіть крику, так живо був зайнятий історією про чаплю й рибу, що власне читав.

— Марш з вікна! — ще голоснійше крикнув шельвах.

— Та чого хочеш від мене? — відповів Йосько. — Адже тобі не заваджаю. Адже видиш, що читаю. В казни вже не виднося, то я виліз трохи до світла.

— Йди геть, бо стріляю! — ревнув шельвах і заки Йосько всів злізти зі свого руштованя, вже гукнув вистріл карабіновий.

— Йой! — крикнув Йосько і як сніп унав з руштованя на ліжку, що стояло під вікном. Ноги его задригали судорожно, а руки, в котрих держав книжку, притиснені були до грудей. З під карток книжки бухала кров. Куля попала просто в груди.

— Що тобі? Де тебе трапило? — крикнули ми оба, кидаючися до Йоська. Але він нічого не відповідав, тільки чорні очі блищали як два розжарені вуглі, страшенно якомось відбиваючи від лица, блілого мов у трупа.

На подвір'ю під нашим вікном і на коритарі

коло наших дверей знався рівночасно галас. Там сторожа військова вибігла на вистріл, а тут ключник з дідами шукав казні, до котрої стрілено. Взяли до нас.

— Ага, те тут! — крикнули, бачучи лежачого Йоська. — А ще, злодю, жидику, дісталося тобі на горіхи?

Йосько кидався ще і стогнав тихо, все притискаючи книжку обома руками до грудей, немов би хотів нею заткати смертельну рану.

— Що він робив? — спитав мене ключник.

— Та... я... тільки... до світла...

Хотів ще щось говорити, але духу ему не стало. Остатнім відрухом відірвав руки від грудей і показав ключникови закровавлений буквар.

— Він читав при вікні, — пояснив я ключникови.

В тій хвилі прийшов із суду ординанс з картою, шукаючи ключника.

— Пане ключник, — каже з коритаря, — де тут сидить Йосько Штерн? Є тут картка з суду, що має йти на волю.

А Йосько вже перед мінutoю був вільний.

Львів, у вересню 1889.

МІЖ ДОБРИМИ ЛЮДЬМИ.

Оповідана.

I.

Що Ви так дивитеся на мої руки? Ну, оставте! Не гарні вони, ще з мозолями. Панове у дівчат таких рук не люблять. Ви не думайте, що я на лехкім хлібу виросла і так собі, з лехким серцем на лехкий хліб пустилась! Ну, цур его з серцем! Не хочу про него говорити — і не питаєте! І згадувати не хочу.

А про давнійше жите що Вам розказувати? Се така нецікава і звичайна історія, яких тисячі можете побачити.

Мій батько був економом у одного пана на Поділю. Добре ему велося. Маму свою не багато й пам'ятаю. Тільки й згадую, як мене цестила й цілувала і називала рум'яним яблочком. Певно не думала й не сніла ніколи, куди єї яблочко покотиться.

Дали мене до школи до Тернополя. Не довго я там і вчилася. Я була дуже гарна з лица і мама дуже мене любила, то й намовила тата, щоби мене відобрав зі школи вже по третім році.

— На що нашій Ромці школи, — казала вона — по що йїй собі голову морочити? З єї красою йїй не прийдесть довго дома засиживатися. Швидко єї візьмуть від мене, то нехай хоч надивлюся, як вона, моя квіточка, росте та красою наливаєся.

Вернула я до дому, і також рада була. На селі так гарно. В дворі також панночки були, ми бавились разом, на фортеп'яні грали, гуляли по величезнім двірським саду, мій тато возив нас по ставу на човні.

Не довго тривала радість. Мама вмерла на запалене легких, тато дуже чогось засумувався, почав пити і плакати по ночах, а далі одного рана найшла я его на ліжку неживого, з перерізаним горлом, в калюжі крові. Я тремтіла на его вид, плакала і вбивалася, не можучи зрозуміти, що ему сталося. Говорили з разу, що він убив себе з туги по мамі, але я тому не вірила. Я вже мала дванадцять літ і знала, що він мамі не любив, що часто в своїй спальні вони сварилися, що мама нишком плакала і все повторяла:

— Ну, що той поганець робить! Що він робить! Він мене в гріб вжене! Власну дитину заріже.

Я тоді не розуміла сего і потім не могла додуматись, що воно значило. Я тільки неясно догадувалася, що й мама мабуть через те померла. Я мучилась думками, що воно могло значити, але не могла дійти нічого. Тато такий був добрий для мене, так мене любив, убирав мене гарно, купував міні все, чого я хотіла, що страшні мамині слова „власну дитину заріже“ не могли міні і в голові поміститись, видавалися якоюсь дикою клеветою.

Аж по батьковій смерті все відразу міні відкрилося.

Ще не встигли умити і нарядити тіла, коли до хати війшов дідич, управляючий і ще кілька офіціалів ураз із комісарем від староства і жандармами. Почали відмикати всі шуфляди, перетрясати всі сховки і закутки. Що там нашли — не знаю, бо я весь час стояла коло трупа, тислася до него, мов у него шукала охорони — не плакала, а тільки тремтіла й хлипала як дитина. Тільки потому я чула, як шептали довкола: — Злодій, злодій, обкрадав панську касу, держав любовницю в селі!

Я й не дослухувала всего. Я так любила тата!..

Приходив дідич ще раз, коли труп лежав уже наряджений, але й не поглянув на него, а тільки прикликав мене, взяв за підбороду, поглянув на моє заплакане лице, погладив по голові, дав дуката, а по похороні

казав мене з дрібною моїх манатків спачувати, посадити на фіру і відвезти до Тернополя, до вуйка, брата небіжки мамі. Решту, що було в домі, дідич задержав для себе як відшкодоване за те, що тато покрав.

II.

Вуйко був бідний урядник магістратський і мав п'ять дочок — найстарша мала вже 28 літ, а наймолодша 15. Всі на порі, всі замуж хочуть, а ту ніхто зні руш до них не наворачається. Бідні були дівчата. Без шкіл і науки, без маєтку, без ніякого ремесла окрім того нужденного шиття, тай ще без уроди, якісь жосоокі, з великими губами, низенькі як полумацьки. А претенсії були — всеж таки вони діти урядника, а їх мати була шляхтянка, з обивательського дому. З простою робітницею стоваришуватися, се були би вважали страшенною ганьбою. Принести зо студні води або з поблизького склену хліба — де там, нехай Бог боронить! Пять таких дівок, а ще служницю держали! А ту біда в хаті, батькова пенсія скупа. Ну, що я Вам буду розповідати, яке там жите було в тій хаті. Прокошгувала я его цілі чотири роки, і знаєте... Може бути, що те, що я тепер роблю — і великий гріх. Але я думаю, що за те пекло, яке я вибула там у вуйка через ті роки, всі мої гріхи будуть прощені. Я свою кару ще перед гріхом відпокутувала.

Скоро тільки я вийшла в хату, так зараз і почула, що починається для мене нове жите. Мої кузипки обступили мене, стискають, цілують, гладять по під бороду... „Ромця! Ромця! Ай-ай, як вона виросла, яка гарна!“ Обзирають мене на всі боки, як якого звіря. І ховай Боже, погостили, кілька день водили на спадери, до знайомих і так, по місті. Все зо мною делікатно, лагідно. „Ромцю, а подай те!“ „Ромцю, а принеси се!“

Я по кількох днях, побачивши, яка страшенна пустота в їх житю, вічні тільки розмови о паничах, котрі не хотіли приходити, о сукнях, а як та убрана, а як ся, — почула якесь обриджене. Тих людей, про

котрих вони говорили, я не знала, а дома, ще при мамі, тай потому по єї смерті, я привикла до праці — я вела ціле татове господарство. То й тут я рвалася до роботи. А їм тільки того й треба було. Зараз від першого служницю відправили, і я, на пів добровільно, а на пів за їх просьбами, якось так незначно стала на єї місце.

— Пощо нам служниці? Правда, Ромцю? Ми й самі дамо собі раду! Студня близько, склеп близько, ну, а коло кухні та коло балії нам також не першина!

Я згожувалася, бо воно було правда, і тільки дивувалася троха, чого вони мене за кожним словом так цілують і стискають, як коли б я кождїй з них по дукатови подарувала.

— Правда, Ромцю, ми все будемо разом робити, будемо собі помагати, як сестри! Тиж наша сетричка, правда?...

І почалося таке, що я стала у них за служницю. Я була ще слабосила, підліток, але й не числилася зі своєю силою, двигала воду, прала що тижня їх білизну, чистила чоботи вуйкови і паннам, варила їсти. Ніби то значилося, що й вони міні допомагають, але така то була їх поміч! Як білизна випрана і висушена, то візьмуть і попросують. Як іти рано на торг до міста, то котра небудь іде зо мною: я несу кошик і закуплене (нераз приходилося нести на плечах), а вона платить і всміхаєся. „Ромцю, зроби се!“ „Ромцю, зроби те!“ „Ромцю, збігай туди!“ „Занеси лист на пошту!“ „Купи татови тютюну!“ Оттак від рана до пізної ночі. І все делікатно, ласкаво. Що правда, коли ми йшли по ринку, то я мусіла держатися з заду, як служниця. Їа, далі почалось троха і з іншого тону.

— Ромка, якжеж ти помалу ходиш!

— Ромка, як ти довго сидиш при тій студні! А ту посуду не мита!

— Ромка, як ти довго чешешся! Що се ти так довго гуздраєшся, а наші сукні не вичищені лежать!

А у мене волосе було густе, розкішне, і справді треба було попрацювати над ним щодень, щоби довести его до ладу. Бачу, що ніколи міні панькатися з моїми пишними косами, взяла тай пообтинала їх. Як радувалися з сего мої делікатні кузинки, то й сказати

Вам не могу.

— Ай, Ромця! Якаж вона ладна! Що за милий хлопчик! Йй Богу, хлопчик!

І знов ціловане, гладжене по під бороду, устиски .. Я знаю що се з доброго серця, але троха міні вже за багато було. Та що діяти — не було куди обернутися, чуюся здоровою, бачу, що й вони мною задоволені і що дня вираховують, кільки то видатків тепер ошаджуєся: і на платі для служниці (бо міні нічого не платили), і на живности і на дровах. Бачите, служниця на торг усе ходила сама, і аж тоді, як пішла від нас і панна стала зо мною ходити, показалося, що що дня ошукувала йїх на яких 2) або 30 кр., тай ще й плїхшу живність купувала. Ну, і топлячи в кухню, коли панни туди не заглядали, спалювала далеко більше дров, видаткувала більше омасти, ніж я. Ну, а справляти на мене нічого не потребували, у мене було досить гардероби своєї і по мамі, було й дещо грошей за продану татову гардеробу, котру я відійїжджаючи від пана спакувала разом до своєї. Тї гроші я берегла про чорну годину, не показувалася з ними дома і не говорила о них паннам, міркуючи, що не потрібно наражувати йїх на покусу, а себе на неприємність.

Особливо припав міні до серця вуйко. Дуже добрий був чоловік, сивий уже, згорблений і тихий такий, що ніколи дома его не було чути. Верне з канцелярії — аби ему обїд подали, і ніколи було не скаже: се зле зварене, сего не люблю, як би міні того або того!... Ні, жадних гримасів! Зйїсть, ще й дочок утишує, щоб не гримасували, а дякували Богу й за те, що є. А потому, чи зима чи літо, сяде собі на кріслі, закурить люльку, і читає газету, доки не задрїмає. Дочки в сусїднім покою скачуть, гуркочуть, хихикають та регочуться, а далі зберуться та цілою юрбою йдуть на spacer, а ему се байдуже. Так як той мельник привик до туркотання питля.

Нераз, коли дочки повиходять, а тільки я сама остануся, кручуся по кухні або спрятую в покоях, він було стане і довго дивиться на мою роботу, ножалує мене:

— Бїдна Ромцю, дитино моя золота! Чим я тобї

відплачуся за твою ширість, за твою невсипнушу працю?

Я мовчу, тільки очі на него витріщу — дурну з себе вдаю, бо й що єму маю сказати?

А він підійде, поцілує мене в чоло, а в самого аж сльози на очах.

— Віджив я при тобі, дитино моя! — каже. — І тілом і духом віджив. Давнійша служниця обкрадала нас, годувала всякою поганю. Дочки сварилися з нею день у день, але аві одна й рукою не рушила, щоб злому зарадити. А при тобі й на них якийсь вестид найшов, хоч що небудь часом роблять. Господи мій, і що з ними буде, на кого вони надіються?

Видно було, що дуже турбувався своїми дочками, але не мав відваги сказати їм у очі аві слова, боявся їх цокотання. Тільки переломною душою свою розводив, бо знав, що я все прийму і паннам нічого не скажу.

— Бог тобі заплатить, дитино моя, — повторяв він по кожній такій мові. — Бог тобі заплатить за все твоє добре серце, бо я, бідний, немічний чоловік, ніколи сего зробити не зможу!

III.

Минав рік за роком. Я підростала і моє положення між пезамужними кузинками ставалося чим раз гірше. Помимо ненастанної праці я була здорова, крепка і весела. Не подобалося їм те, що я була красша від них усіх. Коли було йдемо на ринок за закупком, то хоч я одіта в брудну, пошарпану одіж, хоч панни наумисне не дають міні перед тим умитися аві розчесатися, то все таки прохожі панни не дивляться на панну, а обертають очі за мною.

— Ромка, куди ти дивишся! — фукає на мене панна, коли я зустрінуся очима з поглядом якого молодого чоловіка. А сама, небійсь, аж благає очима у того самого паничі: до мене! до мене! Та що, коли у ві очах, як казали, заздрість тліє, як іскра в попелі, а в мойіх веселість живим полум'ям горить. Се міні так їх власний батько говорив.

На жадний прохід мене не го з собою не брали, а й самої не пускали.

— Не можна! — говорили між собою. — Вона наша своячка, сирота, ми за неї відповідаємо. А їй уже з очей видно, яка дорога єї чекає, коли їй дати волю!

І при тім ззиралися одна по другій і всміхалися так якось погано, що я вся паленіла зо встиду аж до глибини душі, хоч і не знала, куди вони гнуть і що саме мене чекає.

Таким способом із слуги я перемінилася в невільницю. Зо мною вже не робили собі ніяких церемоній. „Ромка, як ти смієш говорити з нами, як з рівними?“ „Ромка, марш до кухні!“ „Розтовстіла на нашім хлібу і ще хоче з себе панну вдавати!“ — от такі слова я тільки й чула від них. Почали пострікати мене і батьком злодієм, ба, почали й поштуркувати по куткам. Побачили, що я їм за багато, хоч я йшла тільки те, що після їх обіду оставалося. Постановили не давати міні того, а купували для мене осібно картофлі, круп ячмінних або гречаних і казали варити се для себе в окремім горщику.

Від якогось часу завели такий звичай, що по четвергам просили до себе когось на гербату. Просили звичайно молодих паничів, студентів з висших клас, урядників, військових. Я в такім разі не сміла показуватися з кухні, панни самі usługували, щоб показати, які то вони господині. Я нераз було забюся в темний куток кухні, поплачу троха, а далі плюну і слухаю до півночі, що вони там гомонять в покою. Панни мої цокочуть, сміються голосно; батька їх не чути ніколи, він хоч про око також сидів при гостях, але я знала, що старий забившися в куток на своїм кріслі з поручами, дрімає десь з люлькою в зубах.

Важко міні стане, коли послухаю того веселого гомону там в освітленім покою, коли уявлю собі всміхнуті лица і блискучі очі паничів, і подумаю, що й я не гірша від них, а мушу оттут бовваніти в темній, брудній кухні. Але далі думаю: щож мають робити бідні дівчата, ті мої кузинки! Вони бояться, щоб я у них якого жениха не відбила. Відність наша робить нас злими й завидючими, а не зле серце.

IV.

Одного такого четверга вже гості були зібрані, панни при них, я сама була в кухні, поралась. Звичайно коли гості приходили, панни стрічали їх у кухні і старались так заступати, щоби жаден з них не міг міні придивитися. Ще й штуркне мене одна або друга і оберне лицем до кута. Так і думали ті гості, що у них якась стара служниця. А тепер сталося так, що коли вони там сиділи та чай пили, увішов ще один гість, молодий офіцер, гарний такий, привітний. Перший раз мене побачив — і здивувався.

— А, кухарочка! — сказав весело, — нова кухарочка!

Тай хотів ущипнути мене за підборідє.

— Перепрашаю, — сказала я, чуючи раптом, що в моїм внутрі щось бунтується, — ані кухарочка, ані пова. Я ту вже три роки!

— Ов, а я ані разу не бачив! — сказав він зникаючи плащ.

— А щож, буду для пана на виставі стояти? — відповіла я і прийнялась за свою роботу.

— Ну, ну, — каже він шептом і знов хоче погладити мене, — тільки не фиркайся! Так ти кажеш, що вже три роки ту служиш?

— Не служу! — відказала я різько, — я тут у ового вуйка.

Немов холодною водою облили его ті слова. Став витріщивши широко очі і нічого більше не говорив, тільки по лиці якась тінь пробігла, видно, вдумувався в моє положенє. В тій хвили отворилися двері від покою, вбігла старша панна з тацою, і також остовпіла побачивши офіцера.

— А, пан лейтнант! — скрикнула вона, не знаючи, чи радуватись его приходу, чи гніватись на мене. — То так пан додержує слова? Чи то тепер у вас сема година?

— Даруйте пані, — сказав офіцер кланяючись, — мусів патрулі розводити, то й запізнився.

І вони пішли до покою.

Не знаю для чого я була дуже люта на него,

аж сльози крутилися у мене на очах, хоч рівночасно в душі я мусіла б була признатися, що він міні сподобався. В лиці его видно було доброту і лагідність, а его зачудуване, коли почув, що я кузинка паннів, також свідчило на его користь.

Попрятавши я сіла знов у своїм кутику і прислухувалась гомонові гостей. Серце моє билось якось незвичайно і я старалася ловити ухом і розпізнавати его голос. Говорив просто, без звичайного у многих офіцерів силуваного різького тону. Говорив коротко і мало. І се також міні подобалося.

На другий день перший раз панни накинулись на мене з лайкою. „Ти опудало, ти непотрібе, як ти сміла ему показуватися на очи!“ Я заплакала і сказала, що я сему не винна, що прийшов несподівано і сам перший до мене заговорив. Що зачінав мене так, як молоді паничі звичайно зачіпають служниць, се я встидалась і боялась йім казати. Змякли панни, почали мене цілувати, купили міні хустку за 5 ринських і просили, щоб я все, скоро гості зйдуться, гасила світло в кухні і сиділа в потемках. З усього я порозуміла, що офіцер той і йім дуже сподобався. Але якийже був йіх сум, коли на другий четвер він мимо запрошеня не явився. Тисячні здогади, кваси і гримаси, навіть на мене почали було гримати, коли в тім прийшов від него лист. Звинявся тим, що був комендерований на патруль.

За кілька день, коли я ранісько пішла по воду, чую, що хтось із заду кладе міні руку на плечі. Оглянулась — він.

— Добрийдень вам, панно Ромуальдо! (Відкись і імя мое довідався!)

— Добрий день пану, — кажу і затремтіла чогось.

Почав іти поруч зо мною, хоч я несла коновки в обох руках. На вулиці було ще пусто. Мовчав добру хвилю і приглядався міні в поранковім півсмерку.

— Бідне дитя, — сказав вкінці. — Значить, вуйко не став для вас батьком.

— Мій вуйко добрий чоловік, — сказала я, не підводячи до него очей.

— Знаю, знаю, — сказав з легким усміхом в голосі.

Знов помовчав. Ми вже були близько студні, при котрій стояли дві-три служниці.

— Ви ходите часом на пошту? — спитав він раптом, немов прокинувшись з якоїсь задуми.

— Вуйко посилає за газетою.

— Там на ваше ім'я є лист, *poste restante*. Ви вмієте читати?

— Ну, якжеж би не вміла?

— І не забудете? *poste restante*, саме ім'я, без прізвища. Прочитайте его! Подумайте на тм, що вам пишу. Я не маю нагоди з вами говорити, то задумав написати вам. Прощайте!

І не дожидуючись моєї відповіді, він швидко пішов.

У мене мов камінь у груди заляг замість серця. — Лист до мене! Від него! І чого йому від мене треба? Ченьже нічого злого? Виглядає як чоловік поважний, котрий знає, що робить. А зла ніякого я ему не зробила, то за щож він мав би міні злом платити?

Тяжко міні було укрити своє зворушене перед паннами. Весь ранок я була мов сама не своя, все дожидалась десятої години, коли звичайно мене посилено на пошту по газету для вуйка. Закотурмавши голову хусткою, я побігла на пошту і протиснулася до дерев'яних крат, з за котрих експедиторка видавала листи *poste restante*.

— Прошу пані, чи нема там листу „Ромуальда“? — сказала я таким непевним і дрожащим голосом, що кількох панів, котрі також стояли перед кратками, зирнулося до мене з насмішливини, як міні бачилось, поглядами.

Експедиторка почала перебирати листи в шафці.

— А відки се має бути лист? — спитала вона.

— Місцевий, — ледви вишептала я, закриваючи лице хусткою.

В тій хвили в руках моїх опинився невеличкий подовгастий лист. Я стиснула его і вся затрусилась, немов би взяла в руку жменю приску. Вибігши з канцелярії, я стала при вікні таки там, в коритарі поштового будинку, щоби прочитати той лист. Я знала, що дома не буду мати змоги прочитати его украдкой. Дро-

качою рукою я розірвала конверту і виняла аркушик білого листового паперу. Письмо було гарне, чітке, але літери кілька хвиль немов скакали, немов палахкотіли у мене перед очима. Далі я успокоїлась троха і прочитала ось що:

„В тих днях я виїжджаю до Перемишля і не буду більше в домі вашого вуйка. Не хочу навіть там бути — для чого, зараз доміркуєтесь. Я побачив ваше нещасне положення і з вуйком вашим говорив о вас. Коли б я сказав, що люблю вас, то ви мали би право не увірити міні, бо як же можна полюбити когось, не знаючи его ближше? Для того я не буду говорити вам про любов, а тільки скажу ось що. Я бідний офіцер, з простого роду. Жити бурлацьке остогидло міні, хочеся закоштувати хоч троха тепла родинного гнізда. Родини власної у мене нема, женитись без кавції не можна, такої дівчини, котра б зложила за мене кавцію і при тім була міні до вподоби, я певно не найду, а продаватися за кавцію в мужі такий, котрої я не можу любити — також не хочу. А тимчасом моя місячна плата хоч сяк-так вистарчає на удержане родини. Щож маю робити? Правні дороги для мене замкнені, сама устава пхає мене на неправві. Я знаю вас як чесну дівчину і не повинен би користати з вашого сумного положення. Але я знаю, що положення те безвихідне і для того думаю, що ліпше вам буде статись моєю, хоч неслюбною дружиною, ніж вічною служницею своїх кузинок. Будемо жити разом, будемо обходитися тим, що маємо, а коли я дослужуся висшій ранги, то уступлю зі служби і тоді поберемося. Не буду таїти перед вами, що се не легка і не швидка річ. Але може трафитись війна, я можу в ній відзначитися, і тоді діло піде красше. Міркуйте як знаєте. Скажу вам тільки про себе дещо. Я чоловік простий, тихий, виріс у бідности, привик до скромного життя і праці, і коли правда те, що я чув про вас, то міні здаєся, що люблю вас. Коли рішиться іти зо мною, то будьте в суботу вечером з усіми своїми пакунками на двірці колії. Я добуду вам білет. На всякий спосіб в суботу вечером буду ждати на двірці. Коли не прибудете — ваша воля, я певно вам того за зле не візьму. А коли прибудете, так до побачення!“

Як бачите, я добре вивчила на пам'ять той лист. Він і досі є у мене — одинока памятка мого щастя. Читаючи его я чула, що вся обливаюсь румянцем, та знов блідну. Мене кинуло в дрож по прочитанню і я не знала, що з собою робити, куди сховати папір, куди йти і що думати. Міні пригадалося, як колись мама цілувала й пестила мене і вишукувала для мене що найкрасших і найбогатших женихів, а пізнійше, коли я почала підростати, все остерігала мене перед військовими. Міні пригадалися зачуті часом розмови кузинок про офіцерів, про їх неморальне жите, про дівчат, котрих вони удержують а по якимось часі прогонюють і віддають на ганьбу, і міні страшно стало того листу, котрий я сховала на груди під корсеткою. Так і бачилось міні, що там заворушилася холодна гадюка. Але опісля погадала я про своє нужденне і безвихідне положене, про те, що й самі мої кузинки не бачили б надумувалися, коли б перший ліпший офіцер предложив їм те, що міні, — далі стало міні перед очима гарне, всміхнуте лице могого офіцера, его м'який голос, привітливі рухи, а особливо его очи ясні, глибокі та щирі, і я вже тоді почула, що не устоюся против сеї першої в моїм життю покусї, що піду туди, куди мене кличе надія хоч недовгого і дорого оплаченого щастя.

До суботи було ще три дні, але в тих трьох днях я майже нічого не думала над своєю будучиною. Я прожила ті три дні в якійсь ненастанній горячці, в якійсь нетямі, в страху і надії ураз. А в суботу вечором, коли мої кузинки з батьком вийшли на прохід, я перебралася в що мала найліпше і зібравши свої річі в невеличкий пакуночок, пішла на дворець залізної дороги, не оглядаючись, не кажучи нікому й слова, і тільки вже з Перемишля написала вуйкови лист, подякувала ему за хліб, за сіль, і сказала, що я пішла до нового обов'язку.

У.

Та що я буду нудити Вас довгим оповіданєм! Офіцер мій був дуже добрий чоловік. За того півтора року, що ми жили разом, я не чула від него злого слова.

Після тяжкої школи, яку я пройшла у вуйка, він був для мене як сонічне світло і тепло. Приголубив мене, звільнив від тяжкої праці, дав віддихнути свободніше, говорив зо мною як з рівною, любив мене як сестру. За кілька неділь я віджила, прийшла до себе. Вийду бувало на місто — люде на мене оглядаються, а нераз чую, що й шепчуть паничі: „Що за гарна паннечка!“ Офіцер посправляв міні убрание, і видно, що любив мене, бо вишукував тисячні нагоди, щоб зробити міні приємність: приносив дарунки, книжки, цвіти.

Одно тільки сталося не так, як я думала: ми не жили разом. Йому велено з причин службових жити в касарни, — ну, а я не могла там бути з ним разом. Винайшов міні квартиру — оден покоїк гарний, мебльований; страчувалась я у сусідки, жінки якогось ремісника, а він приходив до мене в вільні від службів часи, звичайно на ніч. Ми пили разом чай і розмовляли до півночі. Він оповідав міні про своє жите, про свою службу і єї трудности, про те, що дієся в світі. Я сиділа, очей з него не зводячи, і, бачилось, була б его слухала всю ніч. Цілий день сидиш сама, читаєш, пишеш, у вікно глядиш, то й рада живому голосови людському. А він так гарно вмів оповідати!...

— Ромцю, ну розкажиж ти що про себе, — каже він було.

Я чула, що люблю его, і в мні родилося бажане удержати при собі его любов, тож я не давалася ніколи просити. Міні хотілося показати ему, що я не така дурна та неосвічена гуска. Я розповідала найменші дрібниці зі свого життя з тим горячим бажанем, щоб его заняти, і нераз він слухає, слухає, тай почне мене цілувати, пригорне до себе тай каже:

— Відна дитино! Чи то з тебе могло бути, як би доля була тобі всміхнулася!

Коли з часом вичерпалось усе, що я знала про своє жите, я розказувала ему те, що читала і передумала в день. І се також его займало.

— Нудно тобі, мое серденько, — говорить він бувало, — та що вже діяти. Такі ми обое бідні зійшлися. Ти думаєш, міні не лєсь нераз вухами моя служба? Потерпімо, Ромцю, ще пару літ, чень то

якось інакше буде.

— Милий мій, — кажу ему на те, — хіба я перед тобою жалуюсь на нудність? Міні не нудно. Я все собі найду роботу, то чого міні нудитись! А коли подумаю, з якого некла ти мене вирвав і як я тепер щаслива, то нераз приходить міні в голову: Господи, чи не за багато се щастя для мене? Знаєш, я від малку привикла боятися щастя і все думаю, що за кожде щастє прийдеся відкокутувати, як за яку тяжку провину. Принаймі міні доси все так тра-флялося.

По жнивях ему прийшлося іти на маневри, і ми мусіли розстатися на пару неділь. Позаплачував він за мене все і прощаючись, не казав нічого, як тільки: „Не забудь за мене, Ромцю! Я тебе люблю!“ Вірив міні, що я его не зраджу, хоч і не знав ще, що у мене був плід его любови. Я від кількох днів се спостерегла і не хотіла ему нічого казати, але тільки тепер почула в повні, як дуже я его люблю. На его слова я розплакалась і повисла на его шиї, цілувала его уста і очи, не можучи нічого промовити, як тільки:

— Милий мій!... Любий!... Золотий!...

Скучно було по его відйїзді. Духота в місті, порох. Вийду було за місто, над Сян, сяду на березі дець в такім закутку, щоб мене ніхто не бачив, таї цілими годинами дивлюсь на воду.

Ой сяду я на шпилечок —

Та рине вода, рине ..

Ой і не дайте мене за нелюба,

Та нехай він загине!

Сі слова і мелодія так і снуються міні по голові, коли під моїми ногами мерехтить та ховзаєсь хвиля за хвилею, без кінця і спочинку. І думаєсь міні бувало: що се таке — вода? Для чого вона мусить усе бігти? Відки єї там у горах стілько набираєся? Нераз мене так і манило щось кинутися в єї таємничу, хрусталу глибину. Підомною звільна плавали грубі, червонопері клені, увивалися срібні уклії, ліниво в глибині дрімали товсті коропи, та вигрівалася на самім березку нажирлива щука, простягнись недвижно мов поліно, і я думала, що там у воді і жите і порядки

мусять бути далеко ліпші, сумирніші, ніж у нас. А інколи задивлюсь було на хвилі, і міні бачиться, що й ціле жите наше, з усім его горем, з усіми радощами й надіями — не що інше, як ось така хвиля. Одна блискуча, друга мутна. Одна шумить і клекоче, друга тихо ледви чутно сковзне по поверхності і проунаде безслідно. Чи ж не таке саме й жите наше? І хотілось би міні не раз кинутись у ті хрусталеві хвилі, пірнути в них і розплистись. І то не з біди, бо я тоді не бідувала. Відійзжаючи він лишив міні дещо грошей, заплатив за хату і страву, а якіж крім сего мої видатки? І про будуще я не думала. Я чула за собою опору — його, і бачила тільки одну ціль перед собою, щоб удержати при собі его любов, осолодити его жите. А коли часом міні хотілось пірнути в отих чистих хвилях, то тільки з якогось неясного почуття, що там було б міні якось дуже спокійно і любо, що я плила б кудись вічно без власної волі і думки, гоїдвалась на хвилях і не потребувала б ані думати ані дбати ні о що.

Але ось минув місяць, скінчилися маневри, він повернув утомлений, запылений, обшарпаний, але здоров і веселий. Прийшлося міні добре попрацювати, щоб привести до ладу его білизну і убранє, але праця та була для мене правдивою розкішю. Він одержав кількоденний урльоп для спочинку і весь час просиджував у мене. Ми ненастанно розмовляли, оповідали собі про своє жите в розлуці. Він розказував, що бачив цісаря і що цісар навіть похвалив його за мудре виконанє якогось маневру. Ми радувались обое, бо похвала цісарська і при авансі багато значить. Кілька разів ми ходили обое на прохід, звичайно над Сян, на мое улюблене місце в лозах. Він справив собі удку і ловив рибу, але звичайно не міг нічого зловити. Та все таки ті дні були може найщасливіші в мойім житю. Сидимо було отак обое поруч, глядимо на поплавок і не говоримо нічого, а тільки чуємо одно одного близькість і знаємо, що одно за одно готове все віддати.

Ну, ну, не смійтеся! Бувають такі хвилі в житю кожного чоловіка. Не конче тільки в книжках мусимо про них читати!

VI.

— Слухай Ромцю! Міні дуже пити хочеся!

— І міні також, — сказала я.

Ми вертали власне з проходу на Сян. Він утік від кількох неділь повернув до служби, але коли тільки мав вільний пополудень, приходив до мене, я ждала его вже одіта і ми йшли на Сян.

— Знаєш що, зайдімо сюда до реставрації на пиво.

Міні чогось ніяково стало при тих словах.

— А може б ліпше піти до дому і казати принести пива? — сказала я.

— Е, що то за пиво буде! Тут ліпше! Ходи лишень! Чи боїшся?

Я нічого не відказала, хоть справді боялася не знати чого. Ми сіли при столі. Він замовив пиво. По хвили підійшов до нас офіцер, его знайомий, проговорив до него кілька слів, салютував і пішов. Ще ми не допили пива, коли прийшов інший офіцер, присів коло нас, побалакав з ним і якось дивно впер очі в мене, при чім я запримітила, що мій Олесь змішався. Офіцер встав, салютував і пішов. І ми також пішли. Олесь був якийсь сквашений, мов сам не свій.

— Милий мій! — кажу до него, — тобі неприємно було, що той офіцер так уперто в мене вдивлявся?

— Дурень! — буркнув Олесь крізь зуби.

— Ні, любий, не говори сего, — сказала я. — Самі ми винні, що пішли до реставрації, де всякому вільно в мене вдивлятися.

— Як би ти була моя слюбна жінка, то ніхто б не посмів. А так... А і так він, дурень, повинен мати на стілько делікатности!...

Я чула, що в груди его кіпіло і варилося, що гнів здавлював ему горло, і аж тепер пізнала, як сильно він мене полюбив.

— Милий мій, — кажу ему, коли ми прийшли до дому. — Вспокійся! Забудь про се! Я тобі скажу щось веселішого!

— Що таке? — понуро промовив він.

Мене холодом обдали ті слова і той тон і той погляд, яким він змірив мене, і я рада б була цопути своє слово і лишити признане на ліпшу хвилю, але тоді було. Я обняла его за шию, нахилила до себе его голову і шепнула ему до уха ті слова, котрі мене саму не раз наповняли якоюсь несказаною радістю і втіхою.

Його вони зовсім не врадували. Якось нехить і тривога, щось навіть немов обриджене проблиснули в его очах. Страшенно заболів мене той погляд. Але і недобрый вираз его і біль у моїм нутрі тревали тільки хвилину.

Він прояснів, обняв мене, почав цілувати і розпитувати, як, що, коли. І міні було любо звіритися перед ним з тайною, про котру я доси нікому ані слова не сказала. І який він був милий, коли по якимось часі почав говорити про різні прибори, протрібні для ожидаемого гостя, і то так поважно, немов бо той гість мав уже завтра прибути. І як сердечно ми обое сміялися, коли я сказала ему, що такі і такі прибори я вже вільними хвилями поприлагоджувала, такі і такі знайомости поробила, значить, ему тут нічим турбуватися.

Чудесно провели ми той вечір. Випили бутельчину вина за здоровле будущего, жартували, навіть на спів зложилися голосами. Але я почула, що від того часу з ним зайшла якась зміна. Часто бував понурій, мов згризеній. Нераз серед розмови уривав на півслові, немов туманів або шукав розбігшихся думок. А про своє жите в касарні, про свої відносини до інших офіцерів ніколи ані слова. Навіть просив мене, щоб его ніколи про те не питати. З того я доміркувалася, що мусів мати якісь неприємности, і мучилась тою думкою, що може се все із за мене.

І так меже нами звільна почала залягати темна хмарка. Кожде з нас мало якусь гризоту, котрою боялось чи не хотіло поділитися з другим. Одно тільки вязало нас — думка про будуще дитя. Ми розмовляли о нім як о чімсь, що вже є, бігає, гомонить і смієсь, любувались ним, турбувались, щоб де не вдарилося, не впало, не перестудилось, обговорювали, що треба буде змінити квартиру, прийняти служницю, міркували, кілька

се буде коштувати. І з усього того я бачила одно, він мене любить, і почувала ще більшу вдячність і любов для него.

Надійшла зима, і він опять почав рідше бувати у мене. Служба зупиняла его. Нераз бувало так, що цілий тиждень не міг явитися. Я познайомилася з кількома сусідками — жінками ремісників та зарібників, бо до „пань“ урядничок та професорок боялися підходити, чуючи, що могли б мене відіпхнути. А серед тих темних і бідних жінок я пайшла більше щирости і поради. Я стрібувала навіть через них перепитувати за деякою роботою, щоб заробити що небудь на удержане своє і своєї дитини. Я вміла шити і брала шите до дому. Далі через одну служницю, що usługувала у одного професора, міні трапився добрий заробок — переписувати на чисто якусь книжку, що той професор сам написав. Я нишу гарно і швидко, і присівши твердо до роботи, за два місяці заробила щось п'ятдесят ринських. Олесьови я нічого не казала про свої заробітки; боялась, щоб він не прогнівався. Довідався однакж по якімсь часі, мабуть від того самого професора, взяв мене на екзамен і розвідавши все, нічого не сказав, тільки поцілував у очі і опісля якось сумно замислившись прошептав: „Бідне дитя!“

В червню в кінці я родила. Дитя було гарне як ангел, але міні було невесело гляючи на него. Аж тепер я почала думати над своєю будучиною і будучиною своєї донечки. Що з неї буде? Чи то само що з мене? І я, що доси нераз Богу дякувала за своє щасте, разом почула якусь несказану тривогу. Боже мій! І щож, таке я на самім ділі? Удержанка і більше нічого! Чи щиро чи нещиро говорить Олесь про свій будущий аванс, про намір одружитися зі мною, а все таки тепер справа через се не змінюється. Тепер я зрозуміла милосердні погляди, таємні зітхання та похитування головою моїх сусідок, бідних зарібницьких жінок, зрозуміла ті уривані слова, коли річ зайшла про Олесь, ті шептання, коли в хату вийшла яка нова сусідка, ті тисячні подробиці, котрі хоч і не були призначені на те, щоб мене шпигати і ранили (ті жінки дуже добре розуміли моє положення, бо більша часть із них і самі через него перейшли в своїй молодости), та все таки

далі
яким,
були
тини
пройм
врах
міні,
него.

єдиню
лас в
(вони
дану,
вив, і
визвав
а други
зналась
сто зач
Я
з тяжко
стали.
пійм.
час не
Ри
і руки.

уже боліли і смутили мене.

Олесюви я нічого не говорила про свої муки, бо по що? Коли він мене любить — думалось міні, — певно й сам так само мучиться, а коли ні, то не тоїть. А він справді мучився. Маленьку нашу цілував шлував як мати, не як батько, і часом я бачила, що коли дивився на неї сплячу, то сльози наверталися у него на очі. І що міні було ему говорити? Оставалось тільки ждати і бути терпливою.

VІІ

По трех місяцях дівчинка наша вмерла.

Олесь зачав рідше бувати в мене. Літні марші, далі маневри, далі знов якась служба — цілими тижнями, а далі й по довше не бував у мене. Наші стрічі були холодні і короткі. Здавалось, що зі смертю дитини улетіло наше щастя і те тепло, котре давніше проймало нас обое, коли ми були з собою. По маневрах він захорував і пролежав більш місяця. Написав міні, щоби я сиділа дома і не важилася приходити до него. Що я витерпіла за той час!...

Аж на третім тижні я дізналася, що він мав поєдинок із за мене. Ті офіцери, що тоді підходили до нас в реставрації, здибавшись з ним підчас маневрів (вони були львівські) почали розпитувати его про ту даму, що з ним сиділа і чому він їй їй не представив, і при тім сказали про мене щось такого, що Олесь визвав їх обох на поєдинок. Отже одного він ранив, а другий ранив його, і то досить небезпечно. Се я дізналась від одного жовніра з его компанії, котроїго просто зачепила з вікна.

Я не могла довше витримати, побігла до него. З тяжкою бідою я вимогла, що мене до него допустили. Він лежав на постели, блідий як крейда, помарнілий. Куля попала ему в груди і тільки дивним слуцчасм не положила его на місці труном.

Ридаючи припала я до него, цілувала его ноги і руки. І він розплакався.

— Ну, чого ти! Чого ти! — повторяв. — Тут

тобі не можна бути. Іди до дому, я тобі напишу.

Довго я не хотіла вступитися, аж коли прийшов доктор і сказав міні, що він буде здоров, але тепер ще потрібно ему спокую, я пішла.

Він не писав міні, але по кількох тижнях сам прийшов. З якою нетерплячкою, з яким неспокоєм я ждала его! Якими чудовими фарбами малювала саму першу стрічу з ним по тій страшній пробі, як криво божилася, що все, все жите своє, працю і всі пенсії віддам для него! А коли прийшов і глянув на мене і мовчки сів на крісло — я відразу почула, що між нами все скінчене, що нам треба розстатися, що те, що далше буде, то буде тільки довше чи коротше прощане.

Прощане вийшло коротке. Він сказав міні зараз, що его аванс прощав тепер на довгий час і що его за кару перенесено до Араду — пильнувати військової тюрми, і що він за тиждень мусить вибиратися в дорогу.

Я вислухала его слів, як холодний стовп. Він почав потішати мене, говорив, що ніколи про мене не забуде, що буде міні писати, — але я знала, що й він сам потребує потіхи. Я тільки плакала. Ми розсталися добрими приятелями. Відвіжджаючи він дав міні троха грошей на жите і пару листів до своїх знайомих і радив пошукати собі якого обовязку.

Я спродала дещо зі своєї гардероби і на разі не потребувала журитися житєм, могла в крайнім разі переждати пару неділь, поки би щось добре трафилось. Але обовязок трафився зараз, у того самого професора, котрому я перенисувала книжку. Професор був добрий чоловік, але жінка его почала ревнувати мене до мужа і по двох місяцях, серед зими, я мусіла виступити зі служби.

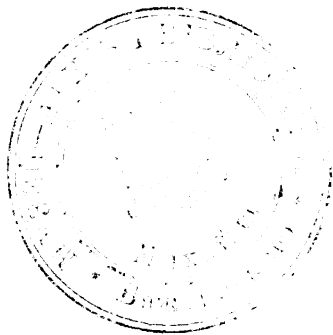
Я кинулась до других Олесьових знайомих, до котрих мала листи, але нажила тільки прикростей і сорому, що плюнула на все. Всі вони знали мою історію, всі ззиралися на мене, як на звіря, посилали мене одні до других, щоб усі побачили ту „лайдачку, що звела і знищила такого доброго і спосібного чоловіка“. Ті слова сказав міні при кінці оден старий ротмістр, до котрого мене також послано за обовязком.

Після сего я вже дальше не ходила, а поїхала

о Львова. Тут я зупинилася в одному з жидівських го-
елів і почала знов старатись о якийсь обовязок. Але
бовязку не було, грошей не стало, нару день я бі-
ала як одуріла, цілий день опісля сиділа в отупіню
своїм покоїку, поки до мене не підійшов кельнер
не сказав міні кількох слів Я останками крови вся
очервонілася від тих слів, скочила мов на грани, але
кельнер не вступався, я не втекла, не могла втекти ні-
куди від своєї долі...

Я не раз бачила, як галузка відірвана від дерева
плине по воді, доки не попаде в крутіж. І ту ще
з разу пливе вона спокійно, описує далекі круги; але
чим далі, тим круги вузші, рух єї швидший, поки
течія не змеле нею і не кине в спінене гирло, де вона
й пропадає. Чи винна гилька, чи винна вода, що так
воно дієся?...

Львів, 20 марта до 9 цвітня 1890.

Поясненє менше уживаних слів.

- Ані ду-ду — не обращать вниманія
асентерунок — рекрутскій наборъ
Бага — остатки недокуренного табаку въ трубкѣ
бадьóритися — кичиться
базграніна — марање, плохое письмо
ба́йда, ба́йдиця — ломоть (хлѣба)
ба́нти — перекладина (при постройкѣ крыши)
баю́ра — лужа
бе́вка — жидкое кушанье
бельóбунг — нѣмецкое Belobung, похвала
бецѣ́рк — нѣм. Bezirk, — округа, уѣздъ, обыкновенно же уѣздное начальство
благовѣ́сник — собственно праздникъ Благовѣщенія, въ производномъ смыслѣ всякая благая (иронически) вѣсть, непріятная новость.
бовт — 1) шесть, которымъ полошати рыбу при ловлѣ, 2) дуракъ, олухъ
бо́втати — полошати рыбу, барахтаться въ водѣ, болтать нивѣсть что
божі́стий — божескій
бо́е — отъ „бо й е“, такъ и есть, дѣйствительно
бо́йко, бойчу́к — такъ называютъ карпатскихъ горцевъ-Русиновъ
бокува́ти — сторонить
ботю́к — обрубленный древесный стволъ
бра́нка — рекрутскій наборъ
бу́боніти — ворчать
бу́дз. — сладкій овечій сыръ
бу́торине — хламъ
бу́торити — столярничать, дѣлать что нибудь изъ дерева
бухна́к — ппнокъ

Вагува́тися — не мочь рѣшиться
 варца́б — подоко́нникъ
 вересклі́вий — визглі́вый
 верескнута́ — завизжать, закричать
 верета́ — рядно
 взадгу́зь — вспать
 відга́ркнути — откликнуться
 відмо́к — отомкну́ть, отъ „віді́мкнути“
 відру́х — рефлексъ, невольное движеніе
 віно́ — приданное
 вісній столець — верстакъ употребляемый боча-
 рями для струганья обручей
 вивара́чати — фордыбачить
 ві́гарбатися — выкарабкаться
 ві́грамоситися — съ трудомъ выбратся
 ві́лиці — скулы
 ві́цулити очи — вытаращить глаза
 ві́пялитися — взобратся, вскарабкаться
 висмі́кувати — незамѣтно вытаскивать
 ві́стобурчити — высунуть
 ві́строїти — надуть, провести
 воло́від — веревка, которую надѣвается волю на
 рога, чтобы его вести
 во́лок — неводъ
 Галабу́рдник — буянъ
 гала́йкати — горланить
 гальба́ — изъ нѣм. Halbe NB. Liter — поллитра
 ганьба́ти — ругать
 гармі́дер — шумъ, галдѣнье
 гибель — изъ нѣм. Nobel, стругъ
 глі́ннути — посмотре́ть, моргнуть глазомъ
 гну́ти харама́на — одурачивать
 голоте́ча — голое мѣсто
 голосні́ця — гортань
 го́пнути — прыгнуть съ верху внизъ, ударить съ
 маху
 гра́нка — грань
 грань — жаръ, розжаренные уголья
 грі́вий гусакъ — гусь имѣющій сверху черные
 или сѣрые перья, а въ низу бѣлые
 грижа́ — забота
 гу́нцтвот — изъ нѣм. Hundsfott, собака

- гу́ня — суконная свитка
 Дебелі́ти — лежать или стоять неподвижно, застыть
 делі́на — бревно
 дзеленькоті́ти — дребезжать
 дзо́ркати — погромыхивать
 дилъкотáти — дрожать, трястись
 ді́мавка — рычагъ у насоса или у кузнечныхъ мѣховъ
 ді́мати — дуть мѣхомъ
 ді́дько — чортъ, домовой
 ді́йма́во — ощутительно, больно
 ді́сто́діто — дескать
 допантрува́ти — присмотрѣть
 доглю́нати́сь — уразумѣть, добраться до смысла
 допроі́тися — допрѣть (о кушаньяхъ)
 до́тинки — колкости
 дра́ніця — доска непиленная, но колотая съ помощью
 клиньевъ
 дре́ньчати — бреньчать
 дриголі́ти — трястись, дрожать
 дудні́ти — гудѣть, издавать глухой звукъ
 Жадо́ба — желанье, жадность
 жбу́хнути — пролить вдругъ большое количество
 воды
 жва́кати — жевать
 ждю́хнути — пхнуть, ударить кулакомъ
 жебра́к — попрошайка, живущій подаяніемъ
 За́від — 1) причитанье по умершемъ, рыданіе, 2) раз-
 очарованіе
 заво́рєтися — нахмуриться
 загелкоті́ти — забулнить
 заге́пати — застучать (о ударахъ)
 загі́н — узкая полса вспаханной нивы
 за́головок — 1) небольшая подушка, 2) заглавіе
 загулю́кати — закричать
 зайі́хати з ма́йки — одурачить
 закамáрок — уголок, укромное мѣсто
 залéбоні́ти — прелепетать
 залу́кати — застучать
 зане́стися — покрѣпиться
 за́пічок — мѣсто между деревенской печкой и кро-
 ватью, гдѣ обыкновенно спятъ дѣти или старики
 запопа́дати — заискивать, усердничать

- запóпадний — усердный, жадный
 зарінок — ровное мѣсто вблизи рѣки, поросшее тра-
 вой, гдѣ лѣтомъ по воскресеньямъ собирается сель-
 ская молодежь
 заскарі́тися — поклясться словами „скарж-то мя
 Боже!“
 заскима́ти — защемѣть
 зателéпаний — грязный, презрѣнный
 затемперóваний — починенный (пир. перо, ка-
 рандашъ)
 зати́кати — играть на скрипкѣ
 захлáнність — жадность
 зацигíкати — заскрипѣть ножемъ, зарѣзать
 зацúкати — заупрямиться, заартачиться
 збáгнути — постычь умомъ, угадать
 звантáжити — сѣсть, слопать
 звíрюване — изліяніе, исповѣдь
 зглядь мати — оказывать снисхождение
 здекутник — сборщикъ недомокъ
 зимні́ця — лихорадка
 зицírка — солдатское ученье, отъ нѣм. Exerciren
 злопоті́ти — всплеснуть (нпр. крыльями)
 змалюва́ти — напроказить
 змика́ти — улепетывать, убѣгать
 знíтитися — скорчиться, прикинуться къ землѣ
 зошит — тетрадь
 зсу́вистий беріг — обрывъ
 Ігі́й — восклицаніе выражающее озадаченность, когда
 вдругъ появится какой нибудь новый предметъ
 или новое представленіе
 Йі́сне — дѣйствительно
 йóйкнути — крикнуть отъ боли
 Кавалéт — съ итальянскаго cavaletto, конекъ у
 желѣзной кровати.
 кáвза — съ лат. causa, судебное дѣло, бѣда, несчастіе
 калáнник-и́ця — хозяинъ (въ презрительномъ смы-
 слѣ), лѣнтяй
 калáтане — стукъ
 кар-карéзний — восклицаніе, означающее чтонибудь
 большое, тяжелое
 картáти — дѣлать наставленія, наказывать
 квапно — поспѣшно: квапно міні дієся —
 спѣшу

- кѣвкати — озн. крикъ „кані“ (родъ ястреба)
 кѣпський — плохой
 кйчеренок — щиколонокъ
 кікс — игра въ бабки
 клапач — въ воровскомъ жаргонѣ названіе солдата
 клебезѣти — клентъ, спаивать
 клѣнцати — стучать молотомъ
 клінне вашѣці — съ поклономъ къ вашей милости
 кліпати очима — мигать глазами
 кліюка — согнутая или криво выросшая палка
 кмѣтувати — замѣчать
 ковтати — стучать
 кокорѣдза — маисъ, въ воровскомъ жаргонѣ жан-
 дармъ
 колодѣчик — ножъ съ деревянной рукояткой
 колопні — конопля
 колярѣ — холера
 коморѣвий злодій — воръ, который окрадываетъ
 амбары
 конѣвка — особенной формы ведро, въ которомъ но-
 сятъ воду, съ нѣм. Kanne
 косітнік — родъ водяного растенія
 кректѣти — кряхтѣть
 крѣпнути — издохнуть, умереть
 крѣска — черта
 крѣшня — родъ сѣти для рыбной ловли
 курмане — грязное бѣлье
 курнѣти — удрать, уѣхать
 кѣрти скроїти — проучить, побить
 кѣчма — высокая баранья шапка
 Лѣдитися — приготовляться
 лѣцнѣ — легко, нипочемъ
 лах — тряпка
 лѣгар — лежень, лѣнтяй
 лѣдѣ-що, лѣдѣ-хто — чтонибуть, ктонибуть
 лелѣтисѣ — блестѣть, красоваться
 лепех — водяной бурьянъ
 лепотѣти — лепетать
 лѣпський — ничего себѣ, хорошій
 лѣхкѣвич — нѣженка, бѣлоручка
 лѣвкѣт — лѣвая рука

- лотóчити — пилить кого, донимать
 лудá — полуда, обманъ
 лупка — облупленная или молью объѣденная бара-
 нья шапка
 лупяр — живодеръ
 лúщити — 1) снимать шелуху, 2) колотить
 лярум — изъ французскаго alarme, тревога
 Мазгуляти — царапать (перомъ)
 манівці — обходныя тропинки
 марúда — больной
 масний — жирный; масний языкъ — краснобайство
 ма́цати — щупать
 ма́чку сві́тити — въ воровскомъ жаргонѣ: давать
 оплеухи
 ме́ре — подлинно, дѣйствительно
 мітóвка — метла
 мочáри — болото
 мошóнка — мошна, портмоне
 мудь — презрительно: мужикъ
 мурмотáти — бормотать
 Наб́лювати — намекать
 на́гін — склонность
 на́гло — вдругъ
 надолýжити — навестать
 найся преч каже! — Эту фразу употребляютъ
 всегда, когда говорится о чемъ нубудь худомъ
 или непріятномъ, нпр. о смерти, болѣзни и т. п.
 на́коренокъ — отродье
 налі́боватий — полоумный
 на́мацати — нащупать
 на́метний — страстный
 на́сліп — очертя голову
 на перебесáги нести — несть въ сумѣ перевѣ-
 шенной черезъ плечо, (лат. bisaccium)
 на́бомацки — ощупью
 на́прасний — неожиданный, быстрый
 на́пруго — изо всей мочи
 на́рúче — охапка
 насварі́ти — выбрать
 на́тúжуватися — напрягаться
 на́чине — сосудъ
 на́щадъ — начало

неліпа — идіотъ
 ненáжирливий — обжора
 непохѣтний — непреклонный
 неприторóнный — несказанный
 непрозóрый — непрозрачный
 несові́тєнный — въ мірѣ невиданный
 нѣтля — бабочка
 нѣцки — корыто
 нечѣмний — невѣжливый
 нешкрѣбтаний — пескобленный
 нѣхар — нечистота, нечистошлотный человѣкъ
 нѣдіти — чахнуть
 нѣпати — искать, клевать
 нѣшпорити — бродить, осматривать
 нѣворотом піті — пропасть, известись
 нѣминá — скотина, нѣмая тварь
 Обалѣти — срѣзать, сжать
 обáхморити — замѣтить, наидти
 обачіне — милосердіе
 обіч — 1) обокъ, 2) покатость горы
 облáz — голая скала
 облѣсний — льстивый
 обломѣти — поколотить
 обніже — 1) цвѣточная пыль, которою пчелы нагру-
 жають свои ножки, 2) подножникъ у стола
 обболок — стая, табунъ
 обóра — скотный дворъ
 обруб — объемъ, протяженіе
 обталáпаний — загрязненный
 обхáмрати — почистить
 оголомшѣти — прибить, оглушить
 одвірок — толстыя доски сложенные въ видѣ рамъ,
 въ которыхъ вращается дверь
 одѣбелѣти — оторопѣть, помертвѣть
 околóт — куль соломы
 экоман — съ польскаго економъ, управляющій хо-
 зяйствомъ
 оліткі — нечистоты
 опирáти десь — обрѣтаться, доходить
 осѣт — родъ бурьяна
 острóки — рваныя тряпки
 Пáдоньку! — восклицаніе въ случаѣ какогонибудь

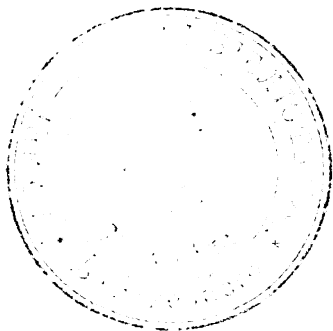
несчастія

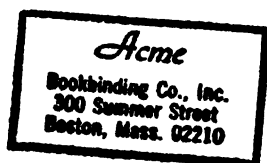
- п а й ка — часть, надѣлъ
 п а к а т и — сосать трубку
 п а л ь к у в а т и — межевать посредствомъ небольшихъ
 кольевъ вколоченныхъ въ землю
 п а л я н д р у в а т и — поспѣшать куда то
 п а н т р у в а т и — присматривать
 п а р к а н а д ц я т ь — нѣскольконадцать
 п а р н у т и — крѣпко ударить
 п а р ц у в а т и — усердно искать
 п а с — паспортъ
 п а с т и о ч ы м а — слѣдить глазами, не сводить глазъ
 п а с т і в н и к — пастбище
 п а ц а — ударъ въ ладонь, палецъ
 п а ч о с и — пряди, хлопья
 п а щ е к а — пасть
 п е к т о б і м а р о ! — фу ты бѣсъ!
 п е р е к а л а т а т и — перебиться, претерпѣть
 п е т е к — изношенная свитка
 п и н н а т и — дѣлать какую небудь мелкую работу
 п и р і й к а — бурьянъ
 п и р с к а т и — прыскать
 п и р с н у т и — отлетѣть отъ удара
 п і д б і л ь — растеніе, котораго листья съ нижней
 стороны покрыты бѣлымъ пухомъ
 п і д о й ш л и й — человекъ въ лѣтахъ
 п і д т о к а — часть воза оканчивающаяся осями
 п і д ю д и т и — подбить, навести на зло
 п і т п і л і т к а т и — о голосѣ перепела
 п л а т в а — большое бревно въ постройкѣ дома, на ко-
 торомъ покоится крыша
 п л е с о — затонъ, стоячая вода
 п л е н і п о т ё н т или п р е л і п о т ё н т — уполномочен-
 ный, ходокъ
 п л и т к і й — мелкій
 п л ю с к а т и с ь — плескаться
 п о в і й к а — вьющееся растеніе
 п о д и н е — часть остающаяся на днѣ
 п о л е т і ц я — вьющееся и цѣпляющееся растеніе
 п о л і к а — слѣдъ
 п о м а н а — обманъ, привидѣніе
 п о п і с н і т и — сдѣлать постную рожу

цѣорскати — скрипѣть и брызгать
 цоскѣпати — разбить въ дребезги
 почалѣцкати — пойдти шленная въ грязи
 почварний — уродливый
 почеревина — брюшная часть
 пофалѣтати — порвать
 поява — явленіе
 прѣжити — жарить
 приголомшеній — оглушенный
 прилѣда — крайній „загін“, имѣющій только одну
 борозду, и упирающійся въ межу; значитъ, поло-
 вина обыкновеннаго
 прѣмха — капризъ
 припинѣвище — пристань, мѣстопребываніе
 приск — жаръ
 прѣтока — 1) причина, 2) рифма
 проглипнути — открыть глаза, увидѣть свѣтъ
 прохѣпитися — прочнуться
 прошѣстати — истратить
 Рѣпавий — шероховатый
 рѣйвах — шумъ
 рептюх — мѣшокъ, изъ котораго кормятъ лошадей
 въ дорогѣ
 рѣтязь — желѣзный засовъ, большая пряжка
 рештѣнція — недоимка
 роздебѣндюване — рассказы
 розкрутити — раздобыть
 розчепірити — разпять, развѣсить
 розщибѣтиса — убиваться, метаться
 руштоване — лѣса
 Скарувати — истязать, избить
 скопѣць — сосудъ, въ который доятъ коровъ
 скрегѣнцнути — заскрипѣть, завизжать (о замкѣ)
 скрутіль, скрутілик — свертокъ
 скрутіий — крутой
 слѣпакі — подслѣповатые глаза
 спинѣтиса — взбираться
 спосѣчений — окровавленный
 стравувѣтиса — кормиться
 сукрѣстий — крутаго нрава
 Тарѣкати — трещать, говорить безъ умолку
 телѣвх — восклицаніе, когда чтонибудь упадетъ

т е л і м б а т я с я — болтаться
 т е р е б і т и х л і б — ѣсть жадно
 т е р м о с і т и — дергать, трясти
 т о к а н и т и — жить въ бѣдности, перебиваться
 т о р б ё й — попрошайка, ходящій съ сумой
 т р е п ё т а , т р е п ё т о в и й — осина, осиновый
 т р і п а ч к а — небольшой ременный кнутъ
 У г у р н і й — упрямый
 у ж о в к а — гужъ
 у м о т и к а т я с я — утомиться
 у т е п е н і т я с я — измокнуть, вылачкаться
 у я в а , у я в л я т и — воображеніе, воображать
 Ф а ц е ц і о н і с т — шутникъ
 Ф р а е р — въ воровскомъ жарг. новикъ, невѣжда
 Ф р а ш к и — пустяки
 Ф у д ў л і я — спѣсъ
 Х а щ і — кустарникъ
 х о д а к і — кожанная обувь въ родѣ лаптей
 х о л і т а т я с я — пошатываться
 х о п т а — бурьянъ
 Ц а л ь — дюймъ (нѣм. Zoll)
 ц а р и н а — засеянное поле
 ц в і к а т и в о ч и — колоть глаза
 ц ё б р и к — ночвы
 ц ё н ь к а т и — бить желѣзомъ объ желѣзо
 ц і п і в н о — рукоятка у цѣпа
 ц і х у в а т и — клеймить
 ц о к о т і т и — трещать, быстро говорить
 ц о м о г и — нутро, потроха
 ц ю к а т и — стучать топоромъ
 ц ю п а , ц ю п к а — конура
 ц ю п а с — этапъ (нѣм. Schubpass)
 ц я м к а т и — чавкать
 Ч е х о л і т и — рѣзать ножомъ
 Ш а л ё н и й , ш а л ь г а — бѣшеный, бѣшенство
 ш а н д а р — жандармъ
 ш в а р к о т а т и — говорить непонятнымъ (обыкн. нѣ-
 мецкимъ) языкомъ
 ш в я к а т и — бить хлыстомъ
 ш е л ь в а х — часовый (нѣм. Schildwache)
 ш і б е н и к — висѣлецъ
 ш и н к в а с — кабачный прилавокъ (нѣм. Schankfass)

шкaмáтe — тряпки, дребезги
 шморгнúти — сунуть, улизнуть
 шнипорити — искать
 шпéра — плата дворнику за отпирание (цѣм. Sperr-
 geld)
 штрáмеле — еврейская праздничная шапка
 штúркaнeць — пинокъ, толчокъ
 Щебернúти — издать тихій звукъ
 щúдло — деревяшка
 Якурáт — какъ разъ (лат. accurate)
 якстíй — сейчасъ
 яскíня — пещера

HW 8FPO B

THE BORROWER WILL BE CHARGED
AN OVERDUE FEE IF THIS BOOK IS NOT
RETURNED TO THE LIBRARY ON OR
BEFORE THE LAST DATE STAMPED
BELOW. NON-RECEIPT OF OVERDUE
NOTICES DOES NOT EXEMPT THE
BORROWER FROM OVERDUE FEES.

